

Уривки з минулого./ І.Денисенко. – К., 2005. – 256 с. К.: «Собор», 2003.

ISBN 966-8361-04-4

© І.Денисенко, 2005

Спогади Ігоря Денисенка

Ця книга писалася кілька років. Її автор намагався з документальною точністю відтворити факти та події власного життя, а відтак часто повертався до вже написаного і виправляв, додавав факти, згадував нові подробиці. За останнє десятиліття вийшло багато мемуарів, але ці децю вибиваються з загального канону. Перш за все тому, що в них немає недоречного пафосу, нема самовихвалянь та самовозвеличень, так само тут немає і очорнення інших.

Автор – Ігор Васильович Денисенко (1930-2007) був людиною енциклопедичних знань, хоча й працював зварником на одному зі столичних заводів. Доля склалася так, що в 17 років він сів до в'язниці за участь у столичній організації українських націоналістів. Цю історію він ніколи не любив згадувати, а особливо він не любив, коли один із учасників цієї організації ще за радянських часів пробував добитися власної реабілітації, і тоді Ігоря Васильовича тягали до КДБ. Чому не любив? Перш за все тому, що говорити про це було небезпечно. А по-друге, і це моя особиста точка зору, він не міг не розуміти, що робота організації в Києві була доволі мізерною.

Чому він прийшов до ОУН? Мабуть, головною причиною були родинні традиції. Його батько, Василь Семенович Денисенко (1896-1964), у часи Української революції 1917-1920 рр. воював у Січових стрільцях. Потім навчався на історико-філологічному факультеті Київського інституту народної освіти (так у ті роки називався університет) і, щоб якось вижити, викладав у трудових школах і робфаках (1921-1933). Тоді ж подружився з небожем Михайла Грушевського – Сергієм Шамраєм (Шамраєвим; 1900-1939), хрестив його доньку Вікторію. У 1927-1930 рр. навчався на аспірантурі науково-дослідної кафедри первісної культури (етнографії). Бл. 1929 р. Василь Семенович одружився з вчителькою музики Марією Іванівною Безручко (1903-1955). Сестра Марії Безручко – Ганна Іванівна (1905-1962) одружилася з іншим аспірантом Михайла Грушевського – Сильвестром Глушком.

У 1930-1933 рр. Василь Денисенко працював на Науково-дослідній і*кафедрі історії України ВУАН та в Інституті матеріальної культури, що пізніше був перейменований на Інститут археології. Коли розпочався погром історичної школи Михайла Грушевського, він був звільнений з роботи і, рятуючись від репресій (адже прекрасно розумів, що є надто багато людей, які знали і про Українську революцію, і про його проукраїнські настрої), сам поїхав на Крайню Північ. Там вивчав матеріальну та духовну культуру народностей ханти, ненців і комі, яким присвятив ряд науково-дослідницьких праць і безліч газетних публікацій, а в 1939-1944 був директором Ямало-Ненецького окружного (Заполярного) музею в м. Салехарді. Слід тут згадати один епізод. Влітку 1937 року Василь Семенович приїхав до родини в Київ. Ігор Васильович часто згадував, як він цілий день гуляв з батьком перед його від'їздом на Північ, а потім, провівши тата на потяг, вони з матір'ю поїхали на дачу до Мотовилівки. Наступного дня туди ж прибула сестра матері – Ганна Іванівна – і сказала, що вночі по батька приходили з НКВД. Так, майже як у голлівудських фільмах, один день врятував життя Василя Денисенка. Він зміг повернутись до Києва лише 1944 р., за сприяння свого доброго товариша Максима Рильського. Оселившись у Домі Грушевських на Паньківській вулиці № 9, він став чоловіком Ольги Вікторівни (уродж. Шамраєва; 1898-1955) – сестри його померлого на Колімі друга Сергія Шамрая. Працював, зокрема, науковцем в Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнографії (1944-1947), в Інституті

художньої промисловості Академії архітектури УРСР (1947-1948), лаборантом у Київському державному університеті ім. Т.Шевченка (1950-1952). Незадовго до смерті Василь Семенович клопотався щодо реабілітації Катерини Грушевської та Сергія Шамрая, інших діячів української науки і культури. Похований був на Байковому кладовищі в Києві.

Таким був батько Ігоря Денисенка. Його мати – Марія Іванівна – навряд чи була «свідомою» українкою, та все ж слід зазначити, що генерал Безручко, один із найвідоміших петлюрівських генералів, доводився їй дядьком. На жаль, мати так і не дочекалася свого єдиного сина Ігоря з таборів ГУЛАГу, тож одним із найщасливіших днів її життя, за розповіддю сестри, став день смерті Сталіна.

Повернувшись 1958 р. додому і не заставши в живих матері, Ігор Денисенко оселився біля батька в Домі Грушевських. Втім, і батько затримався там вже ненадовго... Працюючи майже всю решту життя робітником на заводі (про продовження обірваної десять років тому освіти вже не могло бути й мови), він поринув в утаємничене від влади українське життя Києва, зокрема намагався порятувати безцінні реліквії Грушевських, які залишилися у помешканні після смерті Ольги Вікторівни і батька. Останньою справою життя стали подані тут спогади, які Ігор Васильович виношував в уяві, певно, упродовж багатьох років.

Спершу на прохання науковців Музею історії Києва (останнє його місце праці) були написані спогади Ігоря Денисенка про роки життя в будинку Грушевських після закінчення 1958 р. «колимської десятирічки». Вони були опубліковані в часопису «Зона» (Денисенко І. У будинку Михайла Грушевського // «Зона». — 2004 р. — № 18).

А незабаром той же часопис опублікував першу частину спогадів, що охоплювали період з кінця 1930-х рр. до 1948 р. (Денисенко І. Київ довоєнний, окупований і повоєнний // Зона». — 2005 р. — № 19). Майже одночасно під іншою назвою вони побачили світ в альманасу «Молода нація» (Денисенко І. Уривки з минулого / Примітки М.Кучеренка та І.Преловської // Молода нація. — 2005. — №2). Наголосимо, що ці спогади спершу відображали тільки київський період дитинства та юності їхнього автора. Невдовзі їх доповнив великий розділ, що відтворив трагічне десятиріччя 1948-1958 рр. — час перебування Ігоря Денисенка в колимських таборах. Ці об'єднані спогади вийшли окремою книжкою у видавництві «Лікей» (Денисенко І. Уривки з минулого. — К., 2005). Не часто знайдеш таку щирі і вичерпну розповідь живого свідка — політв'язня сталінських таборів.

Ці спогади — це частинка епохи, якої вже немає. Що цікаво, в них немає злоби, немає агітпропу. Їх писала людина, яка хотіла залишити свою Історію, а висновки мав би робити читач.

Вадим Денисенко. Київ, 2010.

ЗМІСТ

Розділ. 1. До 1948-го	5
Після війни.....	28
Розділ. 2. Табори.....	41
5-й пункт у МордовГ/.....	50
Маленький етап в теплушці	64
14-й таборовий пункт.....	66
Етап до бухти Ваніно.....	70
Бухта Ваніно	77
Пароплав.....	83
Магадан. 4-й кілометр	86
Етап новими видами транспорту	91
Аляскитово.....	94
Фабрика	111
Знову рудник... ..	124
По дорозі до Аркагали. Мянунджа
Арес... ..	135
Аркагапа
Характерна деталь	147
Випадок незначний, але характерний	193
Розділ. 3. Знову 4-й кілометр.....	197

Розділ 1

до 1948-го

Уривки з минулого

Розділ I. До 1948-го

Деякі близькі люди давно радили мені написати спогади. Я вагався, відкладав на пізніше, і весь час намагався вирішити, чи потрібні мої спогади взагалі? Адже спогадів написано багато – і цінних, і нікому не потрібних. Дуже не хочеться збільшувати число не потрібних. І все ж, я зважився їх написати, навіть усвідомлюючи їхню малозначущість, може й непотрібність, порівнюючи із спогадами більш достойних і майстровитих людей. Живить мене у цьому думка, що є ж у мене факти, комусь цікаві, є ж у моєму запасі люди й події, які являють інтерес і для історика, і для психолога, і для письменника, і для будь-кого, хто просто цікавиться. Не все пережите варте уваги, багато що розмито часом, та й не можливо і не потрібно розповідати все до найменшої деталі. Отже, намагатимусь відтворити те, що, на мою думку, може бути цікавим потенційному читачеві і, звичайно, те, що добре пам'ятаю.

Не уникаючи розповіді про загальні картини (в першу чергу таборів), буду більше зосереджуватись на конкретних персонажах, на психологічній стороні людей і подій, бо це більш наочно і переконливо. Розповідь буде дещо уривчастою, бо розповідаю, як і згадую, – уривчасто. Обмовлюся, що, відтворюючи мову багатьох людей вживатиму російської мови без перекладу, щоб найточніше передати все. Спогади – теж документ. Як правило, розповідатиму тільки те, що бачив сам. Коли ж переоповідатиму чутки, то тільки ті, яким не можна не вірити або, принаймні, треба надавати значення. У моїх спогадах можливі неточності – сплутана дата, або не зовсім точно написане прізвище, але не буде жодного принципового відхилення від об'єктивності, тобто виклад буде, може, й не повним, але цілком правдивим.

Послідовно пам'ятаю себе з десяти років. Все, що було до того, пригадую, як окремі фрагменти, іноді досить великі. Коли почалася війна, мені виповнилось 11 років, і я багато запам'ятав пов'язаного з тим часом, але уривки з більш давнього часу теж міцно засіли в пам'яті. Проте спочатку кілька загальних, але обов'язкових слів. Народився я в пологовому будинку на бульварі Шевченка в 1930 році. До 1933-го наша сім'я жила на Мало-Підвальной, а в 1970 році весь той квартал перейшов у власність КГБ. У 1933 році мої батьки зі мною перебрались на Володимирську, 79-б, і з цим будинком, якого в кінці 1960-х знесли, пов'язане моє життя до 18-ти років. На тому подвір'ї досі стоїть 4-поверховий будинок, який у той час мешканці нашого двору називали "большой дом" (мова ж кругом панувала російська). Вже у 1980-ті роки, коли вийшов енциклопедичний словник про Київ, я дізнався, що в тому домі колись зупинявся Олександр Блок. У часи ж мого дитинства там жив єврейський композитор Гозенпуд¹, єдиний твір якого, що називався "Коли пахне яблуками", я пару раз чув по радіо після війни. Звичайно, там жило багато дітей, які у дворі грались, сварились і мирились.

Ми жили у флігелі поруч з цим "Великим домом". Мама моя² говорила зі мною, звичайно, по-українськи, але тільки дома. На людях боялась і переходила на російську, і того ж вимагала від мене. Батько³, рятуючись від арешту, в 1934 році втік з України до

¹ Гозенпуд Матвій Якимович (1903–1961) – композитор і піаніст, дипломант I Всесоюзного конкурсу музикантів-виконавців (Москва, 1933). По закінченні Київської консерваторії (1921) залишився там на викладацькій роботі. З 1935 р. – професор. У 1951 р. перейшов на роботу до Алма-Атинської консерваторії, а 1953 р. – до Новосибірської. Автор багатьох музичних творів, у т. ч. опери "Лампа Аладдіна" (1947), концертів, сонат, романсів, пісень. – *Примітка Миколи Кучеренка (надалі — прим. М. К.).*

² Йдеться про Марію Іванівну Денисенко (дів. прізвище Безручко) (1903–1955). Закінчила гімназію в Бердянську, а в 1920-х рр. – консерваторію в Києві. Працювала вчителькою музики в загальноосвітніх школах міста. Мешкала на вул. Володимирській, 79-б. – *Прим. М. К.*

³ Денисенко Василь Семенович (1896–1964). Походив з м-ка Великий Токмак Бердянського пов. По закінченні гімназії в Санкт-Петербурзі протягом 1915-1917 рр. служив у війську писарем. За родинними відомостями, у роки Української революції служив в одному з підрозділів Українських Січових Стрільців. За пізнішими офіційними даними, в 1918-1923 рр. навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету (з 1920 р. – ВІНО), викладав мову та літературу в труд. школах і робфаках (1921-

Салехарду, де пробував до 1944 року. Він був учнем і аспірантом Грушевського⁴ і Дамоклів меч ЧК нависав над ним більш, ніж над іншими. У 1937 він на кілька днів приїхав, але вчасно від'їхав: вночі після від'їзду за ним прийшло НКВД, а ми з мамою в цей час були на дачі під Мотовилівкою. Для уточнення: це не дача в нинішньому розумінні, а маленька кімната, яку мама на місяць наймала у селян. Наскільки я зрозумів пізніше, це врятувало батьків від тюрми, а мене – від дитячого будинку і від всього, що це означало. У вакханалії 1937-1938 років ніхто нікого не розшукував, а загрибали всіх, кого заставляли, якщо треба було для виконання розкладки.

Крім нашого будинку і названого мною "великого будинку" з боку вулиці (перед війною вона називалась вулицею Короленка) стояв двоповерховий будинок, тилові вікна якого дивились у двір майже навпроти нашого балкону, і часом сусіди з обох будинків перемовлялись, точніше – перегукувались між собою. Одна із стін нашого будинку, що була і зовнішньою стіною нашої кімнати, і протилежна стіна "великого дому" утворювали коридор, яким можна було пройти до інших дворів і школи, що містилась за нашим будинком. Перед війною це була єврейська⁵, а після війни – російська школа. У цих дворах діти гралися і воювали, часом – двір з двором. Мене часто дражнили на ґрунті української мови, хоч я з усіма говорив по-російськи. Хтось чув, що дома у нас все ж була українська мова, а це ж випадало з загальних уявлень. Так що весь час у душі накопичувалось почуття образи й ущемленості.

Та повертаюсь до 1937-1938 років, коли мені було 7-8 років. Природно, я нічого не зрозумів, але запам'ятав, а підрісши, осмислив і зрозумів. Я назавжди запам'ятав, як у той час прокидався вночі від скриків матері "Ой, це за мною", коли у наш двір заїжджала машина чи зупинялась біля двору. Наш балкон був якраз навпроти дворових воріт, і фари часом світили у вікна. Машина заїжджала і зупинялась досить часто (хоч не всі вони були енкаведешні) і скрикувала мама часто. Пізніше я зрозумів, що не могла вона не скрикувати – адже навіть я, нічого не розуміючи, весь час навколо чув одне і теж: забрали, посадили, розстріляли.

1925) і вузах (1925-1933). У 1924-1927 рр. був кандидатом в аспіранти, а в 1927-1930 навчався на аспірантурі у відділі примітивної культури й народної творчості Науково-дослідчої кафедри історії України Всеукраїнської Академії Наук (ВУАН), спеціалізувався в галузі етнографії та фольклору (згодом виявився одним з кількох аспірантів Михайла Грушевського, які уникли радянських концтаборів). Серед друзів Василя Семеновича були, зокрема, Максим Рильський і Борис Антоненко-Давидович. Став автором ряду етнографічних рецензій, видрукованих у часопису "Первісне громадянство та його пережитки на Україні" (1926-1929). У 1930-1933 рр. був співробітником Науково-дослідчої кафедри історії України ВУАН та Інституту матеріальної культури (пізніше перейменований на Інститут археології). Був звільнений з роботи і, рятуючись від репресій, виїхав на Крайню Північ, де працював завідуючим краєзнавчим пунктом Казимської культури (1934-1936; тепер Ханги-Мансійський авт. окр. Російської Федерації) й Казимській експедиції (1936-1938), директором Ямало-Ненецького окружного (Заполярного) музею в Салехарді (1939-1944). Вивчав матеріальну та духовну культуру ханти, ненців і комі, якій присвятив ряд науково-дослідницьких праць і понад 100 газетних публікацій, а згодом – книжку "На Далекій Півночі" (К., 1953; К., 1957). У 1944 р. за сприяння М.Рильського В.Денисенко повернувся до Києва, де невдовзі оселився в домі Грушевських на вул. Паньківській, 9. Працював старшим науковцем в Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнографії (1944-1947; в 1945-1946 також вченим секретарем), Інституті художньої промисловості Академії архітектури УРСР (1947-1948). Після арешту сина Ігоря знову був змушений залишити Київ: спершу виїхав до м. Кизил, де був директором і старшим науковцем Тувинського обласного краєзнавчого музею (1948-1949). Невдовзі повернувся до України, де працював старшим науковцем обласного історичного музею в м. Миколаєві (1949-1950) і старшим лаборантом у Київському державному університеті ім. Т.Шевченка (1950-1952). Незадовго до смерті клопотався щодо реабілітації репресованих Катерини Грушевської та Сергія Шамрая (у молодості, зокрема навчаючись на аспірантурі, дружив з ним, хрестив його доньку Вікторію) — доньки та небожа Михайла Грушевського, повернення до літературного процесу і перевидання творів О.Олеся. Похований на Байковому кладовищі в Києві. – *Прим. М. К.*

⁴ Повернувшись навесні 1924 р. з еміграції до Києва, Михайло Грушевський (1866-1934) розгорнув велику науково-організаційну і наукову роботу. Він намагався об'єднати українських істориків створити для них єдиний координаційний центр. Незабаром вчений очолив Археологічну комісію ВУАН, створив і очолив ряд комісій ВУАН з різних розділів української історії. Михайло Грушевський також створив і очолив Науково-дослідчу кафедру історії України, на базі якої готувались нові наукові кадри. На 1927 р. за участю М.Грушевського у ВУАН діяло 18 науково-дослідних установ, що охоплювали всі розділи української історії та культури. Вчений заснував і редагував видання Історичної секції ВУАН "Наукові збірники", "За сто літ", "Студії з історії України НДКІУ", "Первісне громадянство та його пережитки на Україні".

З 1929-1930 рр. більшовицька влада ліквідувала засновані М.Грушевським історичні наукові установи, зокрема НДКІУ (1930). Почались цькування й арешти співробітників, більшість яких (у т. ч. брат Олександр і донька Катерина Грушевські, небіж Сергій Шамрай) загинули в концтаборах. Сам Михайло Грушевський був заарештований 1931 р. в Москві, за звинувачення у керівництві міфічною організацією "Український національний центр". Згодом звинувачення було знято, але до України вченому повернутись не дозволили. Він продовжив у Москві наукову роботу, а в жовтні 1934 р. виїхав на лікування до Кисловодська, де помер 24 листопада. Похований у Києві на Байковому кладовищі. – *Прим. М. К.*

⁵ У 1920-х рр. в Україні в рамках здійснення політики коренізації було розгорнуто сітку національних початкових і середніх навчальних закладів для національних меншин Народним Комісаріатом Освіти (НКО), в тому числі й для єврейського населення. Були створені програми навчання, видані друком підручники. Але в післявоєнний час масове перетворення на російські торкнулося не тільки українських, але й інших шкіл з національною програмою навчання, в тому числі єврейських. – *Примітка Ірини Преловської (надалі – прим. І. П.).*

Сестра моєї матері, Ганна Іванівна Безручко⁶, у той час теж сиділа у Лук'янівській тюрмі. Вона просиділа кілька місяців, і врятувало її падіння Єжова⁷ – вона потрапила, на щастя, під т. зв. "беріївську" амністію. Цікава, мабуть, була амністія, по-моєму, мало досліджена істориками: під неї підпало мало людей, а сотні тисяч і мільйони таких же людей пішли під сокиру і в пекельний ГУЛаг без всякої амністії. Я говорю округлено і огрублено, але в принципі абсолютно точно. Пізніше я зрозумів, що ці роки були в діяльності радянської влади не єдиними, а одними з найбільш репресивних. Досить згадати рік смерті Кірова, Горького. Досить згадати рік "великого переламу", та все, що було пізніше – і до, і після війни. Відзначу невелику, але, очевидно, характерну деталь. Особисто мені довгий час слово "партія" здавалося досить невинним, хоч і гидким. Його повністю перекирили слова ЧК, НКВД, МГБ. Так, у всякому разі, було до 1953 року, і не тільки у мене.

Першим чоловіком Ганни Іванівни був Сильвестр Васильович Глушко⁸ – історик, аспірант Грушевського, добра і порядна людина. Його посадили у 1933 році, і він довго сидів у Лук'янівській в'язниці. Так от, один з найбільш ранніх спогадів: я з мамою і Ганна Іванівна стоїмо перед стіною Лук'янівської тюрми, за якою височіє один з її корпусів; я кричу "дядя Солік", а з-за ґрат горішнього поверху, що виходять не на вулицю, а у двір паралельно вулиці, висовується рука з газетою і махає нею.

Варто згадати ще один, нічого, мабуть, не вартий епізод, який можна назвати першим знайомством з Володимирською, 33. Ми з мамою ідемо мимо цього похмурого будинку, і раптом рвучко відкриваються двері головного входу і на вулицю вибігає маленький крутозадий чоловічок з наганом на сідниці. Він пружною впевненою ходою перебігає на протилежний бік вулиці, не звертаючи уваги на транспорт, що там ходить. А там і трамваї, і машини, і візники. Я захоплено питаю: "Мамо, це будинок військових?". В той час я страшно захоплювався Ворошиловим, армією, командирами і просто червоноармійцями. Мама бурмоче "Угу, угу", і щосили тягне мене за руку подалі від цього будинку. Значно пізніше, в час німецької окупації, над входом до цього будинку майорів чорний з двома білими блискавками прапор, а біля дверей стояв солдат-гестапівець, часом – два, з автоматом на грудях і пропікав усіх перехожих очима. Чомусь найбільше він запам'ятався взимку у величезних валянках і в важкому кожусі, типу дохи.

Згадуються густі передвоєнні черги, в яких я часто стояв сам і з мамою. Пам'ятаю селян, які приїздили в місто і стояли в черзі за хлібом і іншими продуктами і часом шипіння: "Вот мешочники понаехали". Запам'яталася чиясь тихенька репліка в черзі: "Як же так, селяни стоять в черзі за хлібом? Вони ж самі його роблять".

⁶ Безручко Ганна Іванівна (1905–1962). Закінчила гімназію в Бердянську. Бл. 1929 р. одружилася з Глушком С.В. У 1930-х рр. навчалася в Київському медичному інституті. У 1937 р. була заарештована, але після розстрілу Єжова – звільнена й одержала змогу закінчити інститут (бл. 1938 р.). Працювала лікарем-фтизіатром у Києві, Дрогобичі і знову в Києві. Мешкала на вул. Жиланській, а згодом – з сестрою Марією Іванівною (в заміжжі – Денисенко) на вул. Володимирській. – *Прим. М. К.*

⁷ Єжов Микола Іванович (1895-1940), член партії з 1917 р., член ЦК у 1934-1939 рр., кандидат у члени Політбюро ЦК 1937-1939 рр., член Оргбюро ЦК 1934-1939 рр., секретар ЦК 1935-1939 рр. Народився в Петербурзі. Освіти не отримав. Трудову діяльність почав з 14 років учнем слюсаря на заводі. Учасник громадянської війни, до 1922 р. перебував в Червоній Армії. З 1922 р. на партійній роботі. У 1936-1938 рр. нарком внутрішніх справ СРСР, Генеральний комісар державної безпеки (1937 р.). З Єжовим пов'язуються початок широкого проведення масових репресій, застосування офіційно дозволених тортур, масових розстрілів, небувале досі розширення системи концтаборів, винищення людей за плановими списками – т. зв. "єжовщина". Коли Єжов виконав завдання Й.Сталіна щодо ліквідації можливих опозиціонерів, він був усунутий від керівництва НКВД. У 1938-1939 рр. – нарком водного транспорту СРСР, член ВЦПК та ЦВК СРСР, депутат Верховної Ради СРСР I скликання. 10 червня 1939 р. заарештований. Військовою колегією Верховного суду СРСР. 3 лютого 1940 р. засуджений до розстрілу "за необґрунтовані репресії проти радянського народу". Розстріляний 4 лютого 1940 р. Традиції Єжова продовжив у 1938-1953 рр. Лаврентій Берія. – *Прим.І. П., М. К.*

⁸ Глушко Сильвестр Васильович (1896–бл. 1961) походив з селянської родини на Київщині. Був аспірантом (1924-1928), науковим співробітником Науково-дослідчої кафедри історії України (1928-1930). Бл. 1929 р. одружився з Безручко Ганною Іванівною (дітей подружжя не мало). З 1930 р. працював старшим науковим співробітником в академічній кафедрі історії України доби торговельного капіталу. Як і переважно більшість інших аспірантів Михайла Грушевського, Сильвестра Васильовича не обминули репресії: 26 лютого 1933 був заарештований у справі неіснуючої "Української визвольної організації" і 5 травня постановою судової трійки при колегії ДПУ УСРР засуджений до 5 років концтаборів. Покарання відбував в Ухто-Печерському виправно-трудовому таборі, звідки був звільнений 10 січня 1937 р., але залишився там працювати вільнонайманим на посаді економіста. Там одружився вдруге, з дружиною Зінаїдою Миколаївною мав сина Валерія. У лютому 1941 р. був повторно арештований і понад рік провів у в'язниці. Після звільнення Сильвестр Глушко продовжував жити і працювати в Іжевську, аж поки 1956 р. не вийшов тяжко хворим, з порушеною психікою на пенсію. Після реабілітації (1958) повернувся до України, жив в м. Ірпінь, а бл. 1961 р. оселився в Києві на вул. Авіації, де невдовзі помер. (Див.: *Юркова Оксана. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С.Грушевського (1924-1930 рр.)*. – К., 1999. – С. 219-220, 335-336). – *Прим. М. К.*

На кожному кроці чулася військова музика, лунали військові пісні типу “Если завтра война” або “По военной дороге шел в борьбе и тревоге”, і навіть ліричні пісеньки типу “Катюша” були з військовим забарвленням. Все це, звичайно, окрилювало і наснажувало мрії самому стати військовим і героїчно воювати. Що ж до пісень, то були окремі і чисто ліричні пісеньки, типу “Саша, ти помнишь наши встречи”, але мало – над усім панувала воєнщина і, само собою, української естрадної пісні не було навіть у зачатку. Правда, у дитинстві я чув пісеньку про Сталіна, в якій були слова: “...Бо я була у Сталіна, мене він привітав, і ці чарівні квіточки мені подарував”.

Пам'ятаю, як із своїм дворовим другом Фімою Пекерманом на 7 листопада і на 1 травня ми з іншими дітьми бігали на Червоноармійську вулицю побачити закінчення військового параду, що повертався з Хрещатика (туди прорватися ми вже не могли). Скакала кіннота, ревіли потужні танки, йшли піхотинці і, звичайно, не думалось, що колись до цього я буду ставитись інакше. Але осмислив я все це у повній мірі – всі ці танки і літаки, що летіли вгорі, – тільки у 1990-х роках, коли прочитав книги Суворова⁹ і Буніча¹⁰. Згадуючи Фіму, зазначу, що коли він повернувся з евакуації, дороги наші розійшлись, хоч теплі спогади про давню дружбу збереглись досі.

Ще одна передвоєнна сцена іноді постає в пам'яті. 1939 рік, початок березня відкриття пам'ятника Шевченкові напроти Університету. У величезному натовпі я з мамою і моя тітка Ганна Іванівна (та сама, що недавно сиділа і потрапила під “беріївську” амністію). Біля нас – мамин колега Юрко Дмитрович Діденко, який залицяється до тітки. Я чую промовців, які з великою помпою і патетикою виступають. Кожен виступ закінчується здоров'ям на честь партії, держави та вождів. “Хай живе, хай живе, хай живе” ці слова переповнюють усе, але, при всій їхній вагомості, не вони визначальні. Хоч сто раз гавкни “Хай живе велика комуністична партія, радянська влада, Ворошилов, Каганович, Хрущов”, – все це нічого не варте, якщо ти не гавкнеш: “Хай живе наш вождь і учитель великий Сталін!” Тільки так всі розуміють і тільки після такої здоров'я оркестр грає “Інтернаціонал” – тодішній державний гімн. І треба ж було, щоб саме в такому місці стався збій. А він таки стався, щоб там не було. Серед багатьох промовців виступав якийсь нащадок Шевченка. Після своєї гарячої промови, звичайно, він проголосив здоров'я вождям і, хоч він не назвав Сталіна, музиканти чомусь зрозуміли з його інтонації, що він закінчив, і заграли “Інтернаціонал”. Навіть я відчув якусь недоладність, але вона була моментально усунута: коли музика закінчилась, нащадок Шевченка, як навіжений, заволав: “Хай живе наш вождь і учитель, наш батько і друг, дорогий товариш Сталін!” Оркестр знову запилюкав “Інтернаціонал”, а в натовпі пройшов смішок. Моя тітка пожартувала “Бедным музыкантам пришлось снова играть”, хоч цей жарт теж був небезпечним.

Передвоєнний час запам'ятався ще й тим, що пару років я співав у дитячому хорі, яким керував керівник по імені Микола Лубенський. Базувався наш хор у колишній караїмській кенасі по вулиці Ярославів Вал (тоді Ворошилова). Тепер там Будинок актора. Звичайно, тоді я й гадки не мав про архітектурне і, взагалі, культурне значення того будинку. В суботу 21 червня 1941 року наш хор брав участь у великому концерті, що проходив у ДК (Дом Красной армии, пізніше – Будинок офіцерів). Після окремого виступу кожного з колективів відбувся заключний виступ зведеного хору, в якому були і

⁹ Суворов Віктор (Різун Володимир Богданович, 1947 р.н.) – колишній офіцер радянської військової розвідки. Народився в Приморському краї. Закінчив Калінінське суворовське училище, Київське вище загальновійськове командне училище. У 1974 р. закінчив Військово-дипломатичну академію, працював у системі резидентури ГРУ СРСР. У 1978 р. втік до Великобританії за що був засуджений заочно до розстрілу. Автор книг про Велику Вітчизняну війну 1941-1945 рр. (“Ледокол”, “День М”, “Последняя Республика”, “Тень Победы”), в яких з інших позицій розкриває жорстку правду про війну. – *Прим. І. П.*

¹⁰ Буніч Павло Григорович (нар. 1929 р.) - член-кореспондент Російської Академії наук, автор понад 600 публікацій в газетах і журналах, книг з питань хозрозрахунку та самофінансування, перший проректор Академії народного господарства при Уряді Росії, Президент Міжнародного Союзу підприємців та орендарів, віце-президент Російського союзу промисловців та підприємців, член Президентської консультативної ради, депутат Державної Думи. У 1987-1988 рр. прославився публіцистичними виступами в засобах масової інформації, в яких доводив необхідність економічних реформ. Восени 1991 р. оприлюднив серію статей, спрямованих проти номенклатурної приватизації. Член редакційної ради журналу “Огонек”, один із засновників газети “Московские новости”. – *Прим. М. К.*

ми. Ми проспівали пісню Александрова (а перед тим довго її розучували) “Гімн партії большевиків”. Пізніше ця мелодія, тільки з іншими словами, стала “Гімном Советского Союза”. Наводжу приспів того гімну, який ми співали у той вечір:

*“Славою овеяна, волею спаяна
Крепни и здравствуй во веки веков
Партия Ленина, партия Сталина
Мудрая партия большевиков!”*

Концерт пройшов з великим успіхом, а на наступний день мала бути репетиція. Але з ранку час від часу вили сирени, на вулицях було незвично мало людей, приміщення кенаси чомусь було зачинене. Прийшовши додому, я грався з дітьми у дворі, коли один хлопець по імені Ізя Зетель (у дворі було багато євреїв) гукнув: “Ребята, бегите радио слушать. Молотов будет выступать!”. Я побіг до сусідів, що жили поруч в одній комунальній квартирі. Там зібралося багато людей і разом з ними я все почув. Дітей, включаючи мене, охопив патріотичний порив, який вилився у найпримітивнішу шпигуноманію, і ми навіть ходили ловити шпигунів на Хрещатик. Звичайно, це нічим не закінчилося і швидко погасло. Третього липня я почув виступ Сталіна, про який багато торохтіла преса в Союзі і у всьому світі, і який всюди виглядає пригладженим і відшліфованим. А говорив він страшно (складалося враження, що він просто каркає, як ворона), він захлинався, без кінця булькотіла вода. Хтось сказав: «Говорить не может», хтось сказав: «Воду пьет», хтось уточнив «Не воду, а нарзан». Страшний кавказький акцент, уривчасте белькотання замість слів, булькання води – все це викликало гнітюче враження, навіть у дітей. Хоч, звичайно, осмислити я зміг це значно пізніше. А в повному обсязі я зрозумів це, тільки прочитавши тих же Суворова і Буніча. Занадто грандіозною була точно розрахована ставка, і занадто приземленою ота дійсність, навіть і названа Великою Вітчизняною війною.

Німецький вступ і період німецької окупації пам'ятаю непогано. В день 19 вересня з одним своїм дальнім родичем я йшов по Хрещатику, крамниці якого протягом останніх двох днів нещадно грабувалися натовпом, коли біля Палацу піонерів (тепер філармонія) з'явилися німецькі мотоциклісти, а за ними – піші і моторизовані німці, які піднімалися з Подолу. Ми пішли назад, але з протилежного боку – від Деміївки – йшли і їхали німці, радісно збуджені. Не берусь підраховувати, але вітало їх дуже багато людей і взагалі протягом кількох днів у місті панувало радісне збудження, поступово затихаючи і змінюючись розчаруванням і пригніченням.

Значно пізніше, згадуючи і аналізуючи ці події, я зрозумів, що радісна зустріч ворогів була тому, що у всіх у пам'яті жили ще свіжі кошмари 1933 і 1937 років. Крім всього іншого, розчарування і пригнічення настали тому, що люди роздивились нове, ще страшніше чудовисько, яке навіть не приховувало свою зневагу до нас і мету – завоювання, а ніяке не визволення. Не буде, до речі, перебільшенням сказати, що саме ця німецька тупість стала однією з причин їхньої поразки, принаймні на Сході. Відразу на парканах і стовпах замигтіли накази один страшніший за інший, але запам'ятався той, що починався словами: “Всем жидам города Киева”, за якими я почав відлік Бабиного яру, голодусі, облавам і т. д.

Спочатку з'явилися ознаки українізації: поліцаї з жовто-блакитними пов'язками, на софіївській дзвіниці замайорів жовто-блакитний прапор. Та через пару днів біля нього почепили червоний німецький зі свастикою, а ще через кілька днів тільки червоний і лишився, а український зняли. Слід сказати, що недавно я прочитав “Щоденник” А. Любченка¹¹, в якому він говорить про жовто-блакитний прапор на тій же дзвіниці вже

¹¹ Любченко Аркадій Панасович (1889–1945) український письменник. Навчався у Сквирській гімназії (1912–1918). Належав до “Гарту”. Один з фундаторів і секретар “ВАПЛІТЕ” (1925–1928), член літ. організації “Пролітфронт” (1930–1931). У літературній творчості продовжував традиції М.Коцюбинського, був близьким до М.Хвильового. Автор кількох збірок оповідань, нарисів, новел, повістей, п'єси “Земля горить”. Перекладав з французької літератури. Творчість А.Любченка збагатила стильове розмаїття української прози. Під

пізніше, в 1942 році. Я не маю ніякого права сперечатись, але я там дуже часто ходив і дуже приглядався, проте нашого прапора не бачив. У Києві, по-моєму, жовто-блакитного кольору під час німецької окупації більше ніде не було. Побачив я вперше наші прапори тільки у 1989 році.

З перших днів окупації почала виходити газета “Українське слово”¹². Газети я вже читав, тому трохи з нею познайомився і назавжди запам'ятав прізвище головного редактора: Рогач¹³. Та тривало це не довго – через півтора-два місяці замість “Українського слова” зненацька вийшла газетка “Нове українське слово”¹⁴ з головним редактором Штепою¹⁵, і саме вона виходила до кінця окупації. В тому першому номері ця газетка повідомляла про арешт групи так званих крайніх націоналістів, які чинили шкоду німецькій владі. Незабаром по місту прокотились чутки про розстріл українських націоналістів, серед яких фігурував редактор Іван Рогач. Такі чутки прокочувались по місту впродовж усього періоду німецької окупації. Жовто-блакитні пов'язки на рукавах поліцаїв змінилися білими, а пізніше вони стали носити чорну форму без всяких пов'язок. Так було, принаймні, у Києві.

Але настали і деякі позитивні зміни – з перших днів окупації були відкриті церкви. Перед війною у нас, наскільки я знаю, діяли дві церкви – Набережно-Микільська на Подолі і Вознесенська на Байковому кладовищі. Та й то, здається, перед самою війною Набережно-Микільську закрили. Правда, саме це я знаю з розповідей богомольців, з якими пізніше познайомився. Але, як би там не було, а церкви відкрили, крім знищених, або тих, які перебували в аварійному стані. Софії, звичайно, не відкрили¹⁶, але більшість церков, які діють тепер, відкрили саме тоді. Володимирський собор відкрили у кінці літа 1943 року (за 2-3 місяці до німецького відступу) і передали російській православній церкві, яка в той час називалась автономною¹⁷, і яку в Києві очолював єпископ Пантелеймон¹⁸.

час гітлерівської окупації працював у Харкові в газеті “Нова Україна”. З посиленням нацистського терору проти українських діячів перебрався 1943 р. до Львова, де був арештований. Звільнений у 1944 р., виїхав до Німеччини. Посмертно вид. “Щоденник” (1951). – *Прим. М. К.*

¹² “Українське слово” – газета (тижневик) Організації Українських Націоналістів (А.Мельника). Виходила в Парижі (1933-1940; і 1948-1991). У вересні 1941 з похідними групами ОУН переведена до України: у вересні до Житомира, а в жовтні – до Києва (з додатком “Література і мистецтво”). У Києві видавалась за ред. І.Рогача, П.Олійника, О.Чемеринського. З газетою співпрацювали О.Ольжич, М.Сціборський, М.Капустянський та ін. Набула загальноукраїнського значення. За самостійницький напрям газета була заборонена німецькою окупаційною владою, а її видавці – розстріляні в Бабиному Яру. Натомість розпочався випуск прогітлерівського “Нового українського слова”. В Україну “Українське слово” повернулось після проголошення її незалежності: 1991 р. почало виходити у Львові, а 1992 р. редакція була переведена до Києва. – *Прим. М. К.*

¹³ *Рогач Іван* (1913–1942) український діяч, журналіст. Виходець з Закарпаття. Відстоював ідею створення української державності на Карпатській Україні та воз'єднання її з Великою Україною. У 1938-1939 рр. – особистий секретар прем'єр-міністра Карпатської України Августина Волошина. 1941 р. разом з Похідними групами ОУН полк. А.Мельника виїхав до Наддніпрянської України. У вересні-листопаді 1941 спільно з П.Олійником і О.Чемерисом редагував щоденну газету “Українське слово” (Житомир, Київ). Заарештований гестапівцями в листопаді 1941 р. і разом з іншими співробітниками розстріляний у Бабиному яру. – *Прим. М. К.*

¹⁴ “Нове українське слово” – щоденна газета, що виходила в Києві під час німецької окупації з грудня 1941 до осені 1943 р. замість ліквідованої окупантами газети “Українське слово”. Була повністю витримана в дусі нацистської пропаганди, за що в українській громаді була прозвана “німецькою помийницею”. Редактором був К.Штепа. – *Прим. М. К.*

¹⁵ Штепа (Штеппа) Кость Тодосьович (1896–1970) – історик, етнограф, фольклорист. Походив з Полтавщини з духовної родини. Навчався на Історико-географічному ф-ті Петроградського ун-ту (1915-1916 рр.) та військового уч-щі. З 1916 р. на фронті. У 1919-1920 рр. служив в арміях Денікіна та Врангеля. Пораненим потрапив у полон, у шпиталі зумів приховати офіцерський чин і одержав документи на ім'я українця Штепи (насправді мав німецьке походження і прізвище Штеппа). По закінченні Ніжинського ІНО (1921) залишився там на викладацькій роботі, утверджуючись як вчений-історик. З 1930 – в Київському ІНО. У 1938-1939 рр. перебував під арештом і слідством НКВД, але був випущений і поновлений на роботі (за останніми даними, ще з 1927 р. К.Штепа був завербованим “сексотом”). З приходом німців, восени 1941 р. завідував відділом культури та освіти в Київській міській управі, був ректором Київського університету. З грудня 1941 до осені 1943 – головний редактор газети “Нове українське слово”. Агент органів СД. У вересні 1943 р. виїхав до Німеччини, 1952 р. – до США, де працював, зокрема, в “Американській комісії за визволення”. (Див.: *Верба І. Кость Штеппа // Український історичний журнал*. – 1999. – № 3. – С. 97-112. – № 4. – С. 98-114). – *Прим. М. К.*

¹⁶ Софійський собор було закрито як діючу церкву в лютому 1934 р. Громаду УАПЦ було ліквідовано, собор разом із дзвіницею передано новоствореному державному заповіднику, який офіційно був філією утвореного 1926 р. Лаврського музейного містечка (Всеукраїнського музейного городка). – *Прим. І. П.*

¹⁷ Автономна церква утворилась на Соборі в Свято-Успенській Почаївській лаврі 18 серпня 1941 р., де було зібрано Собор єпископів на чолі з архиеп. Олексієм (Громадським). Розглядали справу про подальше відношення Православної Церкви в Україні до Московської Патріархії. Виходячи з того, що у 1918 р. Православна Церква в Україні була визнана автономною св. Патріархом Московським Тихоном, а потім було утворено Український Екзархат, то до вирішення питання про автокефалію ця Церква повинна залишатись підпорядкованою Московській Патріархії, але з правами автономії, які в свій час їй надала Російська Церква. – *Прим. І. П.*

¹⁸ Пантелеймон (Петро Рудик, 1898–1968). Походив з Галичини. З 13 років – послушник у Почаївській Лаврі. Прийняв чернецтво в Святогірському монастирі. Закінчив Волинську духовну семінарію, призначений намісником Крем'янецького Богоявленського монастиря. 1925-1928 рр. навчався на богословському факультеті Варшавського університету. 16 березня 1941 р. хіротонований во єп. Львівського РПЦ у Москві. В період окупації Києва його резиденція була у Покровському монастирі, куди він прибув в грудні 1941 р.

Може, трохи не зрозуміло чому, але німці явно благоволили саме російській церкві¹⁹. Досить сказати, що в Києві було з 1941 до 1943 року тільки три парафії УАПЦ (яка все ж таки відродилася після розгрому 1920–30-х років). Це були Андріївська, Вознесенська (на Деміївці) і Покровська (на Солом'янці) – духовна колыска першого митрополита УАПЦ Василя Липківського²⁰. Андріївську церкву в той час часто називали собором і я, як і інші її давні парафіяни, досі називаю її собором. Правда, у 1943 році, приблизно в той час, коли Володимирський собор віддали російській церкві, УАПЦ передали Богодухівську церкву на території Братського монастиря (Києво-Могилянська академія), яка, звичайно, була повністю спустошена, тобто вона стояла, але ні зовні, ні всередині не зберегла нічого церковного. В 1945 році її вже закрили, а настоятелем її в останній час був о.Павло, побожний і добрий чоловік, якого я знав по Андріївському собору, де він раніше був дяком, може, точніше, одним з дяків. Приблизно тоді ж, у 1945 році він і помер.

Та я забіг наперед, щоб вичерпати шматочок теми, і надалі теж забігатиму, коли з'являтиметься потреба. Всі ж інші церкви стали російськими, а це, крім інших київських церков, Покровський, Введенський, Флорівський монастирі, а також Лавра, Ближні й Дальні печери якої, з усім, що там є, німці віддали російській церкві. У зруйнованому Михайлівському монастирі теж зажевроло життя – тут поселились російські ченці і почали відправи у зацілілій трапезній церкві²¹. Цей монастир проіснував до 1949 чи 1950 року і відроджуватись почав у кінці 1980-х років. Лавру і Введенський монастирі закрили у 1960 чи в 1961 році.

Саме на церковному житті я зупинюсь докладно, бо в моєму житті і в моїй свідомості воно зайняло серйозне місце. Думаю, що дещо з моїх розповідей повинно зацікавити когось, кому цікава українська церква того часу. Якщо таких не знайдеться, значить так і буде, але все ж я виконаю свій обов'язок, хоч і усвідомлю його малозначущість.

До 1941 року до релігії я ставився безвірно, як і більшість моїх ровесників, проте з якимсь незрозумілим для мене самого інтересом. Мабуть тому, що все заборонене цікаве. Перед війною я побував у Лаврі і в Софії, які тоді називались “Антирелігійними заповідниками”. Тому, коли почув про відкриття церков, пішов до Андріївської церкви. Чому саме до неї – не знаю. Очевидно тому, що почув саме про неї. Це сталося приблизно у жовтні 1941 року. Я був настільки невігласом, що навіть не знав, що треба зняти шапку, і на мене звідусюди зашипіли: “шапку зніми”, “в клуб пришел, что ли?”. Шапку я відразу зняв і почав уважно слухати і роздивлятись довкола. Було повно людей, хор співав так, що його спів здавався небесним, а українська мова служби дивувала і чарувала. У дворі і на вулицях її ж не було.

як керуючий Київською єпархією Автономної церкви. Був визнаний німецькою окупаційною владою як чинний православний єпископ, через що у єпископів УАПЦ були проблеми з визнанням з боку окупаційної влади. 12 листопада 1942 р. на його вимогу Українська Церквона Рада УАПЦ в Києві була ліквідована окупаційними властями. У 1946-1959 рр. очолював різні катедри Російської Церкви за кордоном. Після еміграції з 1958 р. архієп. Едмонтонський і Канадійський. Упокоївся 2 жовтня 1968 р. – *Прим. І. П.*

¹⁹ Німецька влада дійсно протегувала Автономній церкві, про що свідчить небажання Київських окупаційних властей визнавати чинними єпископами Никанора (Абрамовича) та Ігоря (Губу), які прибули в березні 1942 р. як ієрархи УАПЦ під предствоятельством Полікарпа (Сікорського). Парафії УАПЦ в Києві були малочисельними через намагання представників Автономної церкви не допустити відродження УАПЦ. Зокрема вони домоглися ліквідації Церковної Ради УАПЦ в Києві за допомогою окупаційної влади 11 лютого 1942 р. – *Прим. І. П.*

²⁰ Липківський Василь Костянтинович (1864–1937) – архієпископ, перший митрополит Київський і всієї України Української автокефальної православної церкви, редактор і автор низки статей часопису УАПЦ «Церква і Життя», автор перекладів українською мовою Божественної Літургії Св. Іоана Золотоустого, богослужбових книг, проповідей на неділі і свята та на Апостольські послання, історичних праць про Українську Церкву, епістолярій. Народився в с. Попудні Липовецького повіту на Київщині. З липня 1919 р. - настоятель собору Святої Софії Київської. Висвячений 23 жовтня на митрополита Київського і всієї України в соборі св. Софії Київської у надзвичайний спосіб (пресвітерська хіротонія) делегатами І-го Всеукраїнського Православного Церковного Собору 14-30 жовтня 1921 р. Був на цій посаді до II-го Всеукраїнського Православного Собору УАПЦ 17-30 жовтня 1927 р. Після останнього арешту в березні 1937 р. за вироком трійки НКВС від 20 листопада його було розстріляно в Лук'янівській в'язниці 27 листопада 1937 р. – *Прим. І. П.*

²¹ Тут: трапезна церква св. Іоанна Богослова (XVIII ст.), єдина вціліла культова споруда на території колишнього Михайлівського монастиря після знесення великого Золотоверхого Михайлівського собору та інших монастирських споруд у 1934-1935 рр. За переказами саме в цій церкві знаходились мощі святої Варвари з Михайлівського собору. Після війни деякий час була діючою церквою. Потім там було влаштовано музей художньої кераміки, як філію Софійського державного історико-архітектурного заповідника. Після відродження Михайлівського собору і передачі його Українській Православній Церкві Київського Патріархату цей храм став храмом Київської духовної академії та семінарії УПЦ КП. – *Прим. І. П.*

З того часу я почав туди ходити, а через деякий час мене помітили і запропонували прислужувати. Повинен був приїхати єпископ і служби мати стати більш урочистими, тому потребували прислужників. Одним з таких прислужників – посохоносцем – став я. Так я почав прислужувати єпископу Никанору Київському та Чигиринському²². Разом з ним до Києва з Волині прибув єпископ Ігор Уманський²³, якому я теж часто прислужував під час відправ. Тривалий час я, очевидно, нагадував сліпе кошеня у цьому цілком новому і незнайомому мені світі, потім освоївся і потроху почав орієнтуватися. Зима з 1941 на 1942 рік запам'яталася, крім, звичайно, голоду, лютими морозами. Холод був всеосяжний – і дома, і на вулиці і в церкві. Тільки часом, нашкрібши якогось палива, грілись з мамою біля печі (опалення ж було пічне). Харчувались тим, що часом продавали якісь речі. Школи позакривали, потім у 1942 році відкрили до 4-го класу. І все ж я потроху розвивався – багато читав, зокрема, почав читати релігійну літературу. Вдень це було простіше, а ввечері, при каганці (електрику ж відключили ще до приходу німців, строго дотримуючись затемнення) – було тяжче. Під впливом цієї літератури плюс проповіді в церкві, які я майже систематично слухав, в мене розвинулось релігійне світобачення, яке на деякий час переросло у звичайний фанатизм, а релігійне оточення цей фанатизм розвивало і поглиблювало. Моє активне релігійне життя часом переривалося, коли ми з мамою ходили на села міняти ганчірки на продукти.

Дуже вразив мене Великдень. Вперше я почув про це свято і став його учасником навесні 1942 року. Хоч це свято було для нас голодним, я назавжди був ним зачарований. Цієї ночі було знято комендантську годину і, коли хресний хід тричі обійшов собор, а навколо мерехтіли свічки багатьох-багатьох людей (без світломаскування), і зупинився напроти зачинених дверей храму, коли після проголошень настоятеля о. Петра “Слава святій, єдиносущній животворчій і нероздільній Трійці!...” заспівали “Христос воскрес!”, враження було настільки сильне, що фізично в ту мить я себе, мабуть, не відчував, а весь перетворився в саму духовність. Звичайно, це могло продовжуватись якусь хвилинку-дві.

Як посохоносець, я стояв поруч з владикою Никанором, і мені навіть здавалося, що він з висоти свого величезного зросту зрідка поглядав на мене з цікавістю і, наче, зі співчуттям. В Андріївському соборі в той час тон задавало духівництво липківської висвяти. Першим настоятелем був згаданий мною о. Петро, привітний і контактний чоловік, хороший промовець. Потім він кудись від'їхав, і настоятелем став о. Юрій²⁴, навпаки, похмурий і неконтактний чоловік, але теж хороший промовець, проповіді якого були дуже патріотичними. І той, і другий часто цитували Святе Письмо і Шевченка, ніколи не заглядаючи в папірці. Тут служив священник липківської висвяти о. Григорій, який пізніше від'їхав, здається, в Таращу, і тут вже бував тільки наїздами. Тут служив статечний і вдумливий протодиякон о. Карпо з тієї ж когорти, у 1943 році він був висвячений на іерея і кудись від'їхав.

Ще мені довелось познайомитись із настоятелем Покровської церкви на Солом'янці о. Федотом, який жив у тому ж будинку на церковному подвір'ї, в якому жив колись Василь Липківський. В цьому будинку я побував після літургії, яку відслужив владика Никанор з якоїсь нагоди в Солом'янській церкві. Отець Федот запам'ятався мені маленьким зростом і гарячою пристрасною мовою, в якій часто бриніла непідробна любов

²² Никанор (Абрамович; 1883-1969) – митрополит УАПЦ на чужині, активний учасник українізації Православної Церкви на Волині (1918-1939). Голова Волинського єпархіального з'їзду 3-10 жовтня 1921 р., під час якого в Троїцькому соборі Почаївської лаври керував показовою першою українською богослужбою. 1942-1943 рр. – архієпископ Київський і Чигиринський. Здійснив висвяту ієрархів УАПЦ в Андріївській церкві та на місцях, серед яких був єп. Мстислав (Скрипник). З 1945 р. в еміграції у Карлсруе (Німеччина). З 1953 р. – митрополит УАПЦ в еміграції, голова Богословського наукового інституту УАПЦ. Автор праць з богослів'я. – *Прим. І. П.*

²³ Ігор (Іван Семенович Губа, 1885-1966) – архієпископ УАПЦ, учасник визвольних змагань. Нар. в с. Бандерівка Олександрійського пов. на Херсонщині. З 1920 р. з військом УНР в еміграції у Польщі. Закінчив Пастирські курси при богословському факультеті Кам'янець-Подільського університету. З лютого 1942 р. – єпископ Уманський УАПЦ, пізніше отримав титул архієпископа Полтавського і Кременчуцького, але через заборону німецької окупаційної влади до обов'язків не приступив. 1943 р. емігрував в Аугсбург (Німеччина), 1951 р. – у Нью-Йорку, належав до УАПЦ в екзилі, яку очолював єп. Палладій (Видибіда-Руденко). – *Прим. І. П.*

²⁴ Ймовірно, це о. Юрій Пелешук, священник з тих представників духовенства, які були висвячені за часів митрополита Василя Липківського, пережили репресії 1930х рр. і опинилися на окупованій території. Духовенство УАПЦ в окупованому Києві діяло при Андріївській церкві, храмі на Деміївці та Покровській церкві на Солом'янці (вул. Островського, 20). – *Прим. І. П.*

до загиблого владики Василя. Цей будиночок ще стояв у 1960-і роки, а в 1970-х рр. його стерли, щоб ніщо не нагадувало Митрополита.

Всі названі мною священники були киянами, представниками колись чисельної, могутньої когорти липківців, яких я трохи пізнав і основна частина яких у кінці 1920 і протягом 1930 років була перебита. Ці ж якимсь чудом заціліли. Трохи далі я розповім, наскільки зможу, про ще одного представника цієї когорти, який у 1942 році став єпископом Григорієм²⁵ і лишився для мене деякою загадкою.

На моїх очах, починаючи з зими 1941/1942 рр., було висвячено багато священників і дияконів, і навіть кількох єпископів. Частина цих висвят провели у головній церкві, а частину – в нижній, так званій Малій або Теплій церкві. Справді, там було ледь-ледь тепліше. На моїх очах відбулись хіротонії єпископів Мстислава Полтавського²⁶, майбутнього Патріарха, Сильвестра Лубенського²⁷, Михаїла Єлисаветградського²⁸, Емануїла²⁹, Фотія³⁰, Григорія³¹. Про кожного з них, у міру свого знайомства, я розповім.

²⁵ єпископом Григорієм (Огійчуком). – *Прим. І. П.*

²⁶ Мстислав (Степан Іванович Скрипник; 1898–1993) – церковний і громадський діяч, перший Патріарх Київський і всієї України (1990–1993). Небіж С.Пеглори. Народився в Полтаві. Навчався в Полтавській гімназії, а в роки I Світової війни – в козацькій офіцерській школі в Оренбурзі. Брав участь в Українській революції 1917–1921 рр., а пізніше перебував у таборі для інтернованих у Каліші (Польща), працював у кооперативних установах Галичини й Волині. Як посол польського сейму (обраний 1930), захищав права українців у Польщі. Навчався в Школі політичних наук у Польщі. 1940 р. обраний заступником голови Холмської єпархіальної ради. У травні 1942 р. в Андріївській церкві хіротонований на єпископа Переяславського, за участі владик Никанора, Ігоря та Михаїла (Хорошого). Влітку 1942 р. після хіротонії єп. Мстислав виїхав на Лівобережжя. У Полтаві відвідав українські парафії, брав участь у масових хрещеннях народу, висвятах священників, виданні богослужбової літератури, допоміг у організації Полавецького єпархіального управління. В серпні 1942 р. він був у Харкові, де урочистим актом присєднав до УАПЦ митр. Феофіла Булдовського, який був тим священником, що хрестив Мстислава дитиною. У жовтні 1942 р. брав участь у підготовці об'єднаної автономної і автокефальної церков, але був заарештований німецькими властями, вивезений до Житомира, потім Чернігова і перед Різдом – до Прилук. На початку березня 1943 р. він перебував у тюрмі в Києві і був випущений завдяки клопотанням дружини колишнього українського посла в Німеччині та інших осіб. Єпископа Переяславського Мстислава було звільнено після підписання заяви про відмову від проведення богослужінь, проповідування і участі в політичних акціях. Він також зобов'язувався жити при соборі Св. Софії. У 1944 р. емігрував на Захід. 11 червня 1993 р. Святійший Патріарх Мстислав пішов у вічність. Похований 23 червня 1993 р. у храмі Св. Апостола Андрея Первозванного в Бавнд-Бруці у США. – *Прим. І. П.*

²⁷ Сильвестр (Степан Юхимович Гасвський, 1876–1975) – архієпископ Мельбурнський та Австралійсько-Новозеландський УАПЦ. Нар. 23 листопада 1876 р. в с. Михринці Базалійської волости на Волині. Закінчив двокласове училище в Почаївській лаврі, 1896 р. – Житомирську Вчительську Семінарію. У 1898–1903 – на військовій службі. 1903–1909 – викладач співів, наглядач двокласної київської школи. З 1909 навчався на філологічному відділі історико-філологічного факультету Київського університету Св. Володимира. Дисертацію «Повість „Александрія“ в українській літературі» захистив у 1913 р. З 1913 р. – викладач російської мови, літератури та філологічної пропедевтики Смілянської чоловічої гімназії, публікувався в київських газетах. У 1918 р. викладає у створеному Українському Народньому Університеті. З січня 1919 р. – радник правління Кам'янець-Подільського університету, з жовтня 1920 р. – проректор. У 1922 р. – учений секретар Центральної Дослідної Станції Головоцвіху НКО УСРР, потім науковий співробітник секції історії українського письменства Науково-Дослідної Катедри Історії Української Культури, яку очолював акад. Д. Багалій у Харкові. З 1923 р. викладав українську мову на робітфаку Київського Інституту Народнього Господарства. У 1926 р. – секретар Організаційного Ювілейного Комітету при ВУАН для проведення ювілею акад. М. Грушевського. У 1929 р. отримав штатну посаду в Полтавському ІНО, але 1931 р. звільнений «за клясово-ворожу вилазку». Працював контролером на Київській кінофабриці, звільнений у 1932 р. 27 листопада 1932 р. заарештований ДПУ у сфабрикованій справі «Української Військової Організації» (УВО). 9 травня 1933 р. справу було припинено. Виїхав до Алма-Ати, де працював вченим секретарем Державної Публічної Бібліотеки КАРСР. 1941 р. повернувся в Україну, працював в Кременчуцькому Педагогічному інституті. 16 травня 1942 р. висвячений на єпископа Лубенського в Андріївській церкві. Ректор короткотермінових богословських курсів УАПЦ. Член Київського Будинку вчених з історико-філологічних наук під час окупації. Емігрував до Варшави 1944 р., потім до Німеччини. Восени 1945 р. опинився в таборі для переміщених осіб в м. Мангайм. Учасний закордонних соборів УАПЦ. Керівник Богословської школи при Українському Університеті в таборі м. Новий Ульм. 26 червня 1949 р. переїхав до Австралії. В березні 1950 р. митр. Полікарп видав декрет про звільнення владики Сильвестра від виконання єпископських обов'язків, але той не підкорився і продовжив служіння в Австралії. Туди він забрав велику святиню – ікону й мощі святиителя Афанасія Лубенського Чудотворця. З 1953 р. – єпископ-вікарій архієп. Івана (Данилюка). На першому соборі УАПЦ в Мельбурні був обраний архієпископом Мельбурнським та Австралійсько-Новозеландським. У 1963 р. пішов на спочинок. Але через канонічні непорозуміння, у 1965 р. очолив групу вірних під назвою УПЦ (автокефальної) – УПЦ (а). 9 вересня 1975 р. упокоївся у Мельборні. Автор праць у збірниках НТШ і публікацій в газетах «Рада», «Нова Рада», «Пролетарська правда», «Життя й Революція», «Червоний Шлях», «Українське Слово». – *Прим. І. П.*

²⁸ Михаїл (Федот Никифорович Хороший; 1885–1977) – архієпископ Торонто й Східної Канади, першоєрарх Української Греко-Православної Церкви в Канаді, автор катехизису, богословських праць, церковно-музичних творів, в т. ч. «Св. Літургії з чотирма херувимськими». Нагороджений медаллю сторіччя Канади і почесним докторатом УВУ. Народився в Чигирині. Навчався в університеті св. Володимира в Києві. Рукоположений на священника у 1920 р. В березні 1923 р. присєднав до УАПЦ. Репресований і засланий радянською владою, перебував в ув'язненні протягом 1929–1937 рр. В листопаді 1942 р. став архієп. Кировоградським. Після переїзду на Захід був професором і куратором Богословської Академії в Мюнхені. Прибув до Канади у 1951 р. і був обраний на Соборі архієпископом Торонто і Східної Канади, заступником митрополита Лларіона (Огієнка) у 1951–1972 рр. У 1972–1975 рр. – першоєрарх УГПЦ в Канаді. Після 1975 р. відійшов від керівництва УГПЦ через хворобу. – *Прим. І. П.*

²⁹ Емануїл (Тарнавський) – був висвячений на єпископа Білоцерковського УАПЦ в травні 1942 р. в липні 1942 р. перейшов до Автономної церкви. У вересні 1943 р. був викрадений з архієрейського будинку у Володимир-Волинському партизанами і повішений в лісі. – *Прим. І. П.*

³⁰ Фотій (Пилип Тимошук) – єпископ УАПЦ. Висвячений на єпископа Чернігівського УАПЦ 10 травня 1942 р. в Андріївській церкві м. Києва. Священик Пилип Тимошук служив священником у Східній Волині і весною 1932 р. нелегально перейшов кордон між СРСР та Польщею. Отримав призначення на парафію на Волині, але в грудні 1932 р. був схоплений польськими карними органами, звинувачений у шпигунстві на користь СРСР і засуджений на 12 років ув'язнення. Кару відбував у Дрогобицькій в'язниці. Після

Єпископ Никанор, якого я повинен би найбільше знати, справляв враження людини сухої, навіть високомірної, до контактів не схильної. Не стверджую, що це справді так, бо, хоч найчастіше бачив його, знав його дуже мало. У будь-якому разі звернутись до нього з чим-небудь, навіть з найпростішим питанням, я б не наважився. Його проповіді носили чисто релігійний характер, голос у нього був тихий і лагідний. Враження мої від нього носять чисто візуальний і віддалений характер.

Приблизно таким же віддаленим лишився у пам'яті єпископ Ігор Уманський з тією різницею, що справляв він враження людини гарячої і рвучкої. Промови проголошував патріотичні і видно було, що він дуже боляче реагує на атмосферу зросійщення в Києві і взагалі на Україні. Він, до речі, охрестив мене – адже до 1942 року я лишився нехрещеним. Хрещеним моїм батьком став протодиякон о. Віталій, повністю – Віталій Петрович Коваленко, колишній артист з красивим і сильним баритоном. Він став моїм хрещеним батьком і в прямому, і в переносному значенні; в переносному тому, що звернув на мене увагу і запропонував прислужувати. Пізніше він кудись від'їхав, і я нічого про нього не знаю. Хрещеної матері не пам'ятаю.

Але повертаюсь до перерваної розповіді. Мстислав, висвята якого у священники, а вслід за тим хіротонія в єпископи, що пройшла на моїх очах у нижній церкві, був у той час ставним красивим чоловіком типово українського типу. Засмагле лице його доповнювалось густим чорним волоссям, і був він простим і привітним чоловіком, який не цурався розмов навіть з таким підлітком, як я тоді.

В Андріївському соборі я на все життя подружив з іншим хлопчиком, який там прислужував – Юрком Огульчанським³². Він тримав свічку, і ми обидва стояли всю службу біля царських воріт один напроти одного. Він стояв біля образу Божої Матері із свічкою, я – з архієрейським жезлом (посохом) біля образу Христа. Часто, дивлячись один на одного, ми усміхались, але тут же гасили усмішку, бо не можна ж сміятись під час служби Божої.

Так от, ми обидва – коли разом, коли поодиноці – звертались до владики Мстислава з різними питаннями, які нас хвилювали, і він завжди нас вислуховував і відповідав на наші питання. Кілька раз він давав нам журнал “Орленя”, що видавався тоді на Волині. Мені він подарував Євангелію з теплим написом “Любому Ігорю Денисенку на молитовний спогад” і підпис: “Єпископ Мстислав”. На жаль, ця Євангелія пропала: тримати її дома я боявся, тому зберігав її в сараї між дровами – через це під час мого арешту й обшуку в 1948 році її не знайшли. Коли ж через десять років я повернувся, її, звичайно, вже ніде не було.

Отже ми з Юрком, чи кожен зокрема, чи разом, часто спілкувалися з владикою Мстиславом. Мені особисто довелось кілька раз супроводжувати його на вулицях. Він ходив, прислухаючись до розмов навколо, – чи не почується українська мова. Кожен за

початку окупації Польщі німецькими військами був звільнений і в листопаді 1939 р. призначений на парафію до Володимира-Волинського. Після висвяти на єпископа служив у Вінниці до грудня 1942 р., коли Полікарп (Сікорський) почав вимагати над ним церковного суду. Спробував перейти до Автономної церкви в січні 1943 р., але його не прийняли туди. Після цього відомостей про нього немає. – *Прим. І. П.*

³¹ Григорій (Огічук, 1898-1985) – правлячий архієпископ УАПЦ (Соборноправної) 1947-1985, церковний діяч, голова Української Православної Церковної ради УАПЦ. З 1920 р. – настоятель собору у м. Бердичеві, митрофорний протоієрей. У 1925 р. єпископом УАПЦ Юрієм Тесленком був нагороджений саном протоієрея з покладенням палиці. Учасник Великих Зборів УАПЦ. З травня 1942 р. – єпископ Житомирський, згодом архієпископ УАПЦ під проводом митрополита Полікарпа (Сікорського). У жовтні 1947 р. очолив УАПЦ (соборноправну), яка утворилася на Соборі в м. Ашаффенбурзі (Німеччина) внаслідок відокремлення її від УАПЦ митрополита Полікарпа (Сікорського). В основу її устрою було покладено засади УАПЦ 1921 р. митрополита Василя Липківського. Згодом емігрував у США. Помер в сані Архієпископа Чикагського Зарубежної Російської Православної Церкви в США. – *Прим. І. П.*

³² Огульчанський Юрій Антонович (17.05.1932 – 18.03.2007) народився в родині корінних киян на вул. Петрівській над Подолом, де батьки знімали помешкання в невеликому будинку (батько загинув на фронті наприкінці 1943 р.). До війни встиг закінчити 1 клас. 2-3 класи припали на роки німецької окупації – навчався в теплішу пору навесні та восени. Навесні 1942 р. богомільна тітка привела 10-річного Юрка до Андріївської церкви. Завдяки служінню там хлопець, котрий виростав у російськомовній сім'ї, самоідентифікувався як українець, зберігав дома подаровану єпископом Мстиславом підбірку журналу “Орленя” та паперову іконку із зображенням княгині Ольги. На становлення світогляду юнака мала вплив і започаткована в той час дружба з Ігорем Денисенком. По війні закінчив школу, здобув вищу економічну освіту. Через Ігоря Денисенка, який 1958 р. повернувся з таборів, познайомився з Борисом Антоненком-Давидовичем, переховував його спогади (були вилучені КДБ під час обшуку 1979 р., повернені через 11 років), за що зазнав гонінь. У 1988-1990 рр. – один з організаторів і керівників Товариства української мови ім. Т.Шевченка, у 1992-2002 рр. – голова Асоціації “За міжнародний мир і злагоду в Україні”. Орден “За заслуги” III ступеню (2001 р.). Автор белетристичних (під псевдонімом “Юрій Сотня”), публіцистичних і науково-популярних праць. – *Прим. М. К.*

наших умов, хто почуває себе українцем, мимоволі виробив таку звичку. Він уважно роздивлявся навколо і все помічав – і німців, і перехожих, і жебраків. Пам'ятаю, як він дав гроші жебракові (передав мені, а я вручив жебракові), а той услід гукав “Спасибо, большое спасибо, дорогой отец!”

Я був у той час, як я вже розповів, дуже фанатичним у питаннях віри і часто просив його роз'яснити деякі незрозумілі місця із Святого Письма, і він ні разу не відмовив, не глянув невдоволено, а завжди терпляче роз'яснював. Запам'яталось, як влітку 1943 року, сидячи на лавочці біля будинку на софійському подвір'ї, він мені і ще двом чи трьом чоловікам із стриманою радістю розповідав про діяльність українських партизанів на Волині, зокрема, про перехід до них батальйону української поліції і дедалі ширшу протинімецьку боротьбу. З певного часу, приблизно з другої половини 1943 року, він не служив, а служби Божі відстоював у вітварі, відсторонений від ведення відправи. Всі знали чому: служити йому забороняли німці. Також він часом зникав і ходили чутки про його арешт гестапо. Пізніше ці чутки підтвердились, та, на щастя, це не закінчилось трагедією. Коли після служби він повертався додому на софійське подвір'я, його завжди супроводжували парафіяни. Багато хто шукав його слова і знаходив його.

Згадую випадок, коли одного разу я стояв з посохом біля царських воріт і мені стало погано: закрутилась голова, ноги почали роз'їжджатись – наслідки постійного недоїдання. Отець Віталій саме проголошував екстенію і помітив це. Він почав корчити страшні гримаси – не падай, мовляв, людей же повно. Я не впав тільки тому, що вхопився за виступ в іконостасі, а потім, коли запаморочення пройшло, притулив посох до колони царських воріт і пішов до вітваря присісти. Владика Мстислав, як завжди, стояв, а о. Віталій щось йому розповідав, видно про мене, бо владика подивився на мене і сказав “Він, мабуть, голодний”. Я присів на якомусь стільці, а він почав шукати і знайшов якісь просфори і приніс мені їх з кухликом води. Я спожив це все і, відчувши силу, пішов на своє місце.

Приблизно в кінці серпня – на початку вересня 1943 року, коли навколо вже відчувалось наближення фронту, в якусь неділю владика Мстислав несподівано облачився перед літургією і відслужив службу Божу у співслужінні з Никанором і, здається, Сильвестром. Під час служби проголосив промову з кафедри (саме з кафедри, а не з амвону), і досі я пам'ятаю, як зблискувала від сонця митра на його голові. Скоро після цього він, як і інші, від'їхав, бо ситуація змушувала до цього.

Про його приїзд через 47 років писати не варто, бо про цей приїзд знають всі. Мене, як і інших, він не впізнав, але дивного тут нічого нема – занадто багато минуло років, до краю насичених подіями.

Без перебільшення можна сказати, що любили його всі, і вже через роки і навіть десятиліття колишні парафіяни, зустрічаючись, у першу чергу питали один одного, чи не чути нічого про Мстислава. Тема Мстислава була (і є досі) в наших розмовах з Юрком. І не дивно: яскрава була постать людини, патріота, національного діяча³³.

Хочу розповідь про Мстислава завершити невеличким і мало примітним штришком. Починаючи з літа 1944 року, я захопився спортом, незважаючи на всі труднощі і, зокрема, на часте в ті часи недоїдання. Довгий час, практично до 1948 року, я тренувався у спортивному товаристві “Кім”, пізніше переформованому на спортивну школу ДЮСШ. Містилось воно на нинішній вулиці Шота Руставелі недалеко від синагоги Бродського у глухому дворі. Це, на скільки я знаю, дореволюційна спортивна споруда, яка називалась, здається “Строитель Юга”. Ніщо вже не нагадує про той двір і взагалі про той квартал, але тоді це все реально існувало. Будинки навколо того приміщення були трущобними, але це приміщення, зовні зачухане, всередині було цілком доброякісне, двоповерхове, з роздягалками і душем, з великим тренувальним залом, в якому у відведені години тренувались борці, боксери, гімнасти і час від часу проводились змагання з цих видів

³³ Спогади про Мстислава Скрипника також див.: *Денисенко І., Огульчанський Ю.* Спогад про Владика Мстислава // Хрещатик. — 1998 р. — 18 квітня. — С. 6.

спорту. Працювала там тиха і малопомітна прибиральниця, лице якої здавалось мені знайомим. До неї я помічав якусь увагу і повагу з боку старих і відомих борців – Бровченка, Цюпи, Штекеля та інших. І от ця жінка одного разу підійшла до мене і, озирнувшись, тихо сказала: “Все хочу запитати, чи буваєте Ви в Андріївському соборі і чи живий Мстислав?” Це було приблизно в 1946 році. Я згадав, що бачив її там, у соборі. Теж озирнувшись і стишивши голос, я відповів, що в соборі буваю, але про Мстислава нічого не знаю. Потім хтось із названих мною борців якось сказав про неї (прийшло до слова): “Ее мужа в 37-м посадили. Что-то политическое. Сильный был борец”. З того часу, коли я згадую владу Мстислава, я часто згадую цю бідну жінку і думаю про її чоловіка.

Найкраще я познайомився з єпископом Сильвестром, але, мабуть, знаю його менше, аніж Мстислава. Прізвище його Гаєвський, це був інтелігент, колишній професор, який став єпископом Лубенським і хіротонія якого пройшла на моїх очах. Іноді він з Лубен приїжджав до Києва і після служби в Андріївському соборі я раз чи два проводив його додому. Одного разу влітку 1942 року, не пам'ятаю, чи я сам напросився, чи він запропонував поїхати мені з ним у Лубни, але ми домовились поїхати туди – і поїхали. Мама мене відпустила, бо становище було дуже тяжке і вона хотіла, щоб я трохи від'ївся. Так я опинився в Лубнах і близько двох місяців пробув там у ролі келейника єпископа Сильвестра.

Він знімав дві кімнатки на тихій вулиці в одній старій господині. В одній кімнаті жив і працював він сам, друга кімната служила їдальнею, в якій спали протодиякон о. Василь і я. Господиня готувала і подавала сніданки, обіди, вечері. Я був ще досі напівсліпий у релігійних та церковних справах, хоч дуже вірив і з великим подивом усвідомлював, що перед їжею і після неї треба молитись. Молитва була обов'язковою, і я з подивом і радістю вбирав нові враження. Читав молитву о. Василь, а за столом, якщо був час, між ним і владикою Сильвестром проходили поважні розмови, як правило, на церковні теми.

Отець Василь, наскільки я зрозумів, виховувався при монастирі і пристрасно розповідав про монастирських подвижників, зокрема про якогось старця, який навіть спав у труні. Вже пізніше, коли я прочитав чимало літератури і сам побачив живих схимників, я зрозумів, про кого йшла мова. А в той час я ще багато чого не розумів. Сам о. Василь до схимництва ніякої схильності не мав, але, наскільки я зрозумів, був інтелігентним і доброзичливим чоловіком. Пам'ятаю, як під час служби місцевому хлопчикові, який прислужував, стало погано на голодному ґрунті (як мені колись). Отець Василь захвилювався і зібрав для нього все їстівне, що було у вітарі.

Церкви в Лубнах у той час не було – всі були поруйновані. Відправи відбувались у домовій церкві поруч з церковною канцелярією, до якої щоранку ходив Сильвестр у моєму супроводі. Недалеко звідси стояла розвалена церква, в руїнах якої вгадувалась колишня велич.

Поруч з Лубнами є село Мгар, біля якого міститься знаменитий Спасо-Преображенський монастир³⁴. З цим монастирем я познайомився на свято Спаса того ж 1942 року. Монастир (без перебільшення!) лежав у руїнах – наслідок не боїв, а свідомої руйнації. Тобто він зберігав риси недавньої величі, але був мертвий: пробитий і в багатьох

³⁴ Спасо-Преображенський чоловічий монастир розташований у с. Мгар (тепер Лубенського р-ну Полтавської обл.). Був заснований на високому березі над р. Сулою 1622 р. українським православним діячем Ісаєю Копистенським коштом Р.Вишневецької. У 1684-1892 рр. з ініціативи гетьмана І.Самойловича будувалася мурований Спасо-Преображенський собор (арх. І.Баптист і М.Томашівський). У XVIII ст. збудовано келії (не збереглися), дзвіницю, будинок ігумена. У розписах монастирських будівель брав участь український маляр Іван Максимович (тогочасні розписи майже не збереглися). За доби Гетьманщини Мгарський монастир став одним з найбільших центрів православ'я на Лівобережній Україні. При монастирі було засноване Мгарське братство (1622 р.), писався літопис. У 1663 р. там перебував у чернецтві під іменем Гедеона Ю.Хмельницький. На території монастиря поховані константинопольські патріархи Афанасій Пателарія (п. 1654) і Серафим Анін (п. 1779), київський митрополит Йосиф Нелюбович-Тукальський (п. 1676) та ін. Бароковий ансамбль монастиря у 2-й пол. XIX ст. доповнила споруджена у псевдовізантійському стилі Благовіщенська церква. До монастиря був приписаний скит. У ніч на храмове свято 19 (6) серпня 1919 р. більшість монахів (16 з 25) разом з ігуменом були розстріляні більшовиками. Обитель була зачинена в 1930-х рр. Тоді, певно, і відбулися описані в спогадах руйнування. У повоснні часи його територію займала військова частина. Монастир відновив свою діяльність у 1993 р. Належить Московському патріархатові. (Див.: Ульяновський В. Трагедія в Лубенському Мгарському монастирі 1919 року // Київська старовина. – 2000 р. – № 6. – С. 102-128). – Прим. М. К.

місцях вивалений мур, пошарпана, побита і через те ніби схилена на бік дзвіниця, понівечений іззовні і з середини собор, колись прекрасний і гордовитий.

Я ходив подвір'ям, я заходив до собору, і хтось із місцевих розповідав мені, як під час руйнування у 1930-і роки тут не тільки трошили все, що діставали руками, а ще й стріляли з гвинтівок по стінах і стелі. Справді, там було безліч дірок у настельних і настінних фресках і все дихало недавнім розгромом. Але недалеко від монастиря був скит³⁵ з чудовими розписами, біля нього прекрасний садок, і все це заціліло. Мабуть, не мали вже сили руйнівники і відклали на пізніше. Не знаю, як склалася доля цього скита після війни.

У цьому скиту Сильвестр відслужив літургію на Спаса 1942 року, і час від часу, злегка напруживши пам'ять, я знову чую той радісний і величний спів: "Преобразився ти на горі, Христе Боже", який тоді почув уперше, і знову бачу той лагідної і привітної архітектури скит з яскравими і величними фресками.

За тих пару місяців з Сильвестром одного разу ми з'їздили до Пирятина разом із хором. Там збереглась чудова церква, настоятелем якої був о. Євгеній, привітний і милий чоловік. Він говорив поганою українською мовою, і в його парафії служба проходила російсько-слов'янською мовою, проте підпорядковувався українському єпископу.

Вище я розповідав, що бачив багато висвят у священники та диякони. У Лубнах я теж побачив кілька висвят. Повинен сказати, що часом у висвятах в Андріївському соборі, що їх проводили Никанор та Ігор, і у висвятах, що їх проводив Сильвестр у Лубнах, не завжди я все розумів. Тобто, я іноді бачив людей, які ніяк не вкладалися в мої уявлення про священнослужителя, більш того – навіть контрастували з цими уявленнями. Зокрема, запам'ятався в Лубнах здоровий чоловік, явно неінтелігентного і нецерковного вигляду у військовому кителі, який розмовляв по-російськи з великороською вимовою, яка до того ж не відзначалася грамотністю. Звичайно, я говорю з позицій свого тодішнього розуміння, осмисленого пізніше. Його Сильвестр висвятив на священника, і коли цей новоспечений ієрей уже в священницькому облаченні, читаючи з трєбника, щось проголошував, просто фізично відчувалося його незнання української мови та інородність до церкви. І досі я часом прокручую в пам'яті того дядька і не знаходжу спростування тому гнітючому враженню. Одним з пояснень у подібних випадках є те, що багато випадкових людей у той тяжкий час кинулось у священство. У селах, навіть у той час, вони могли мати цілком зносні прибутки і саме це кидало їх сюди. Але ж відбір повинен бути надзвичайно строгий і подібні речі недопустимі і непростимі!..

Настоятелем тієї домової церкви в Лубнах був о.Віталій, як розповідали, колишній ієромонах Мгарського монастиря, тепер просто ієромонах, бо монастиря вже не існувало. Це був суворий і похмурий, але при ближчому знайомстві добрий і сердечний чоловік. Вигляд у нього був завжди обшарпаний, а жив він у маленькій кімнатці при церковній канцелярії.

Один раз мене до нього за чимось послали і я до нього зайшов. Він впустив мене і показав рукою на стілець, поки він знайде щось. Я трохи був шокований страшним гармидером, який там панував, і мовчки розглядався навколо. Мою увагу привернула картина на стіні, яка мене вразила і яку я згадую досі. Там було зображено плетений тин на сільській вулиці з перелазом, по різні сторони якого стояли хлопець у козацькому строї і дівчина у вишитій дівочій сорочці. Біля козака стояв кінь з притороченим до сідла списом, а в глибині вулиці віддалялися козаки, над якими майорів наш синьо-жовтий прапор.

У вересні 1942 року ми приїхали до Києва. Потім о. Василь і владика Сильвестр, упоравши свої справи, повернулися до Лубен. Я з ними більше не поїхав і прислужував в Андріївському соборі.

³⁵ Скит Мгарського Спасо-Преображенського монастиря був заснований на місці, де усамітнювався константинопольський патріарх Афанасій Пателарія (п. 1654). У 1889-1891 рр. замість каплиці там спорудили муровану однокорабну Афанасієвську церкву, а територію скита обнесли муром. Тепер є складовою частиною Мгарського Спасо-Преображенського монастиря. – *Прим. М. К.*

Востаннє я бачив єпископа Сильвестра приблизно у вересні 1943 року. Він виїздив і попросив допомогти йому при від'їзді – наближався фронт. Його сім'я жила на вулиці Горького (квартал між Толстого і Саксаганського, будинок зберігся). Не пам'ятаю, хто там був, крім дочки, але дочку запам'ятав – їй було років тридцять, може трохи більше. Ми пообідали, він дав мені 200 карбованців (окупаційних), хоч я довго відмовлявся, і наказав віддати їх матері. Потім ми посклали їхні речі, і я пішов найняти візника. Так ми доїхали і дійшли до вулиці Федорова, збоку якої стояв товарний поїзд, в один з вагонів якого ми занесли речі. Ми тепло попрощались, і я пішов. Мені здалось, що на їхній квартирі хтось лишився, хто – не знаю. Та в той час це мене і не цікавило.

Через багато років я випадково почув розмову, що Сильвестрові надали цілий вагон, ще й добре устаткований. Це дурниця, бо вагон був чисто товарний, і сидіти там можна було тільки на підлозі або на своїх речах. Та й вони говорили (він з дочкою), що прий дуть ще інші пасажири.

Також через багато років я почув розповідь, що у 1930-ті роки Сильвестра силою завербували в сексоті і він, щоб цього уникнути, втік до Середньої Азії. У це я цілком міг повірити, бо це цілком вкладалося в моє уявлення про нього, як про бездоганно порядну людину. Але коли вже в 1990-х рр. я прочитав, що він дожив до 100 років і, будучи єпископом УАПЦ в Австралії, перестав виконувати накази свого керівництва, щоб самому стати церковним гетьманом, мені повірити було важко, хоч і заперечити щось я не міг.

Отця Василя з 1943 року не бачив. Колись на його прохання я щось записав його жінці – жили вони на вулиці Чкалова (тепер О.Гончара). У 1945 році я побачив її у Володимирському соборі – вона співала в хорі. Ми розговорилися і вона розповіла, що о.Василь у 1943 році від'їхав на Захід. Я сказав, що буваю в Андріївському соборі, що українську церкву ліквідовано, але служба там ще йде українською мовою. Вона відповіла що, будь її воля, то цю церкву (тобто українську) вона б давно закрила. Видно, страхувалася. Я обурився, потім потиснув плечима і пішов.

Там же через деякий час я зустрів дружину о. Григорія, якого я вже згадував, теж хористку, колись я випадково з нею познайомився. Вона розповіла, що о. Григорій теж від'їхав. Настрій у неї відчувався не такий, як у попередньому випадку (в жінки о. Василя) і враження не лишилось таким гнітючим.

Розповідь про Лубни була б неповною, якщо не розповісти про великий табір військовополонених і нещасних червоноармійців, яких часто ганяли під конвоєм. А недалеко містився інший табір, де перебували полонені, яких готували до служби в німецькій армії, тобто для якихось допоміжних частин. Я часто бачив через колючий дріт їхні навчання, а по вулицях вони часто марширували з піснями на зразок: “Я пулеметчиком родился, в команде вырос боевой, огнем и пулею крестился с патронной лентой боевой”.

Як керівник церкви, Сильвестр повинен був мати якісь контакти з владою. Спілкування з німцями я не бачив, але в міську управу пару раз він заходив зі мною. Я чекав його в канцелярії, він заходив до кабінету міського голови, потім виходив і ми йшли звідти. Самого голову я бачив раз чи два. Це був огрядний і вже немолодий чоловік, який говорив якоюсь дуже різкою російською мовою, і, здавалось мені, був прибульцем з дореволюційного світу (звичайно, так і було).

В самій тій управі української мови я взагалі не чув. Та й на вулицях Лубен я чув нашу мову досить рідко.

Я вже згадав єпископа Емануїла, свідком хіротонії якого я був. З ним я практично не був знайомий, тільки пам'ятаю, як він щось попросив мене зробити – прийняти чи подати. Пам'ятаю, що це був представний, осанистий чоловік з випещеним лицем. У 1942 році він став ієрархом УАПЦ, і в цьому ж році він перейшов до російської церкви. Тепер російська церква заговорила про його канонізацію, і мабуть це не з доброго життя можна

оголошувати святими явно не святих людей. Справді, після канонізації Миколи II³⁶ новомученик святий Емануїл є достойним продовженням. Так і згадується його випещена сита фізіономія.

Єпископа Михаїла Єлисаветградського я добре запам'ятав, хоч фактично ні разу з ним не спілкувався. Був він блідий і худий, очі його горіли якимось неземним вогнем, проповідь його (а я почув одну) вразила мене релігійною пристрасстю. Потім я кілька раз чув про нього відгуки, як про релігійного фанатика і, очевидно, так і було.

Є ще два єпископи, про яких я маю деяке уявлення, але які здаються мені загадковими. Ця загадковість посилюється тим, що з часів горбачовської перебудови до наших днів нічого про них не чути. Це Григорій і Фотій, висвячені у тому ж 1942 році. Правда, про Григорія у згаданому вже “Щоденнику” Любченка я прочитав кілька рядків, досить зневажливих, як, втім, про майже всіх, кого він згадує. Гадаю, моя згадка не стане зайвою.

Григорій у той час був ще не старим чоловіком міцної статури з енергійними рухами. Не пам'ятаю, Вінницьким чи Житомирським єпископом він був призначений і не знаю, ким він був до єпископства. Хоч, видно, він мав відношення до української церкви часів Липківського.

Влітку чи то 1942, чи то 1943 року Никанорові і його канцелярії віддали митрополичий будинок на софійському подвір'ї. Це тривало два чи три місяці, потім їх переселили знову в сусідній будинок, ближче до входу, де вони і раніше перебували. Але протягом тих двох чи трьох місяців я в тому будинку кілька раз побував і одержав якесь уявлення про митрополичий дім.

Одного разу на балконі, який виходить на Георгіївський провулок, я застав свого хрещеного батька о. Віталія і владика Григорія за дуже, як видно, цікавою розмовою. Я хотів тут же вийти, але вони затримали мене і попросили лишитись. Тому я став мовчазним свідком тієї розмови, а точніше – пристрасної розповіді владика Григорія про приїзд митрополита Липківського (початок я пропустив, тому не знав якої). Митрополита зустрічав радісний натовп віруючих, і він, виступаючи, говорив про радість події, яку вони відзначають. Він говорив, що сама природа – дерева, трава, квіти і птахи – радіють разом з ними і їхні життя тільки тоді чогось варті і тільки тоді благословенні Богом, коли вони присвячені і віддані українській справі. В його діяльності Господь і Україна були єдиними. Слово митрополита окрилювало людей і сам владика Григорій, оповідаючи, так сильно відчував свою розповідь, що, здавалось, повністю заглибився у ту подію і тут був тільки його відбиток.

Трохи заспокоївшись, він говорив про трагічну долю тієї – першої – автокефалії і самого Липківського. Ще він вимовив фразу, яка мене вразила: що з усіх нових ієрархів він вважає тільки Мстислава. Що було з ним потім – не знаю.

Щодо єпископа Фотія, то він для мене досі найзагадковіший. Коли я згадую його, в моїй пам'яті постає невеликого зросту чорнявий чоловік з розумним лицем. Очевидно, якісь контакти між нами були, тому що після двох років розлуки – у 1944 році – ми зустрілись і він впізнав мене, і привітно відповів на моє привітання. Але про все по порядку. У 1942 році він став єпископом, але незабаром зник, тобто його не стало видно, і про нього поповзли різні чутки, спочатку невиразні, а потім затвердилась одна – що він, Фотій – радянський розвідник і його схопило гестапо. Через деякий час пронеслась більш поміркована чутка: Фотій відмовився молитись за Гітлера, тому архієпископ Полікарп Луцький та Ковельський³⁷, тодішній керівний УАПЦ, вимушений був відсторонити його від служби.

³⁶ Тут: останній імператор Російської імперії Микола II Романов (1894-1918), якого було страчено більшовиками у 1918 р. Канонізований Російською православною церквою. – Прим. І. П.

³⁷ Полікарп (Петро Дмитрович Сікорський, 1875-1953) – митрополит УАПЦ на чужині. Навчався в Уманській бурсі, потім в Київській духовній семінарії, яку закінчив у 1898 р. Після того – дяк Воскресенської церкви на Печерську (Київ). У 1906-1910 рр. прослухав курс юридичних наук в університеті св. Володимира. До 1917 р. – столоначальник Київської духовної консисторії. З 1917 р. – начальник господарського відділу в Міністерстві ісповідань, віце-директор Департаменту загальних справ на еміграції УНР (Тарнов). 27 липня

Влітку 1944 року, коли від німецької окупації ми почали потроху відвикати, хоч війна ще йшла, я продовжував прислужувати в Андріївському соборі. Українську церкву ліквідували відразу після вигнання німців, але тут і в багатьох парафіях на Україні служби Божі і проповіді ще проводились українською мовою. Настоятелем Андріївської церкви тепер був о. Степан Радько (може Редько), який після відновлення служби, яка була перервана воєнними діями, на початку 1944 року запропонував мені одягнути стихар і знову прислужувати. Тепер вже не єпископу, а священнику.

Отця Степана я раніше не знав і не бачив. Це був інтелігентний і симпатичний чоловік, який викликав довіру і повагу. Наскільки я розумів і розумію тепер, він у той час, фактично, очолював українську церкву, яка рула силою ліквідована, як незалежна, але яка хотіла зберегти хоч українську мову у своїх парафіях. Мені довелося читати повну розпачу телеграму до о. Степана з Дніпропетровщини: забирають церкву, вживайте заходів. Пізніше, того ж 1944 чи, може, на початку 1945 р. він безслідно зник. Значно пізніше я дізнався, що його розстріляли, хоч підперти це якимись доказами не можу. Втім, людина безслідно зникла і які ще потрібні докази?

Так от, влітку 1944 року біля Золотоворітського скверика я побачив знайому постать у чорній рясі і відразу пізнав владику Фотія. Пам'ятаю, я подумав, що, мабуть, дуже гаряче у такій чорній рясі в такий теплий день. Я підійшов під благословення, він приязно зі мною привітався, ми розговорились, а потім кілька раз бачились в Андріївському соборі. Він не служив, стояв у вітварі і молився, як колись Мстислав. Ми розмовляли – трошки під час служби, а більше після служби, коли я проводив його. Він справив на мене враження розумної і порядної людини з міцною національною свідомістю і з вітчутною внутрішньою силою. На моє напівпитання, напівствердження про те, що я чув про його відмову молитись за Гітлера, він помовчав, а потім лаконічно відповів: “За кого молитись? За бандита?” – і більше ні слова на цю тему.

З його розповіді я зрозумів, що він, як і о. Степан хоче врятувати хоча б українську відправу в колишніх парафіях УАПЦ, хоч у якійсь їхній частині, і хоче їх очолити, як єпископ, нехай і підпорядковуючись РПЦ. У його словах відчувалося розуміння всього, що відбувалось, а також – стійкі національні переконання. Потім він зник так само несподівано, як і з'явився, і більше я ніколи нічого про нього не чув. Пригадую, коли останній раз я підійшов до нього під благословення, він приязно усміхнувся і сам поцілував мене.

У той час в Андріївському соборі співав добрий хор, в якому перебувало, крім інших, кілька хористів з окупаційного часу. Під час окупації регентом був Гончаров³⁸, а тепер – не пам'ятаю прізвища. Зовні це був експансивний жвавий чоловік, який сам, диригуючи, співав хорошим тенором. Хористи розповідали, що під час репетицій він так кричав, що з'являлося бажання плюнути і все покинути.

Серед хористів у 1944 році на якийсь час з'явився немолодий чоловік у військовому кителі без погонів, який розмовляв російською мовою і цим виділявся серед інших. Пробув він тут недовго і запам'ятався мені трохи дивною розмовою, яка між нами відбулася. Одного разу з о. Степаном службу відправляв якийсь приїжджий священник. Він був високого зросту, представний і голос у нього був сильний і красивий. Відчувалась велика внутрішня сила і впевненість у собі, а коли він проголосив невелику проповідь, присвячену святові, яке в той день відзначала церква, помітно було широку освіченість і вміння підпорядкувати собі велику аудиторію. Через кілька днів після тієї суботи і неділі, коли служив той священник, я був біля собору і, оскільки до початку служби лишився час,

1922 р. прийняв чернечий постриг з ім'ям Полікарпа. 1932 р. відбулася хіротонія во єпископа Луцького. 24 грудня 1941 р. був призначений Адміністратором на тимчасово окупованих землях України, очолив УАПЦ. З 1944 р. – на еміграції. Спочатку в Польщі, потім в Німеччині. З 1950 р. у Франції. Упокоївся 1953 р. похований у Парижі. – Прим. І. П.

³⁸ Ймовірно, це Петро Гончаров, який у 1920-х рр. був регентом Софійського собору під час перебування там УАПЦ на чолі з митрополитом Василем Липківським. Керував хором собору, автор музики на деякі церковні відправи, які українською мовою перекладали члени Перекладової комісії УАПЦ. Автор музики на проповідницьку відправу “Визволення”, яку склав Благовісник УАПЦ Володимир Чехівський. – Прим. І. П.

проходжувався по майданчику навколо нього. Тут я помітив згаданого хориста. Ми привітались, і він несподівано заговорив. Після кількох загальних слів несподівано він запитав, чи пам'ятаю я священика, який недавно тут служив. Потім він сказав, що цей священик з Харкова і досить було б тільки про нього сказати, як його тут же б схопили.

Я нічого не відповів і почав з тривогою думати про це. Отцеві Степанові я відразу переповів цю розмову. Він похитав головою і зробив заспокійливий жест, нічого не сказавши. А незабаром і його не стало. Після нього на деякий час настоятелем став згаданий мною о. Павло, а хто потім – не пам'ятаю. Отець Павло, як я розповів, став настоятелем Богодухівської церкви на Подолі, яку скоро закрили, а сам він помер.

Закінчуючи цю тему, повинен згадати деяких людей, близьких до Андріївського собору і софійського подвір'я. У владики Никанора був келейник, іподиякон і секретар по імені Петро, – по-моєму, енергійний, добрий і побожний хлопець. У 1943 році він одружився з дівчиною по імені Ярина – дочці якогось чоловіка з оточення Никанора – і висвятився на священника. Після цього кудись від'їхав.

Постійно там перебував архітектор Повстенко³⁹ – високий чорнявий та худий чоловік. Вже в 1990-ті роки я прочитав, що був він директором Софійського заповідника (перед війною цей заповідник називався “антирелігійним”) і саме завдяки його мужності і самовідданості Софія заціліла – в неї закладали вибухівку радянські підривники, а він умовив їх цього не робити. Під час німецького відступу він теж врятував Софію: довів німецькому офіцерові, що фюрер ніколи не простить йому цього. Не знаючи хто це, я вітався з ним, а сина його Юрка, теж худого і високого я знав досить добре. У 1942 році він мені здавався дуже шалапаїстим парубком, у 1943 він став трохи соліднішим і незадовго до кінця став іподияконом.

У 1960-ті роки мені дали прочитати таємно привезену з-за кордону статтю Повстенка-старшого на архітектурно – національні теми. Це була стаття в якомусь українському журналі в США, в якій ішла мова про традиційне нищення наших святинь в Україні. Я не знав усіх заслуг Повстенка, але мене вразила ерудиція і точність оцінок автора, і я ще раз пожалкував, що так і не знав цього явно непересічного чоловіка. Пам'ятаю його дружину, матір Юрка, не стару ще жінку з інтелігентним і добрим лицем.

Був ще в соборі інший молодий чоловік по імені Юрко – не мій друг і ровесник Юрко Огульчанський, а трохи старший, який теж прислуговував – був іподияконом і свічку тримав і ще щось. Після війни ми зустрілись і деякий час спілкувались. Він вчився в університеті, а жив біля театру російської драми, був свідомим і щирим українцем. Після тривалої моєї відсутності я ніколи не бачив його і нічого про нього не чув, хоч намагався щось дізнатись.

Повторю, що в часи німецької окупації російську церкву в Києві очолював єпископ Пантелеймон⁴⁰, який жив у Покровському монастирі. Кілька разів я бачив його під час їхніх служб. Про нього говорили, що він галичанин, тим більше що проповіді він один час проголошував українською мовою. Це був вже досить немолодий чоловік, осанистий і, як видно, енергійний. Пізніше він перейшов на російську мову і, видно, це цілком відповідало його яничарській натурі. Вже за часів горбачовської перебудови я дізнався, що недавно він приїздив і недавно помер за далеким кордоном.

Часи німецької окупації згадуються, як суцільний морок, освітлений українською церквою і деякими людьми, яких я згадав хоча б частково. Німецька тупість і повне наше безправ'я не можуть згадуватись легко. Справді, кожної миті над нами нависала загроза виселення і знищення – і це відчували всі. При цьому життя якось пульсувало, працювала якась промисловість, діяли кінотеатри, поліклініки та лікарні, навіть працювали якісь

³⁹ Повстенко Олексій Іванович (1902–1973) – історик, архітектор, мистецтвознавець, громадський діяч, літературознавець, член НТШ та дійсний член ВУАН. У 1929–1934 був доцентом Інженерно-будівельного інституту в Харкові, з 1935 – Архітектор Наркомату освіти УРСР, у 1941–1943 – директор Музею Софійського собору в Києві. Емігрувавши, оселився у США з 1950. Автор ряду проектів житлових і громадських будівель в Україні й на еміграції, монографії “Катедра св. Софії в Києві” (1954), альбомів з історії Києва, учасник мистецьких виставок. – *Прим. М. К.*

⁴⁰ Тут: єпископ Пантелеймон (Рудик). – *Прим. І. П.*

закусочні (не уявляю, хто міг туди ходити), базари, але кожен знав, що в будь-який момент його можуть схопити і зробити, що завгодно. Облави на вулицях і на базарах були звичним явищем і багато хто не повертався.

Правда, німців часом можна було дурити. До прикладу, моя мати іноді підкладала подушку, коли ходила на базар, ніби вагітна, і німці її обходили. На щастя, це траплялися німці, а не поліцаї.

Повертаючись до кінотеатрів, згадую кілька німецьких фільмів, які я побачив. Вони були на диво аполітичними і безмежно далекими від будь-якої агітки. Бачив я їх на вулиці Саксаганського в кінотеатрі, який відкрили перед війною і назвали іменем Шевченка, а вже в 1960-ті роки його перейменували в “Ракету”, а в 1990-ті роки – взагалі ліквідували. Під час окупації влітку 1943 року на ньому з’явилося оголошення: “Тільки для немцев”.

Приблизно тоді ж на Прорізній вулиці відкрили кінотеатр, назви його не пам’ятаю (приміщення теперішнього “Молодіжного театру”), в ньому я теж побачив якісь фільми, зокрема, згадую “Індійську гробницю”.

Але все це було видимістю, а не життям, бо за цією зовнішньою пульсацією було повне безправ’я і Дамоклів меч найдикіших несподіванок.

Серед німців зустрічалось немало хороших людей – і солдатів, і навіть офіцерів, але тон задавали не вони, а негідники.

Мені часом згадується випадок восени 1943 року, коли фронт вже стояв під Києвом, німці відселили всіх мешканців східної частини міста за лінію вулиці Саксаганського – на Солом’янку, Деміївку і т.п. Нас теж відселили, й ми опинились недалеко від рідного дому – на розі Тарасівської і Жилианської (Жаданівського). Будинок той зберігся донині. Квартир там було “навалом” і зайняти будь-яку було легко, інша справа – як жити... Але люди якось тягнули цю лямку і животіли. Дехто ховався по старих місцях і, щомиті ризикуючи життям, якось існував, але навіть вступати в ту зону, яка відразу стала забороненою, було смертельно ризиковано. Про це всі знали, скрізь були розклеєні накази з лютими попередженнями, та час від часу прокочувались чутки про те, що когось убили.

Ми ж – хлопчачки, туди часом ходили й одного разу нарвались на патруль. Німці наставили на нас автомати, потім опустили і почали кричати, крутячи пальцем біля скроні. Потім крутнули за вухо і прогнали. Спочатку ми кипіли від обурення, потім заспокоїлись від думки, що їм скоро кінець. Потім я зовсім забув про цей випадок і, через багато років згадавши, зрозумів, на яких хороших людей ми нарвались – адже їхнім обов’язком було вбивати, але вони повелись, як Люди.

Ще одна характерна деталь того часу: ідеш по вулиці – і нікого навколо, уважно придивишся – десь далеко хтось іде, озирнешся – теж когось здалеку побачиш. Коли йде німець – чути далеко, дзвенять підкови чобіт. Особливо запам’ятався цей пресловутий дзвін німецьких чобіт уночі по асфальту та бруківці. Мабуть, крім практичних міркувань про збереження взуття, тут діяв психологічний розрахунок – твердість кроку для залякування.

Мої тісні контакти з церквою з 1945 року поступово ослабли, в мене з’явилися інші інтереси та захоплення, але до Андріївського собору я часто ходив. Там були вже інші священники, яких я не знав. Служба українською мовою там проводилась до 1949-го, можливо – до 1950 року. Сам я був там (ще в українському храмі) востаннє у березні чи у квітні 1948 року. Мені запам’ятався молодий енергійний священник з бездоганною українською мовою. Вже в 1958 році я зайшов туди і з гіркотою побачив, що українського там нічого вже не лишилось.

Правда, у тому ж 1958 році в Києві існувала ще одна церква з українською відправою – дзвіниця Миколи Набережного. У 1960 році її, Андріївську і ще багато церков зачинили, бо йшов новий похід на церкву, цього разу – хрущовський. Під цей шумок все українське остаточно додушили, а російське для розплоду все ж трохи лишили: «все-таки свої ребята». Від Хрущова до Черненко цей наступ не зупинявся, і храми зачинялися і стиралися з різною мірою інтенсивності аж до 1987 року.

Після війни

Я, звичайно, нічого нового сказати про післявоєнний час не можу і не збираюсь, а хочу розповісти про загальновідомі речі так, як сам їх бачив. Щось відоме, щось ні, але правдиво і конкретно.

У 1945 році мені виповнилось 15 років, я вже багато розумів, багато читав, заглядав і в газети, які не купував і не передплачував, а читав з газетних вітрин, яких було багато на вулицях. Матеріально жилось дуже скрутно, але все ж краще, ніж за німецьких часів, бував у кіно, часом у театрах (траплялось, що й зайцем).

Крім прози читав поезію і, хоч упереджено ставився до сучасної літератури, відкрив для себе деякі імена, зокрема Рильського⁴¹. Ним я навіть захопився, відсіваючи, звичайно, політичний мотлох. Це було причиною того що з товаришем я потрапив на ювілейний вечір Рильського до його 50-річчя в театрі російської драми. Тоді я вперше побачив його живого і не тільки його, а й Сосюру⁴², Корнійчука⁴³ та ін.

Тоді я вперше побачив (і дізнався про такого) молодого, худого і високого Леоніда Новиченка⁴⁴. Він робив доповідь про ювіляра і з самих перших слів почав ляяти “українських буржуазних націоналістів” та й так і лаяв їх до самого кінця своєї довгенької доповіді. Тільки вже в кінці 1960-х років моє несприйняття Новиченка, започатковане тією доповіддю почало розсіюватись, поступившись більш тверезій оцінці його творчості і життя.

У тому ж 1945 році я був на зустрічі з Рильським у філармонії. Він сам читав свої вірші, а потім їх читав майстер художнього слова Ростислав Івицький з фортепіанним супроводом і без нього. Все вражало, а особливо вразили вірші “Шекспір”, “Гейне”, “Шопен”, “Бетховен” під піаніно. Багато там було сказано щирих і теплих слів про Рильського, і, якби хтось сказав, що через рік його почнуть цькувати в самому повному і в самому гидкому значенні цього слова – це здалось би маячнею. Але через рік...

Втім, поступово я підйду до того, що сталося через рік, а поки закінчу нотатки про 1945 рік. У кінці літа 1945 року я два чи три тижні погостював в одному селі на Київщині і був вражений побаченим там. Ані трохи не криючись, селяни кляли колгоспи і радянську владу, дядьки на весь голос матюкались у бік Сталіна і Маркса. Не знаю, як було пізніше, зав'язали їм язика чи ні, але тоді було саме так.

⁴¹ Рильський Максим Тадейович (1895–1964) – видатний український поет, перекладач, культурний і громадський діяч. Академік АН УРСР з 1943 р. Навчався на медичному (з 1915) та історико-філологічному (з 1918 р.) ф-тах Київського ун-ту (не закінчив). На літературній роботі з 1929. У 1943-1946 рр. – голова Спілки письменників України. У 1944-1964 рр. очолював Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. У 1957-1964 рр. – гол. Редактор журналу “Народна творчість та етнографія”. Перша поетична збірка “На білих островах” вийшла 1910 р. У 1920-х рр. зблизився з літ. угрупованням неокласиків. У березні 1931 був заарештований і звинувачений у приналежності до “підпільної контрреволюційної організації”, звільнений через півроку. В умовах наростання політ. репресій щодо діячів української культури, звинувачень у націоналізмі, перекручування змісту творів був змушений стати на шлях кон'юктурності, возвеличення Сталіна та керівної ролі компартії. У роки II Світової війни в поезіях Рильського посилюються патріотичні мотиви, ідеї незламності духу народу, що знайшли своє вираження, зокрема, в поемі “Слово про рідну матір”. У повосенні роки знову зазнав цькувань, звинувачень у “буржуазному націоналізмі”, а тому більше займався перекладацькою роботою, був видатним майстром художнього перекладу. Максим Рильський товаришував з Василем Денисенком, у 1944 р. сприяв його поверненню до Києва та роботі в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. – Прим. М. К.

⁴² Сосюра Володимир Миколайович (1898–1965) – український поет. У 1918 р. став козаком Армії УНР, у 1919 р. розстрілювався денікінцями, вижив, а після одужання воював у складі Червоної армії. З 1921 р. в Харкові, де навчався в Комуністичному ун-ті ім. Артема (1922-1923), на робітфаші Інституту нар. освіти. Перші публікації з'явилися 1917 р., популярність принесла поема “Червона зима” (1922). Протягом 1920-х-1930-х рр. вийшов ряд ліричних збірок. Під час німецької окупації України перебував у Башкирії, Москві. За високопатріотичну поезію “Любів Україну” (1944) був пізніше звинувачений у “буржуазному націоналізмі”. Тільки через майже чверть століття після смерті поета були опубліковані його поеми “Мазепа”, “Розстріляне відродження” та автобіографічний роман “Третя рота”. – Прим. М. К.

⁴³ Корнійчук Олександр Євдокимович (1905–1972) – український драматург, кіносценарист, громадський діяч. Голова Спілки письменників України (1938-1941 і 1946-1953). Відомість здобув п'єсою “Загибель ескадри” (1933). Наступні твори, що стосувались тем II Світової війни, колгоспного життя, російсько-української дружби тощо позначені кон'юктурністю, “гострою критикою” в межах дозволеного партією. – Прим. М. К.

⁴⁴ Новиченко Леонід Миколайович (1914-) – український літературознавець, критик. Закінчив Київський ун-т (1939). Був у 1943-1950 рр. відпов. редактором газети “Література і мистецтво” (у 1945-1962 рр. звалась “Літературною газетою”, пізніше – “Літературною Україною”), гол. редактором журналу “Вітчизна” (1950-1952). З 1949 р. – в Ін-ті літератури ім. Т.Шевченка АН УРСР. Автор праць з теорії соц. реалізму, історії укр. літератури, вивчення взаємозв'язків народів СРСР, про Т.Шевченка, М.Рильського, П.Тичину та ін. – Прим. М. К.

У місті чогось подібного навіть уявити не можна було. Російського шовінізму в імперії ніколи не бракувало, але після урочистого прийому в Кремлі з нагоди Перемоги його нагнітання стало настільки абсурдним, що це пригнічувало навіть деяких розумних шовіністів. Справді, після тосту Сталіна "...я пью за великий русский народ" почались суцільні відкриття: виявилось, що все відкрили і придумали саме росіяни, а якщо хтось думає інакше, – в тюрму його. Так, у той час сказати, що Доницетті⁴⁵ тобі подобається більше за Балакірева⁴⁶ було дуже ризиковано, а поставити Марконі вище Попова було ще небезпечніше – це вже означало невідворотну тюрму. Загальне напруження, від якого страждали і росіяни, було страшним і, якщо говорити образно, у спертому повітрі цілком могла висіти сокира.

Щодо української мови, то за моєї пам'яті вона завжди була бідною приживалкою на рідній землі, а в описуваний період це ще більш загострилося. Кожний газетний писака, кожен чиновник підкреслював свою російськість, і навіть вчителі української мови часто вживали цієї мови тільки на уроках. Не завжди і не скрізь, але така практика в різних варіаціях існує досі.

У 1946 і 1947 роках напруження помітно посилилось. Воно було ініційоване зверху і доведене до краю на місцях. 1946 – "Указ о журналах "Звезда" и "Ленинград". 1947 – "Указ об опере Мурадели "Великая дружба", далі – розгром "безрідних космополітів" і т. п., тобто безкінечні розгроми письменників, вчених – і все це в тональності, близькій до мату.

За умов України все це було незрівнянно збільшене, бо тут над усім нависала страшна загроза українського націоналізму і "всевидюще" око побачило його навіть у творах поміркованих і лояльних Рильського, Яновського⁴⁷, Сенченка⁴⁸ та інших, менш відомих. Не кажучи про те, що розгром Грушевського, Петлюри, Бандери й інших ішов само собою.

Хочу трохи нагадати, як ішли ті розгроми. Радіо зранку до ночі поливало поимями намічені жертви, до того ж на високій патетичній ноті – голос різних радіопротодіяконів і дяконів – вони товкли на порох Ахматову⁴⁹, Зоценка⁵⁰, Прокоф'єва⁵¹, Шостаковича⁵² та

⁴⁵ Доницетті Гаetano (1797–1848) – італійський композитор. Автор 74 різних за жанрами опер, а також ряду кантат, реквіємів, симфоній, інструментальних і хорових творів, пісень.

⁴⁶ Балакірев Милій Олександрович (1836–1910) – російський композитор, піаніст, диригент, музично-громадський діяч. Один з ідеологів співдружності російських композиторів "Могуча кучка". Писав симфонічну та фортепіанну музику, романси. Провідними у творах Балакірева були образи народу, картини російського життя і природи. – Прим. М. К.

⁴⁷ Яновський Юрій Іванович (1902–1954) – український письменник, один з найвідоміших романтиків в українській літературі 1-ї пол. ХХ ст. Автор віршів, новел, нарисів, романів, п'єс, кіносценаріїв. – Прим. М. К.

⁴⁸ Сенченко Іван Юхимович (1901–1975) – український письменник. Закінчив Харківський ін-т нар. освіти (1928). Належав до літ. організації "Плуг", "ВАПЛІТЕ". Після війни жив у Києві. Автор оповідань, повістей, романів, нарисів, дитячих оповідань, віршів, п'єс, публіцистичних і літературно-критичних статей. У своїй творчості відображав народне життя на тлі тогочасних соціально-політичних змін, оригінально поєднуючи реалізм з романтизацією близької йому української минувшини, за що звинувачувався, зокрема, в "ідеалізації куркульства".

⁴⁹ Ахматова Анна Андріївна (справжнє прізвище Горенко; 1889–1966) – російська поетеса, літературознавець, перекладач. Народилась біля Одеси. Навчалась у Царському селі, в Фундуклеївській гімназії (1906-07). В 1912 публікує першу збірку віршів "Вечір". Вершинами творчості Ахматової стали лірико-епічна "Поема без героя" (1940 — 62) та автобіографічний цикл віршів "Реквієм" (1935 — 40, опубл. 1987). Її поезії сповнені душевної тривоги, поєднання смутку з повнотою життя. Тематика багатьох віршів Ахматової пов'язана з Києвом. Перекладала класичну поезію Сходу, Старод. Єгипту, італійську поезію. 1941р. після початку війни переїхала до Ленінграду повернувшись 1944 р.). Відома виступами з читанням віршів у шпиталях перед пораненими. У 1946 р. зазнала жорстокої і несправедливої критики, постановою ЦК ВКП(б) була виключена зі Спілки письменників. За оцінкою А.Жданова, "Тематика Ахматової насквозь індивідуалістична. До убожества обмежений діапазон її поезії, – поезії вzbесившейся барыньки, мечущейся между будуаром и моленной". Вживала завдяки перекладам. У 1964 р. отримала міжнародну поетичну премію "Етна-Таорміна" в Італії, Оксфордський університет присвоїв їй почесний ступінь доктора університету. Похована під Петербургом. – Прим. М. К.

⁵⁰ Зоценко Михайло Михайлович (1894–1958) – письменник, сатирик. Народився в родині художника. Навчався на юридичному факультеті Петербурзького університету. Учасник I Світової війни та громадянської війни. У 1921 р. було надруковано першу збірку його оповідань. Під час II Світової війни був в евакуації в Алма-Аті, працював сценаристом студії "Мосфільм". У 1943 р. повернувся до Москви, був членом редколегії журналу "Крокодил". В серпні 1946 р., коли вийшла постанова ЦК ВКП(б) про журнали "Звезда" і "Ленинград", його було виключено із Спілки письменників. У 1946 - 1953 займався перекладацькою діяльністю. У червні 1953 р. поновлений у Спілці письменників. В останні роки життя працював у журналах "Крокодил" та "Огонек". Помер у Ленінграді 22 липня 1958 р. – Прим. І. П.

⁵¹ Прокоф'єв Сергій Сергійович (1891–1953) – російський композитор, піаніст і диригент. Походив з України. Закінчив Петербурзьку консерваторію (1909). У 1918-1932 жив у США і Франції, потім – в СРСР. Музика Прокоф'єва охоплювала майже всі жанри – від фортепіанної мініатюри до масштабних оперних і симфонічних полотен, відзначалась новаторством, особливим "прокоф'євським" ритмом. Був членом і почесним членом зарубіжних мистецьких та музичних академій. – Прим. М. К.

ін. Газети від центральних до стінних кусали і били свої жертви і про них мимоволі знали всі – навіть ті, які не мали поняття про поезію і музику. Всі тепер знали, що Зошенко та Ахматова, Прокоф'єв і Шостакович, Мясковський, Хачатурян⁵³ та інші – це мерзотники, яким не місце серед радянських людей.

Та слід зазначити, наскільки страшнішим було становище Рильського й інших, звинувачених в українському націоналізмі. Вони ж навіть виправдовуватись не могли рідною мовою, якою писали. Адже ніде, крім, може, Спілки письменників, українська мова не звучала. І вони виправдовувались перед яничарами та чужинцями за любов до української мови і культури мовою сусідів. Така була організована Кагановичем⁵⁴ атака на українство, яка все стирала на своїй дорозі.

Варто нагадати, якою була загальна картина: пам'ятаю в 1947 році почорнілих від голоду селян, які ходили, сиділи, лежали на базарах, вокзалах та вулицях і рідко хто давав їм шматок хліба. У містах на картки дещо давали, в селах – ні. Пам'ятаю, як газети типу “Київська правда” не соромились публікувати повідомлення на зразок: така от колгоспниця, повертаючись з поля, вкрала п'ять колосків. Народний суд приговорив її до п'яти років виправно-трудоих таборів. Навіть у самій метрополії – в Росії – становище було надзвичайно тяжким і здавалось, що балаканиною про “великий русский народ” Сталін підміняє елементарні харчі. Все було настільки затиснутим, що важко було уявити, щоб хтось десь міг відкрито все це ляяти. А те, що хтось чинить збройний опір цій страшній машині, сприймалось із захватом і піднесенням.

Дивно, але багато хто про той час повного безправ'я згадує, як про щасливий час. Ці люди забули про вічні всеосяжні черги і перед війною і після війни, і страх за кожне вимовлене слово і повна безправність перед чиновником.

Маленька ілюстрація щодо чиновництва. У 1946 році мені виповнилось 16 років і я пішов отримати пашпорт у відділ міліції на Володимирській, 15, начальником якого у той час був майор Бабенко. Цей майор прочитав мою заяву і запитав: “Пашпорт хочеш?” Глянув на мене критично і додав: “Что-то вид у тебя такой: ученик – не ученик, футболист – не футболист. Иди к начальнику паспортного отдела Кутузову”.

Там, на другому чи третьому поверсі стояла величезна черга: старі й молоді чоловіки й жінки, було повно колишніх фронтовиків з бойовими нагородами і нашивками поранень. Шум стояв страшний, а найбільше шумів сам Кутузов, коли іноді виходив з кабінету і часто люто кричав на всіх без розбору. Постоявши пару годин, я зрозумів, що сьогодні мені не продертися, і пішов. На другий день я не пробився, хоч простояв цілий день, і тільки на третій чи, навіть, четвертий день я, нарешті, переступив поріг начальницького кабінету.

Все йшло в тому режимі, який я описав: величезні хвости черги, гамір, крик, лайки, нестримане гавкання Самого на всіх, але одного разу цей режим збагатився на маленьку деталь, яка мені назавжди запам'яталась. Проходячи до кабінету через густу чергу, Кутузов наткнувся на купку людей, яка заважала пройти. Він зупинився і громовим голосом гаркнув: “Пошто! Чего собрались, га?” Звичайно, всі тут же розтанули. Та що б не було, пашпорт я, нарешті, отримав і можна було б якось пояснити цей гармидер, якщо

⁵² Шостакович Дмитро Дмитрович (1906–1975) – російський композитор, піаніст, педагог і громадський діяч. Закінчив (1923). У 1937–1941 рр. працював на викладацькій роботі в Ленінградській, а в 1943–1948 рр. – у Московській консерваторії. Автор багатьох опер, симфоній та ін. муз. творів. Почесний член ряду зарубіжних муз. академій. – *Прим. М. К.*

⁵³ Хачатурян Арам Ілліч (1903–1978) – вірменський композитор, диригент, педагог. Закінчив Московську консерваторію (1934), з 1950 р. на викладацькій роботі в Московському муз.-пед. ін-ті ім. Гнесіних і Московській консерваторії. Автор балетів, симфоній, оркестрів, держ. гімну Вірменської РСР. – *Прим. М. К.*

⁵⁴ Каганович Лазар Мойсейович (1893–1991) – радянський партійний і державний діяч. Походив з Київщини. У 1911 р. вступив до РСДРП(б), взяв активну участь у більшовицькому русі. З 1917 р. – партійний функціонер. У 1925–1928 рр. – генеральний секретар ЦК КП(б)У, де виявив себе противником українізації. Звинуватив у “націоналістичному ухилі” О.Шумського, М.Хвильового, В.Чубаря та ін. провідних державних і культурних діячів УСРР. Сприяв розколу КПЗУ і пізнішому знищенню її активу. З 1928 р. – секретар ЦК ВКП(б), з 1933 очолював сільськогосподарський відділ партії. Беззастережно проводив репресивну політику Сталіна щодо українського селянства. Став співорганізатором голодомору 1932–1933 рр. З 1935 р. – на провідних господарських посадах. У березні-грудні 1947 р. – знову на посаді І секретаря ЦК КП(б)У. Продовжив репресивну політику щодо української інтелігенції за звинуваченнями в “українському буржуазному націоналізмі”. Долучився до боротьби проти УПА. Після смерті Сталіна контролював кілька міністерств. У 1957 р. разом з В.Молотовим, Г.Маленковим і Д.Шепіловим Каганович виступив за зміщення Хрущова, за що був виведений зі складу Політбюро і ЦК КПРС, а в 1962 р. – виключений з партії. Надалі участі в політичному житті не брав. Помер у Москві. – *Прим. М. К.*

не виправдати. Але не можна ані пояснити, ані виправдати хамства не тільки до такого сопляка, як тодішній я, а й до солідних людей, до того ж фронтовиків, та ще й не раз пораних і нагороджених бойовими нагородами. А найцікавіше, мабуть, що жоден з них не зірвався, не визвірився: “На кого ж ти, стерво, гарчиш?” Ні, всі мовчали. Пізніше мені довелось десяток років пробути по “той “ бік життя, але, за всіх обмовок, іноді розмови зеків з “опікунами” в погонах бували більш коректними. Справедливості ради треба сказати, що хтось мені розповів, що одержав там паспорт легше, ніж я. Можливо комусь і пощастило, але в моїй розповіді нема жодного слова неправди і описаний випадок віддзеркалює всю роботу чиновництва.

Чомусь про сталінські часи багато людей, переважно старих, зберігає уявлення, як про час жорстокого, але безумовного порядку. Це дурничка, яка не витримує ніякої критики. З раннього дитинства я часто чув слова “украли”, “побили”, “пограбували”, “вбили”. Але, якщо в силу мого нерозуміння це було десь збоку, то після війни це було на кожному кроці – і в школі, і в трамваї, і на вулиці тільки чути було про грабунки та вбивства.

Поширеною формою розправи бандитів з їх жертвами було т. зв. “пописать”, тобто полоснути жертву по обличчю бритвою. Колись на моїх очах молодого офіцера з нашивками поранень полоснули по обличчю, щоб забрати його валізу. Він крикнув: “Ай, глаза!” і заюшився кров'ю. Не знаю, яка подальша доля того бідного чоловіка, але доля нападників – здоровила і “пацана”, – на щастя, була тут же розв'язана. Їх скарали судом Лінча. Досі пишаюсь тим, що ініціатором був я. Я почав, кинувшись на здоровила, і ми покотились, б'ючись і перехоплюючи один в одного бритву, але через кілька секунд мене з силою відкинули. Отямившись, я побачив, як цих покидьків дубасять якісь солдати, морячок і сільський дядько з судомно закушеною самокруткою в зубах.

Подібних випадків самосуду було небагато, здебільшого публіка мовчки терпіла наругу над собою та іншими, але траплялося й інакше.

Мені розповідали учасники розправи над негідниками, які в трамваї на Подолі полоснули бритвою дитину, яка крикнула матері, що в неї тягнуть гаманець. Цих тварюк кілька кварталів несли на ногах, а потім недалеко від відділу міліції месники втекли, лишивши їх на землі. Втекли, щоб їх не засудили за самосуд. Звичайно, кожна держава за самосуд карає, але в даному разі це був не самосуд, а праведна Божа кара.

У цій розбурханій стихії злочинства та насильства трохи дивним здається випадок з моєю мамою на Євбазі. Нагадаю, що Євбаз (Єврейський базар) – це народна назва базару, який офіційно називався “Галицьким” і містився на місці теперішнього майдану Перемоги. Існував до 1947 року. Це маленька довідка для тих, хто забув або не знає.

Мама отримала зарплату і продуктові картки з контрольними талонами, які давали право отримати картки на наступний місяць. Втрата цих карток позбавляла права одержувати хліб та інші продукти протягом двох місяців. Розраховуючись з якоюсь жінкою, вона механічно поклатила гаманець на прилавок і пішла. Похопилась хвилин через двадцять. Назад бігла не сподіваючись і раптом – щастя! Гаманець з усім скарбом лежав на місці. Це було справжнє диво і велика Божа ласка.

Ще одне диво згадується мені, тільки з іншої теми. Якось з гуртом однокласників я проходив увечері повз Володимирський собор і раптом почув українську мову, – не брудний суржик, а справжню українську мову!. Роздивився і побачив: по проїжджій частині вулиці йшов чималий гурт молоді студентського вигляду, вони голосно розмовляли, перериваючи розмову українською піснею, хоч не знайомою мені. До мене донесли слова, яких я ніколи більше не чув: “...струнко ідуть козаки...”. Це теж було чудом і хто в повній мірі уявляє той час, той зі мною погодиться.

Говорячи про той час кримінальної розперезаності і постійного недоїдання, а для селян часто справжнього голоду, не можна промовчати про інвалідів війни, яких було надзвичайно багато. Без перебільшення можна сказати, що вулиці, сквери і базари були забиті інвалідами, які часто були просто обрубками тіл, часом на візках, часом без них. Вся

ця маса більше і менше покаліченого народу, дзенькаючи орденами та медалями, торгувала різними товарами, щось перепродувала, жебрала, волала, вимагала, часто пускаючи в хід милиці та палки. Ніхто на них не звертав уваги, і їхня всюдисущість і їхні прокльони стали невід'ємною частиною загального життя. Правда, подекуди можна було побачити плакат “Всенародным вниманием окружим инвалидов Великой Отечественной войны!”, але це було, мабуть, тільки на плакатах. Їхня присутність на кожному кроці стала настільки звичною що, коли після десятирічної відсутності я їх не побачив, спочатку було трохи незвично. Потім забув і згадав під час горбачовської перебудови, коли прочитав про їх масове одноразове вивезення на острів Валаам. Додавати від себе не можу, бо не знаю, але вирішити проблеми такої маси людей без якогось масового заходу неможливо, тому схильний цьому вірити.

Мовчать деякі апологети про державну позику, від якої дома вили їхні батьки і вони самі, хоч на людях і писнути не сміли, як душилися в чергах за хлібом і тюлькою і з жахом згадували, чи не сказали десь необережного слова. Так було, в принципі, завжди, в тому числі і в легші післясталінські часи.

Колись прекрасний київський поет Леонід Кисельов⁵⁵ написав:

*Я воспитывался в очередях
За сахаром и за маслом...*

Так можуть сказати всі радянські люди, багато з яких щиро висвистують перед молодими, як вони щасливо жили, і самі вже щиро вірять у цю нісенітницю.

Колись Микола Некрасов⁵⁶ дуже точно підмітив подібне неймовірне явище:

*У людей холопского званія
Чувства странные есть иногда:
Чем для них тяжелей наказания,
Тем милее для них господа.*

Та я хочу продовжити розповідь про ідеологічні погроми того часу. Кожна газетна сторінка, кожен газетний рядок дихали ненавистю, все крутилось у вихорі безкінечної критики і самокритики, які виглядали звичайним знущанням одного над одним або над самим собою, щоб врятуватись.

Біологи били інших біологів, знаходячи одне в одного відхилення від єдино правильних Мічуріна⁵⁷ – Лисенка⁵⁸, а літератори топтали один одного за дійсні, або –

⁵⁵ Кисельов Леонід Володимирович (1946–1968) – поет, син російського письменника В.Л.Кисельова. У 1965-1968 рр. навчався в Київському ун-ті. Друкувався з 1963 р. Писав спочатку російською, а пізніше українською мовами. У його творчості дедалі виразніше звучали соціальні мотиви, українська тематика, особливе місце посідає шевченківська тема. Твори Л.Кисельова перекладав ісь багатьма мовами. – *Прим. М. К.*

⁵⁶ Некрасов Микола Олексійович (1821–1878) – російський поет, журналіст. Родом з України (м. Немирів). Навчався в гімназії в Ярославлі, був вільним слухачем Петербурзького університету (1939-1940). Видавав журн. “Современник” (1847-1866) та “Отечественные записки” (з 1868 р.). Віршам, поемам та публіцистиці Некрасова властиві мотиви соціального протесту, співчуття до гнобленої людини, увага до життя трударів. Цим поет наближався до світогляду Т.Шевченка, якого він високо цінував. – *Прим. М. К.*

⁵⁷ Мічурін Іван Володимирович (1855–1935) – селекціонер. Навчався в Пронському повітовому училищі та Рязанській гімназії (не закінчив). 1875 р. створив дослідно-гібридизаційне господарство в м. Козлові Тамбовської губ. і все подальше життя займався створенням нових сортів плодово-ягідних культур. У 1923 р. Раднарком РРФСР визнав дослідне господарство Мічуріна установою, що має державне значення. На його базі була організована Селекційно-генетична станція плодово-ягідних культур, пізніше реорганізована в Центральну генетичну лабораторію ім. І. В. Мічуріна. Діяльність селекціонера схвалив М.Вавилов. Вислів Мічуріна “Ми не можемо чекати милостей від природи. Взяти їх у неї – наше завдання” став радянським пропагандистським девізом. Згодом досягнення селекціонера використав у своїх цілях Т.Лисенко. – *Прим. М. К.*

⁵⁸ Лисенко Трохим Денисович (1898–1976) – біолог, агроном. Після закінчення Київського сільськогосподарського інституту (1925) працював селекціонером в Азербайджані, потім в Одесі. З 1929 – у Всесоюзному селекційно-генетичному інституті (ВСГІ), згодом – директор ВСГІ. Висунув концепцію спадковості, мінливості й видоутворення, яку назвав “мічурінським вченням”. Лисенко обіцяв створити диво-сорти, підняти врожайність усіх культур в короткі строки методами, що не потребують затрат, чим завоював велику популярність як “народний академік”. Отримав звання академіка АН України (1934), АН СРСР (1939), академіка ВАСГНІЛ (1935), Героя Соціалістичної Праці (1945), тричі лауреата Сталінської премії (1941, 1943, 1949). Проголосив, що в науці орудують шкідники, а наукову полеміку кваліфікував як політичну диверсію. Монополізм Лисенка в біології, поєднаний зі сталінськими методами боротьби з інакомисленням, спричинив знищення цілих наукових шкіл і загибель багатьох вчених (у т. ч. М.Вавилова). Під його керівництвом була повністю розгромлена радянська генетика. Пізніше з'ясувалось, що ідеї Лисенка – шарлатанство. – *Прим. М. К.*

найбільше! – за уявні відхилення від соціалістичного реалізму, ідеальним зразком якого вважилася “Мать” Горького.

Музиканти, звичайно, теж лупцювали один одного, і всі вони – вчені, літератори, музиканти здавались гладіаторами, які вбивають один одного на втіху комусь і призначення цих побоїщ незрозумілі навіть їхнім організаторам.

Втім, у випадку з українськими авторами це призначення було цілком прозоре: вбити будь-яке національне почуття і в самому зародку задушити чесне слово про свій народ. Знущання, яких у той час зазнали Рильський, Сенченко, Яновський (пізніше Сосюра), крім, звичайно, багатьох інших, були найдужчими.

Найбільше цькували Рильського (а може так тільки мені здавалось), бо я найбільше читав і любив саме його, до того ж він серед народу був найбільш відомим і про нього найчастіше говорили різні люди. Витримати такі знущання і самому не “поїхати”, було, мабуть, надзвичайно важко. Адже крім безконечних “радіовіщань”, кожна газета від “Радянської України” до заводської багатотиражки чи навіть стінної газетки зачуханої установи вважали своїм обов'язком якнайболучіше вдарити критикованій жертві. Я дуже співчував Рильському як людині і поетові, у віршах якого я черпав живлення найкращим своїм почуттям.

Це ставлення до нього підсилювалось моїм батьком який, повернувшись із Салехарду, був близько знайомий з Рильським – працював вченим секретарем інституту, який очолював Рильський. Само собою, він часто і тепло розповідав про нього.

Іноді я бачив Рильського, коли він ішов вулицею Леніна з роботи у своєму інституті “Мистецтвознавства, фольклору та етнографії” і здавалось, що він глибоко заховав голову в плечі. У моїй же пам'яті відлунювали рядки його віршів із збірок, які я знав і любив: “Під осінніми зорями”, “У теплі дні збирання винограду” та ін. Серце в мене стискалося і дуже хотілося допомогти, хоч на рівні доброго слова. Одного разу я спробував це зробити. Я забіг наперед і, низько вклонившись, привітався: “Добрий день!” Він зупинився, пару секунд помовчав і сказав “Здрасте!”, і пішов. Я був вражений і розгублений. Потім я розповів про цей випадок Юркові Огульчанському. Подумавши, він сказав: “Видно, він прийняв тебе за сексота”. Очевидно, це було дуже точно підмічено. У той час тільки так можна було подумати.

Ще кілька завершальних речень про Рильського. Він довго мовчав, не каюся, хоч від нього вимагали публічного каяття. Та от, у квітні чи на початку травня 1948 року українська “Літературна газета” (в той час вона ще не називалася “Літературною Україною”) помістила його покаянну статтю, в якій він змішував з багном себе і дорогих йому людей і з ненавистю показував пальцем на негідників – націоналістів, які за кордоном співчувають йому. “Ні, не співчуття, а нещадна критика мені потрібна” – приблизно так вигукував він. У кінці величезної – на цілу сторінку – статті була приписка редакції, що вона вважає, що Рильський ще нічого не сказав щодо розкриття своїх злочинних помилок, а цю статтю вважає тільки початком. Тяжко бачити приниження людини, а в даному разі – приниження генія.

Слід нагадати: сама тональність тих публікацій і радіопередач була близькою до мату і здавалось, що їх автори от-от прорвуть тонесеньку плівочку пристойності і на весь голос заговорять рідним своїм матерним словом.

Отож друкована преса щодня гатила по ребрах і зубах Рильського та інших “гнилих” інтелігентів за буржуазний націоналізм, а радіо з ранку до ночі голосами десятків і сотень радіодячків озвучувало і доповнювало ці побої.

Та, як би там не було, життя рухалось і нагромаджувало крім поганого дещо й хороше. Я відносно часто бував на концертах і багато що запам'ятав. Зокрема, чомусь я запам'ятав невеликий концерт в консерваторії. Тоді вона містилась на вулиці Ворошилова (Ярославів Вал), точніше, на розі вулиці Ворошилова і Сінного базару, там де тепер театральний інститут. Запам'яталась дівчина, яка співала “Ой, на гору козак воду носить”,

і хлопець, що співав “Байду”. Взагалі, цей концерт складався в основному з українського репертуару і здався “пиром во время чумы”.

Але я хочу, по можливості, обходячи пресловуту політику, розповісти і про інші сторони життя того часу, наприклад про спорт, величезний пласт якого у тій чи іншій мірі, в тій чи іншій формі захопив кожного із нас – трохи й мене.

На Україні, зокрема в Києві, завжди зосереджувались серйозні спортивні сили, на жаль, як правило, “русскаяязычные”, і, навіть, не всі українського походження. Та все ж, принаймні потенційно, це представники українського, саме українського спорту.

Написавши це, я згадав, як кілька років тому колись знаменитий Арам Ялтар’ян давав інтерв’ю для телебачення. Як завжди, він говорив російською мовою з сильним вірменським акцентом, але говорив, що мріє побачити ще багато борцівських змагань, в яких би перемагали тільки українські борці. Хто в той час цікавився таким видом спорту, як боротьба, – а саме про неї я хочу дещо розповісти, – той знає Арама Васильовича Ялтар’яна, незрівнянного віртуоза, великого майстра вільної і греко-римської боротьби (ще її називають французькою або класичною). Я бачив багато його поєдинків і всі вони вражали своєю стрімкістю і розмаїтістю, а часом це був просто фантастичний каскад захватів і кидків. Мабуть, його виступи давно стали борцівською класикою.

Видатними майстрами боротьби були Бездоля, Рибалко, Штекель, Гуревич, Бровченко та ін.

Бровченко у свій час був неодноразовим чемпіоном Союзу і з вільної, і з греко-римської боротьби і навіть – з боротьби самбо. У той час ці види боротьби, очевидно, не були настільки ущільненими, як пізніше, тому таке поєднання було можливим. Розповідали, що Бровченка у часи, коли він був на гребені успіхів, називали “Ваською-костоломом”. Так його називали за могутню силу, хоч кісток він нікому не зламав, це був представник високої спортивної культури.

Пригадується мені першість Союзу у чотирьох вагових категоріях, яку проводили в Києві у борцівському залі стадіону “Динамо”. Здається, це була легка, середня, напівважка і важка вагові категорії. Чому тільки чотири ваги, не знаю. Наскільки пам’ятаю, це проходило влітку 1946 року і виступали там видатні борці. Досить згадати Ялтар’яна, який у фінальному поєдинку переміг по очках сильного борця Єгорова, досить згадати великого естонця Коткаса, який у фіналі зустрівся з великим грузином Мекокошвілі і переміг з перевагою в одне очко. Згадані поєдинки, особливо Коткас – Мекокошвілі були просто поєдинками титанів.

Ще згадую одні змагання меншого масштабу, на яких мені довелося бути т. зв. суддею “при учасниках”, тобто я бігав і попереджував борців, яким треба було приготуватися. При цьому часто доводилось підбігати до суддівського столу і щось узгоджувати у списку учасників. До цього столу, як свій чоловік, підсів Яків Куценко⁵⁹ – знаменитий у той час штангіст, багаторічний чемпіон Союзу і світовий рекордсмен і, видно, будучи в хорошому настрої, перемовлявся про щось із суддями. На мене він раз у раз поглядав з усмішкою, потім комусь сказав: “Вы мне скажите, что это за парень – он просто приводит меня в восторг”. Я зашарівся, почервонів, адже почути похвалу від Куценка багато важило для юнака, хоч штангою я і не займався. Ховаючи за усміхом зніяковіння, я побіг по своїх справах, але з того часу, коли я зустрічав його, ми вітались, тобто я низенько вклонявся, а він поблажливо і приязно відповідав.

Справляв він враження освіченого й розумного чоловіка, який не опускався до пихи, якою часто хворіють знаменитості. Та й відгуки людей, які добре знали його, підтверджують це враження. Зокрема, в одному з найтяжчих таборів на Колимі, в якому мені довелося побувати, я зустрів колишнього тренера знаменитого в післявоєнний час

⁵⁹ Куценко Яків Григорович (1915-?) – український важкоатлет, майстер спорту СРСР (з 1940), заслужений тренер СРСР (з 1956). Був 12 разів чемпіоном України (1934-1952), 14 разів чемпіоном СРСР (1937-1952), 2 рази чемпіоном Європи (1947, 1950). Встановив 58 рекордів СРСР (з них 10 світових). Автор книг зі спорту. – *Прим. М. К.*

ужгородського “Спартак” Василя Федака, який добре знав Куценка і дуже високо поцінував людські якості видатного штангіста.

Через багато років я прочитав прекрасно написану книгу Якова Куценка «Золотые килограммы». Не пам'ятаю, сам він написав, чи це чийсь літературний запис, але книга чудова. У будь-якому разі з його розумом і широкою загальною культурою він цілком міг і повинен був її написати сам. Все у тій книзі цікаве і талановито відтворене, але є там одна сцена, яка, мені здається, свідчить, що не був він цілком байдужий до національної проблеми. На Римській Олімпіаді, коли Куценко вже був тренером радянської збірної, серед американських штангістів виділявся атлет італійського походження на прізвище Вінче. Це був сильний атлет, законна гордість і надія американців. Але й патріотична італійська публіка бачила в ньому в першу чергу італійця – і зовнішність, і прізвище підтверджували це – і дуже за нього уболівала. Тому його перемога і золота медаль були зустрінуті шаленими оплесками. Після вручення медалі голова італійського олімпійського комітету попросив його промовити кілька слів до схвильованої публіки. Та стався конфуз: чемпіон не знав жодного слова по-італійськи. Настала гробова тиша, а потім той же голова сказав: “Ви хороший атлет але поганий італієць!” Після цього зняковілий атлет пішов, і йшов він у повній тиші.

У той час мені довелось познайомитися ще з одним різновидом спорту, точніше, з трохи іншим видом греко-римської боротьби. Я часто чув про циркових борців, з середовища яких вийшли такі велетні, як Іван Піддубний та інші. Та, хоч цирк завжди любив, ніколи їх не бачив. І от влітку 1947 року до Києва у складі великої циркової трупи з Росії приїхали борці.

Колись знаменитий цирк на вулиці К.Маркса (Миколаївській, тепер Городецького) у 1941 р. згорів, тому на майдані біля Театру оперети і Центрального стадіону ім.Хрущова (так він тоді називався) напнули величезний балаган і в ньому напружено працював цирк. Як завжди буває у циркових виставах, основна частина програми, яка дає назву всьому спектаклю (чи це хижакі, чи ілюзійністи типу Кіо, чи ще хтось), демонструється у другому чи третьому – завершувальному – відділі. Так було і з борцями – вони завжди завершували виставу і часто їхні виступи затягувались допізна, бо деякі поєдинки повинні були завершитись тільки туше, тобто покладенням на лопатки одного з противників. Тут у таких випадках не дотримувались формули 20 хвилин (такий час тоді існував для дорослих у чисто спортивних змаганнях). Але для тих, хто хоч трохи розбирався у боротьбі, було зрозуміло, що тут не боротьба за справжній результат, а гра на публіку. У той час спортивна інформація не могла бути такою активною, як тепер, бо не було телебачення, яке формує масовий спортивний світогляд, і люди щиро вірили у справжність боротьби на арені. Хоч, звичайно, були тут і справжні майстри і справжня боротьба, хоч було і те, що я написав. Я з деякими друзями, вже дещо тямлячи в цих питаннях, кілька раз там був і сприймав все це з дедалі більшим гумором. Хоч віддавав належне справжній боротьбі, яка там була.

Починалось це дійство з параду учасників. Під звуки маршу на арену виходили борці – здоровенні дядьки в борцівських трико, потім виходив розпорядник вистави і хрипким (мабуть, прокуреним та пропитим голосом) розповідав про правила поєдинків і представляв учасників. Звучало це приблизно так: “Грреко – рримская боррьба (він дуже натискав на окремі літери) – это такой вид борьбы, в результате которой один из противников должен быть бррошен на ллопатки”. Не “положен”, а саме “брошен”.

Починалася боротьба, на арену виходили по черзі одна борцівська пара за іншою, і в боротьбі їхній переважали захвати і кидки, рідко можливі у справжній боротьбі. При цьому одні з борців грали роль переможців, інші – переможених. Серед фаворитів був весь час такий собі Васілій Буревої, серед невдах – якийсь Шевченко, який взагалі грав роль блазня (шкода прізвища).

Досить часто зводили між собою і професійних переможців, і тоді, після певного часу роботи на публіку, могла бути й справжня боротьба справжніх майстрів. Звичайно, я

повторюю, були там і такі. Досить назвати майстра спорту Плясулю чи недавнього чемпіона Союзу киянина Стрижака, який, діставши, точніше кажучи, завоювавши свій високий титул, відразу пішов у цирк і цей титул тепер міг і через десятиліття супроводжувати його ім'я на циркових афішах. Всі вони, безумовно, були фаворитами, і поєдинки між ними мали великий інтерес. Втім ці поєдинки часто закінчувались внічию, мабуть, щоб підтримати їхню репутацію.

А бувало й так: той самий розпорядник з прокуреним голосом представляв борців з дедалі більш нарощуваною патетикою на кожному слові: “Слева в красном трико – сильнейший профессиональный борец современности Василий Ббуревой! 90 килограмм!” “Справа в синем трико – чемпион Сибири, лучший техник грреко-рримской борьбы Василий Ярков!. 130 килограмм!”. Звичайно ж, далі йшли бурхливі оплески, але симпатії глядачів були вже на боці Буревого, і не тільки тому, що він постійний фаворит, а й тому, що важить він набагато менше. Після запеклої тривалої боротьби виграє все ж таки Буревой і публіка у захваті аплодує.

Знайомство з цирковою боротьбою навчило мене ще більше, ніж раніше, цінувати справжній спорт і шанувати його лицарів та подвижників, які є й тепер, незважаючи на комерціалізацію та значне опошлення теперішнього спорту.

З 1944 року я на все життя подружив з хлопчиком по імені Віталій Гржибовський і, хоч ми захоплювались різними видами спорту і мали різноспрямовані інтереси, ми щиро намагались розв'язати всі проблеми пов'язані із спортом, і з усім на світі, і таке розв'язання здавалось цілком можливим.

Колись у мене були спроби творчості, поки я в собі не розчарувався. Але все ж таки дещо мені подобається, тому у цих спогадах я щось процитую і почну з рядків, написаних про Віталія і деяких інших однокашників – Орлика і Нікітіна:

*Я відокремив в серці друзів цих
Від інших однокласників – співучнів,
Мов думав для віддалених доріг
В супутники їх взяти нерозлучні.*

В супутники я справді їх взяв – кого більше, кого менше і, якщо не поруч, то, принаймні, у свідомості, вони завжди були і є разом зі мною.

ТАБОРИ

Написавши назву, я трохи злякався: чи не беруся за явно неосяжну тему?

Концтабори. Табори... Здається, в цих словах відчувається неосяжна Північ з тайгою, вічною мерзлотою і сопками. Здається, в слові „табори” вмістився увесь Архіпелаг ГУЛАГ з усім своїм географічним розмаїттям, який охопив всю безмежну імперію від Півдня до Півночі, від Заходу до Сходу (хоч найбільше Півночі і Сходу) і сам був своєрідним цілим світом.

Після великодержавницьких одкровень Солженіцина ми не можемо ставитись до нього, як ставились раніше.

Але не забуваймо, що іншим він просто не може бути — природної суті ніхто змінити не може, тому те позитивне, що в нього є, треба вивчати і використовувати. Зокрема, сам термін „Архіпелаг ГУЛАГ” геніально точний, і сам цей твір треба визнати

грунтовною енциклопедією, незрівняним путівником по країні ГУЛАГ. Використавши цей термін, я хочу розповісти про свою подорож по цій країні і розповісти по-своєму.

Проходила ця подорож від 1948-го до 1958-го року, трохи зачепивши Мордовію, а з 1949-го року до 1958-го — на Колимі.

Засуджений я був так званим „Особым Совещанием МГБ СССР” на 25 років по справі ОУН.

Переоцінювати цей страшний термін — 25 років — не варто, бо в останні роки Сталіна цей термін все більше й більше ставав шаблонним, але й назвати себе невинною жертвою не маю права, хоч на 25 років не тягнув.

У 1955-му році мою справу переглянули і зняли 15 років, лишили 10.

Отже, трохи в Мордовії, незрівнянно більше на Колимі, так що гулагівський світ добре уявляю зсередини, принаймні, у зазначене десятиліття.

Світ цей був заселений найрізноманітнішим народом різних національностей, різних поглядів і життєвих спрямувань, але об’єднаний вимушеним співіснуванням, яке породжувало спільну міфологію, а часом і спільний фольклор.

Щодо специфічного таборового фольклору, то він був, як правило, російського походження і забарвлення, в якому здебільшого легко проглядало кримінальне коріння.

Інші народи теж, очевидно, створили щось гулагівське, своє, але на слуху були російські зразки.

До міфів, а особливо до фольклору я ще не раз повернусь, а поки кілька загальних міркувань і спогадів про величезний світ ГУЛАГу.

Він був настільки величезним, що всіх його відтінків не знає ніхто, хоч, звичайно, основним кольором, тоном і відтінком був чорний. Якби я був письменником, все побачене дало б мені величезний матеріал, і був би цей матеріал, як правило, драматичний і трагічний. Хоча трагікомедійного або й просто комедійного там теж вистарчало.

Слід зазначити, що багато зразків таборового гумору мали ознаки чорного гумору і несли відбиток скривленого світорозуміння, головним камертоном якого було кримінальне правило: “умри ты сегодня, а я завтра”.

Але поруч із брудом все ж таки зустрічалась і чистота; поруч із покидьками зустрічались і прекрасні люди, тільки були вони як і скрізь, менш помітними.

Сірості, мабуть, було найбільше, але серед неї зустрічались і яскраві особистості — і негативні, на жаль, і позитивні, на щастя. Серед позитивних зустрічались такі, що жити все ж таки варто, якщо є такі люди. Завдяки таким людям можна сказати, що закони благородства і солідарності, зокрема української солідарності, це не пустий звук, а жива реальність.

З людей, які пробудили у мене такі життєствердні твердження, не всі живі, але всі вони є і завжди будуть в моїй і не лише моїй свідомості. І завжди добрий їхній слід житиме наше життя. Декого з них я назву, — адже завдяки їм я усвідомив, що в світі є і активно діє добро. Це Микола Щербак, Микола Мамус, Степан Кузьма, Михайло Адамів, Олександр Дейнеке, Ілля Крищенко та інші. Про декого поступово розповім, наскільки зумію, про когось ні, тому що неможливо все охопити.

Вибираю те, що найкраще пам’ятаю і те, що здається мені найбільш характерним і потрібним для цих записок. Якщо когось несправедливо не згадав, прошу пробачення. А ще більше прошу пробачення в тих, перед ким вільно чи не вільно завинив... Ще багатьом хочу подякувати за те, що вони були і є.

Отож, у таборах був справжній інтернаціонал, і спілкуватися доводилось із людьми різних національностей, хоча, звичайно, найбільше з українцями там, де вони були.

Далеко не всі, але більшість так званих „східняків” були хохлами і малоросами, зросійщеними і байдужими або навіть ворожими до свого рідного.

Серед так званих „західняків” відсоток національно свідомих був незрівнянно вищий, проте перевертні у тій чи іншій формі зустрічались і серед них. Так, були серед них і стукачі, і блатарі (про блатарів мова нижче) і просто негідники різних категорій, але

основну силу українства складали і тепер складають саме вони, західні українці, і за це їм доземний уклін.

Крім українців, було багато росіян, татар, середньоазійців, кавказців, зокрема грузин, вірмен, азербайджанців, осетинів. Зустрічались євреї, деякі з них дуже яскраві особистості. Про багатьох людей постараюсь розповісти, наскільки зумію. Може це й не дуже до речі, але хочу розпочати розповідь із частих суперечок, які там траплялися, зокрема на національні теми.

Звичайно, траплялося це і в мене, особливо запам'ятовся чомусь ранній період, хоч траплялося це весь час, іноді доходючи до скандалів. Саме собою зрозуміло, що сперечатись на таку тему доводилось переважно з росіянами і з нашими перевертнями.

Розповідати про все не варто, але пару випадків виділити треба. Колись ще в 48-му році в московській пересильній тюрмі „Красная Пресня” після суперечки, яка чудом не закінчилася бійкою, до мене, трохи охолонувши, підійшов один з моїх опонентів, немолодий чоловік, і сказав: „Знаєш, у мене Советская власть отняла все — и родных, и семью, и саму жизнь, но если дойдет до того, что ваша Украина отделится от России, — нет, пусть лучше будет эта собачья власть, чем ваша самостийность”. Мені здається, що тільки в кінці 80-х років я по-справжньому зрозумів глибину цієї вовчої фрази, бо саме тоді наші псевдодоброзичливці на Півночі вишкірили досі приховувані зуби, і стало ясно, що всі вони можуть мислити тільки так, незалежно від масті, червоної чи білої.

Другий випадок, який би я виділив, теж характерний, тільки він більш комедійного плану. Вже у 50-х роках, коли я був в одному з таборів на Колимі (селище Аркагала), в одній бригаді зі мною перебувало кілька росіян-манчжурців, тобто вихідців з російської колонії у Маньчжурії. Їх у тому таборі було взагалі багато і докладніше я розповім про них нижче. Зараз же хочу розповісти про одного з них — Юрія Козлова, — молодого енергійного чоловіка, з яким у мене було багато лютих суперечок. Колись він після чергової суперечки-сварки сказав перед іншими бригадниками, свідками суперечки: „Иногда я думаю, черт с ней, самостийной Украиной, пусть будет, если они так хотят, но как увижу этого хохлацкого ультрашовиниста (тобто мене) — нет! Не быть этому! Давить их и все!”

Але це були росіяни, від яких чекати чогось іншого — наївно. Коли ж щось подібне висловлює українець з походження, стає не по собі, і краще розумієш глибину нашого падіння, точніше масштаби нашої трагедії.

Зрідка до мене доходили відголоски конфлікту мельниківців і бандерівців, і я довго не міг зрозуміти суті цієї проблеми. Справді, як можуть ворогувати між собою українські патріоти, у яких одні погляди і одна мета? До того ж перед лютим ворогом, який такі чвари роздмухує, щоб усіх нас остаточно ліквідувати.

Колись у дружньому колі зайшла про це мова, і раптом мене як блискавкою ударило — в якусь мить усвідомив абсурд братоненависництва. Я говорив, що ми на Сході України бачимо однодумців в тих, хто просто почуває себе українцем і, зокрема, свідомо не цурається рідної мови, а тут потужні загони патріотів ворогують між собою... Видно, зі мною погодились, бо ніхто не заперечив.

Після багатьох років страждань і принижень у багатьох таборах українці зуміли об'єднатися і стати могутньою силою, з якою були вимушені рахуватись навіть ті, хто нас ненавидів. І це об'єднання пройшло не на партійній, а на етнічній основі, і ніхто нікого не міг дорікнути тією чи тією партійністю. Головне було, чи почуваєш ти себе українцем і чи готовий бути достойним членом нашого гурту.

Це дало можливість захопити нашим хлопцям внутрішню владу у багатьох таборах і змусило всіх рахуватись з українцями. Варто зазначити, що в той час, коли хтось із зеків хотів сказати про свою ненависть до українців-„хохлів”, то він оглядався і переходив на пошепт.

Всемогутні колись блатні принишки, бо наші хлопці міцно наступили їм на горло і час од часу витирали об них ноги. Та про це пізніше.

А поки продовжу загальну картину концтаборів того часу, які належали до розряду „особих”.

Слово „політичні” не відповідає суті більшості засуджених за 58-ю статтею, бо було там повно народу, зовсім не відповідного цьому слову поруч з відповідними. 58-а стаття була в Росії. Офіційно ж такого поняття взагалі не існувало, всі були кримінальниками — і рафіновані інтелігенти і справжні бандити, п'ятдесят восьмій статті на Україні відповідала 57-а, у Білорусії — 63-я, а огульно всіх власників таких статей називали 58-а або, ще простіше, „фашисти”.

Всі, хто був засуджений за такими статтями, завжди були на особливому рахунку, навіть якщо перебували у таборах разом з так званими побутовцями, засудженими за побутові, тобто чисто вже кримінальні злочини, серед яких поряд із злодіями і вбивцями перебували неплатники аліментів або колгоспники, що сиділи за украдені колоски.

Починаючи з 47-го, 48-го року 58-у статтю почали концентрувати в окремі табори з дуже строгим режимом і більш посиленою охороною, яку здійснювали кадрові внутрішні війська. Ці війська поступово витіснили вільнонайману Вохру з усього або майже всього ГУЛАГу, хоч, мабуть, ніхто з вохривців не лишився без роботи в тій системі — всі приткнулися або наглядачами або ще кимось — треба ж було комусь крутити маховик терору. Це були табори типу, який описаний в „Одном дне Івана Денисовича”, часто ще похмуріші.

Ці табори, повністю зберігши традиції ГУЛАГу, повинні були, на думку їх організаторів, ще більш посилити дисципліну, тобто ще більш посилити покірність рабів-зеків і збільшити трудову віддачу.

Робочі, тим більше безкоштовні руки, були дуже потрібні, і ця потреба багато визначила в діяльності імперії — і відміна смертної кари у 47-му році, і творення названих мною таборів, і утворення таких умов, що не було такої масової смертності, як раніше.

Отже сиділа тут велика маса самого різного народу, об'єднаного тільки однією статтею, вірніше тільки номером статті з різними пунктами.

Тут перебували і ті, хто по-справжньому любив радянську владу, і хто по-справжньому її ненавидів, і хто зневажав усяку владу. Було тут багато ні в чому неповинних людей — тих, хто в 30-ті роки був кинутий у ягодівську чи єжовську або й беріївську м'ясорубку. І хто легковажно щось ляпнув (їх називали „болтунами”), і західноукраїнські селяни, які дали поїсти хлопцям з лісу, і ті, що попали в полон до німців і, щоб вирватися з пекла, погодились на пропозицію піти у розвідувальну школу, а потім самі зголосились до НКВД, і ті, які під час німецької окупації працювали на якихось промислових підприємствах, щоб не вмерти з голоду. Було багато прибалтів різних категорій (і все-таки однакових у любові до Батьківщини, до рідної мови й культури). Була ще в той час чимала група зацілілих більшовиків-ортодоксів, переважно єжовського набору — і військових, і партійно-цивільних, які твердо стояли на ленінсько-сталінських позиціях і ні в чому не міняли своїх поглядів. Інші в'язні їх здебільшого зневажали і, наскільки могли, ігнорували.

Та й самі ті ортодокси свої революційні заклинання проголошували здебільшого для страхівки — хтось же донесе кумові — або просто за давньою звичкою.

Було серед них багато сексотів, які виконували цю ганебну роботу з ідейних міркувань. А взагалі сексотство там до певного часу було дуже поширеним явищем і про багатьох носіїв цього ганебного промислу знали всі, але, звичайно, не про всіх.

Систематичне недоїдання, постійна настороженість породжували загальну недовіру і часто підозра у стукацтві падала на невинних людей — адже на загальну пересвареність була головна ставка таборового начальства і того більше — всієї радянської системи.

Поруч з тими, кого я назвав, були колишні поліцаї і карателі, сільські старости і т. д. Тут же були справжні українські партизани та підпільники, були тут литовські, латиські та естонські лісові брати. Були, на жаль, блатні з кривавими розборами між собою і не тільки між собою... Вбивства, як у всьому ГУЛАГу, були масовими, а в час відміни

смертної кари від 47-го до 53-го року, вони для багатьох стали просто ознакою хорошого тону. Очевидно, без перебільшення можна сказати, що саме блатні визначали психологічний клімат у таборах, і відбиток цього впливу в більшій чи меншій мірі відчувався скрізь. Хто належав до цих людей у морі 58-ї статті? Багато було схильних до авантюр мужичків, які, щоб вижити, вдягнули маски блатних. Але були і справжні кримінальники, які якимось чином заробили 58-у статтю — чи то за втечу, за яку з певного часу давали статтю 58-14, чи за вбивство таборового наглядача. Саме вони створювали блатну погоду, а навколо їх оберталися й інші.

Слід сказати, що в блатному середовищі іноді зустрічались західні українці, які, як правило, приховували своє західноукраїнське походження. Потім, коли в багатьох місцях пройшла розправа над блатними, дехто з них відразу перейшов до своїх, дехто й ні. Втім, таким найбільше й перепало. І раніше, до цих подій часом підбирались хороші хлопці і розправлялись з блатними, але їх, як правило, судили, — влада опікала блатарів.

Багато народу сиділо за шпигунство, хоч маю сумнів, чи бачив я хоч би одного справжнього шпигуна.

Було багато релігійників всіх напрямків від православних священиків до суботників, включаючи римо- та греко-католиків, п'ятдесятників та інших.

Панувало вічне відчуття голоду, був поширений гомосексуалізм, особливо серед кримінальників і, як я вже сказав, над усім панував, відкрито чи приховано, принцип „умри сьогодні, а я завтра”.

Все це я побачив в Мордовії, а потім — в повній мірі — на Колимі.

Деякі грані духовного життя зеків.

Я наважився назвати так один з розділів цієї передмови, тому, що це просто цікаво (може ці нотатки придадуться для якогось дослідження) і тому, що цей момент лежав на самій поверхні моїх вражень. Адже фольклор і міфологія гулагівського народу існують і ждуть свого дослідника, адже тема ця величезна, просто неосяжна. Я торкнувся тільки окремих її моментів.

Міфологія була, як правило, примітивною і торкалась діяльності більших чи менших начальників, простіше кажучи, крутилась навколо них. Скажемо, кудись у якийсь табір, на якусь велику будову, яку зводили зеки, приїхав великий чин, який покарав місцеве начальство і наказав добре годувати зеків. При цьому відзначив тих, які добре працюють і їм, крім доброї пайки, перепало ще й по пачці махорки (в деяких варіантах по пачці „Біломору”. Або прибуває етап до якогось табору, і їх зустрічає начальник. „Кто повара и пекаря — выйти из строя”, — проголошує начальник. Багато хто виходить. „Бухгалтерско-счетные работники — выйти из строя” (або „Два шага вперед”). Врешті лишається мало тих, хто не вийшов. „А вы, ребята, что же не вышли? — лагідно звертається до них начальник. — У вас специальности нет? Идите, принимайте кухню и хлеборезку, а этих, — він вказує на тих, хто вийшов на його наказ, — всех в котловане сгною”. І важко навіть збагнути, чого тут більше — осуду підступності чи захоплення нехай і самодурною, але справедливою грізного начальника.

Але, мабуть, найбільше міфів творилося навколо однієї й тієї ж теми — що їде комісія, яка готує загальну амністію. Поза всяким сумнівом, зеківську фантазію живило ЧК, яке часто підкидало подібні дурнички. Якщо говорити про комісії взагалі, незалежно від їх призначення, то їх чекали весь час. Справді, не було, здається, тижня, щоб не чекали комісії. Так було протягом всього часу, що я там був, і, звичайно, так було й раніше. Звичайно, це теж було міфотворчістю.

Щодо фольклору, тут було складніше, бо, крім примітиву, тут було дещо й цінне. У фольклорі переважали зразки кримінального забарвлення, але часто й тут відображалася загальна страшна правда:

Скільки там творилося чудес,

*Об этом знает только темный лес.
На пеньки нас становили,
Раздевали, колотили.
Эх, зачем нас мама родила!*

У деяких піснях з кримінальним присмаком іноді проривалась якась туга за нормальними людськими відносинами і нормальним людським життям. З цього погляду мені імпонувала досить колись ходова пісенька: „Я сижу в Таганке, ненаглядная, / В камере холодной и сырой, / Вспоминаю я с такими муками/ Время, проведенное с тобой...”

Багато було кримінальних, часто просто блатних пісеньок, найбридкішого типу — з вбивствами, грабунками, гвалтуваннями і т. п., але в означених мною таборах мало хто знав їх, бо сюди вони не доходили або існували у більш пристойній редакції, та й зупинялись на них я погидував би. Мабуть, найбільш популярною піснею за моїх часів була: „Придавили гады, придавили/ Отобрали волюшку мою, / Золотые кудри поседели, / Я у края пропасти стою”. У 50-х роках її трохи потіснила пісня „Ванино порт”: „Вспомним мы Ванино порт/ И вид парохода угрюмый, / Как шли мы по трапу на борт / В холодные мрачные трюмы...” Ця пісня стала своєрідним гімном старих колимчан і, треба сказати, вона не мала блатного присмаку, а чисто тюремний. Серед неросіян-прибалтів, кавказців, середньоазійців, очевидно, теж творилася якась своя зеківська муза, але я про неї не знаю. Українці співали народних українських пісень, крім того — стрілецьких та повстанських.

Чисто тюремних українських пісень було обмаль — принаймні я чув не більш 2-х чи 3-х і то незрозумілого походження, але одну — надзвичайну — я запам’ятав і досі часто наспівую. Вона була дуже ходовою, її задушевні слова і така ж задушевна мелодія відразу притягали і досі притягають, тому я приведу їх повністю:

*Лети, моя думо, в вечірню годину
Далеко, далеко відсіль,
До тої хатини, де жила матуся
Де слухав я пісню топіль.
А в тій же хатині жила моя любя,
А, може, й живе, то вклонись.
Скажи ти їй слово болюче, мов рана,
Що я вже не той, що колись.
Що гасне мій погляд і тихне мій голос,
І скиби зорали чоло.
Поволі в неволі сивіє мій волос,
А серце терном поросло.*

Не знаю, з гулагівських чи з Березо-Картузьких глибин походить вона, але справляє дуже сильне враження і здається справжнім шедевром.

На пісенний фольклор я часто посилатимусь, крім того повинен зауважити, що в чисто розмовній практиці існували не тільки спотворені або своєрідно обігрувані слова, а й цілі словесні конструкції. Наскільки зумію, передам це все.

Зокрема згадується мені без кінця повторюване і в різних значеннях вживане невинне російське слово „бесполезно”. Чого воно було взяте зеками, а в першу чергу блатними на озброєння — не збагну, але вживалось воно без кінця і краю. У зв’язку з цим пригадую, як уже на волі я розмовляв з одним прекрасним, високоосвіченим чоловіком, недавнім багатолітнім в’язнем і в розмові вжив слово „безкорисно”. Він сказав мені: якщо треба, скажи „марно”, а твоє „безкорисно” — це переклад блатного „бесполезно”.

Закінчуючи передмову про фольклор, зазначу, що блатні, якщо не тюремні, пісеньки, широко співались і на волі. Люди старшого покоління пам'ятають масові виспівування дешевої гидоти типу „Где-то в шумном городе Одесса гоца” або „Как открывалася ростовская пивная, там собиралася компания блатная”. Отже, можливі окремі неточності, але перекручень не буде. Всього не охоплю — це неможливо та й непотрібно, але головне передам, хоч неповно, але об'єктивно.

Не унікатиму розмов про навколишні обставини, але найбільше уваги постараюсь приділити людям, на мій погляд вартим того — і негативним і позитивним персонажам „Людської комедії”, яка творилася там.

5-й пункт у Мордовії.

Коли говорять про концтаборіву Мордовію, мають на увазі не всю Мордовію, а ту її частину, яка відходить від станції Потьма — це приблизно між Москвою і Куйбишевим (Самарою). Звичайно, і в інших місцях Мордовії діяли табори, тільки не так суцільно, але там, від станції, Потьма у глибину лісів відходить залізнична гілка МВД, вздовж якої розташувалось багато таборів, — у той час їх було не менше 36-ти. Раніше ці табори називались „Темниконлагом”, а з 47-го чи 48-го року — „Дубровлагом”.

Ліси були великі й багаті, їх нещадно вирубували і дуже жаль, якщо їх повирубували.

Для багатьох таборів, очевидно для більшості, лісопобал був основною роботою, але були й деревообробні фабрики і якісь інші підприємства.

Хто має хоч віддалене уявлення про пекельну роботу на лісопобалі, та ще й помножену на постійну голодуху, палочну дисципліну і щохвилинне приниження, той може уявити життя тих лісорубів — і тих, які вижили, і тих, багатьох, багатьох, які закопані в ту землю.

Про них я багато наслухався від багатьох ветеранів Мордовії. Хто працював на фабриці, теж були в тяжкому становищі, але все ж таки їм було трохи легше. Я, на мое щастя, опинився саме на фабриці 5-го таборового пункту, в якій мене привезли з групою етапників з московської пересильної в'язниці „Красная Пресня”. В цьому таборі були, звичайно, і лісопобальні бригади, крім фабрики, а фабрика виробляла тумбочки, шахівниці, етажерки і т. п. Табір був досить великий, оточений високим та щільним парканом, по обидві сторони цього паркану — зовнішньої та внутрішньої пролягала обов'язкова смужка так званої „заборонки”. „Заборонкою”, „запреткою”, як всі казали, називалась смужка забороненої зони по обидві сторони від паркану і складала 3 чи 4 метри завширшки.

Само собою, ця мала зона (ще її називали „передзонник”) наскрізь проглядалась з вишек, які стояли вздовж паркану, і прострілювались в разі потреби, а вночі весь час освітлювались прожектором, хоч по всьому периметру горіли ліхтарі.

У тих рідких випадках, коли чомусь не ставало електрики, з вишок запускались і спалахували ракети, і це тривало аж поки з'явиться електрика або й до світанку.

Влітку „заборонка” розкопувалась і розпушувалась так, щоб навіть сліди горобця на ній не відбилися.

Так було скрізь по всьому безмежному Союзу, тільки на Півночі, де вічна мерзлота, і копання надто утруднене, там „заборонку” часом посипали влітку піском.

На дроті і стовпах „заборонки” із зовнішнього і зрідка внутрішнього боку з деякими інтервалами висіли таблички „Запрет. зона! Стой! Стреляю!” Такі таблиці справляли гнітюче і якесь гіпнотичне враження, а в місцях масового скопичення таборів здавалось, що ці написи сичать, як гадюки, підсилюючи гавкіт вівчарок та лайку конвоїрів.

Але повертаюсь до 5-го пункту.

Тут було дві зони — житлова і виробнича з фабрикою, сполучені дротяним — дріт, звичайно, колючий — коридором метрів із сотню, може трошки менше.

Коли в'язнів переганяли із зони в зону — на роботу і з роботи — цей коридор був оточений солдатами із зброєю у повній бойовій готовності і з собаками — здоровенними вівчарками, які люто гавкали і виривалися із рук собаководів. Перед роботою, коли вели на роботу і особливо після роботи, коли запускали у житлову зону, ватаги наглядачів старанно обшукували всіх і час від часу з окремих бригад висмикували по кілька чоловік і заганяли на вахту (прохідну) для особливо пильного обшуку — роздягнути догола і по рубчику все перемацати.

Часто на вранішньому розводі стояв зеківський духовий оркестр, який грав бадьорі марші. Музиканти виглядали краще за інших, вони були прилаштовані на легших роботах, а якщо й ні, то їм перепадала часом порція каші понад норму.

Приходячи у свої бараки, зеки практично щодня заставали сліди обшуку, часом більшого, часом меншого — шмонали без кінця і краю. Тут було простукування стін бараку і дошок на нарах, і перемацування кожної ниточки утиральника, так, що витирати руки було гидко після цього.

Якщо зрідка траплялись вихідні, а особливо на свята — Жовтневі, день сталінської Конституції, Новий рік і Перше травня — тут уже „раззудись плечо, размахнись рука” — розперезувались наші опікуни до краю.

Всіх виганяли надвір з речами, у бараках перемацували кожну дошку і кожну ниточку, матраци часто розпорювались, а вже потім по одному запускали в бараки, роздягаючи догола і обшукуючи. Взимку, правда, роздягались примушували в бараці. Крім того не менше двох раз на добу була перевірка. Слід сказати, дворазова перевірка була ще не найбільшим злом, бо бувало й більше. Виглядало це так, що тих, хто був у житловій зоні, виганяли надвір і рахували або й не виганяли, а рахували і обшукували в бараці, а тих, хто був на роботі, рахували при випуску та запуску.

Ввечері перевірка теж була обов'язковою у такому ж стилі, а тих, які у цей час були на роботі, також рахували при випуску та запуску. Коли рахунок чомусь не сходився, рахували знов і знов, і часу на все це йшло надзвичайно багато.

З незначними відхиленнями це все складало типову картину для таборів такого типу по всьому ГУЛАГу.

Цікава деталь: у Мордовії, коли рахували і доходили до цифри 16, — ніколи не казали правильно „шестнадцять”, а тільки „шешнадцять”, точніше „шашнадцять”. Гарантійна пайка хліба тут складала 600 г, а якщо зек перевиконував норми (або бригадир зумів записати перевиконання), додавали від 100 до 300 г.

Відповідно до кожних сотні грам додавали черпачок каші і 15 г цукру, а каша ця була або маленькою круп'яною грудочкою або рідиною із вівсяною чи перловою крупою. Плюс до цього — черпак баланди, в яку практично можна було б кидати цукор, щоб вийшов підсолоджений окріп. Втім це було не додатковим, а гарантійним вже годуванням. В баланді траплялися шматочки капусти, картоплі і крупи, а от якщо раз на місяць потрапляв один міліграм м'яса, це можна було вважати серйозним успіхом.

Забігаючи наперед, скажу, що на Колимі було так само з тією різницею, що картоплі і капусти не було, а була тільки крупа, точніше плавали окремі крупинки, а гарантійна пайка була 800-900 г, і у святкові дні раціон був трошки щедріший — три чи, може, чотири рази на рік.

В кращому становищі були ті, хто отримував посилки. Більш ошадливі, якщо у них не вкрали і не відібрали, могли розтягнути надовше. Інші, менш ошадливі, так не могли, але якийсь день-два могли бути неголодними. Я з певного часу отримував і часто бував неголодним, але ошадливим не був, до того ж мав серйозні психологічні проблеми — роздати відразу все не міг всім навколо, а навколо ж були голодні та завидючі очі.

Втім, посилки не перешкоджали мені час від часу ставати „тонким, звонким и прозорчним”, інакше кажучи ставати дистрофіком, по-таборовому „доходягою” (на Колимі, до речі, взимку — а зима там довга — посилки взагалі не надходили).

На 5-му пункті, як і у всіх таборах ГУЛАГу було повно доходяг, серед яких були люди до краю виснажені фізично, до краю опущені, які порпалися по смітниках і згризли огризки оселедців, що траплялися там, які вилизували чужі миски в їдальні і постійно канючили біля вікна роздачі. Як правило, кухарі їх крили матом і гнали, але іноді щось і давали.

Часом це супроводжувалось вимогою потанцювати і постівати, часом вимагали підставити шапку під черпак з гарячою баландою. Прохач співав і танцював на очах у всіх і діставав за це заповітну порцію або підставляв шапку, в яку наливали баланду. Або і те, і друге — і танцював, і шапку підставляв. Він пожадливо випивав, потім надягав шапку на голову і йшов, часто на мороз.

В цьому таборі було багато мадьяр, які, звичайно, були дуже різними — і ввічливими, і хамами, і адаптованими до тих умов, і зовсім безпорадними. З них мені запам'ятався один нещасний маніакальний доходяга. Навесні 49-го року, коли навколо табору зацвіли і зашуміли свіжим листям ліси, а в самій зоні проросла трава і в ній засиніли й зажовтіли й квіточки, він зривав їх, робив букетики і з відстороненим лицем ніс їх до вікна роздачі. Там його, як правило, посилали якнайдалі і букетик розбивали об його голову, але він збирав розкидані квітки і ніс їх до іншого віконця або до хліборіза. Там було те саме, але іноді, мабуть, щось йому перепадало, бо часом я бачив, як він щось жував.

Запам'ятався один нещасний білорус на прізвище Мозжейко, який був там своєрідною знаменитістю: не було вигрібної ями, якої він не перемацав би і мало було мисок, яких би він не облизав.

Відчуття голоду було люте й постійне, і це було властиве для всього ГУЛАГу, особливо для його строго-режимного відсіку. Проте слід сказати, що до такого крайнього стану докочувались зовсім не всі, а тільки окремі люди — більшість якось терпіла і несла свій хрест без подібних відхилень. Тут я вперше зустрів прибалтів і з інтересом до них приглядався. Це були здебільшого статечні і розсудливі люди, які переважно надзвичайно важко переносили таборові випробування. Більшість із них справляли враження порядних людей з відчуттям національної і чисто суб'єктивної гідності. Хоч, безумовно, були й винятки.

У мене лишились дуже теплі спогади про литовця Йонаса Рімшу, з яким ми прибули одним етапом до цього табору. Коли нас переписували, він назвав себе „Йонас, син Антонаса”. Подібний вираз я зустрічав у якійсь книзі і це мене зацікавило, ми розговорились, і на мене повіяло його Батьківщиною з її суворою красою і мужнім патріотичним народом. Потім ми попали в один етап на Колиму, і там через якийсь час зустрілись в одному таборі і часто спілкувались. Крізь його постійну стриманість проривалась туга за Батьківщиною, за її болотами й лісами, які топтали брудні чоботи окупантів.

Тривалий час мені довелося бути в бригаді, яка обслуговувала машинний відділ — енергетичне серце фабрики. Тут мою увагу привернув один з машиністів — латиш по імені Альфред Мартинович Лазда. Він вирізнявся інтелігентністю і доброзичливістю і часто говорив зі мною про розтоптану Латвію та її катів. Спілкуючись з багатьма прибалтами, зокрема Рімшею та Лаздою, я глибоко усвідомив трагедію цих маленьких народів і назавжди перейнявся симпатією до них за їхню свободолобність і почуття власної гідності та чисто людської справедливості. Тут було багато кавказців, зокрема грузин та вірменин. Українського гурту в той час ще не було, але подекуди це все ж прокльовувалось.

Виділявся серед українців дуже цікавий чоловік, який містився у невеликій інвалідній команді, яка там була. Звали його пан Михайло, по-батькові, здається, Овсійович, прізвища, за своєю тодішньою несерйозністю, я не запам'ятав. Був він лікарем за фахом і походив з Волині, був, наскільки я розумію, близьким до Центрального проводу ОУН і навіть був причетним до створення програми. Мене, тоді

вісімнадцятилітнього, вражала його освіченість, його розуміння дійсності і точність оцінок. І тепер, згадуючи його, не можу простити собі, що мало приділив уваги такому знайомству.

В той час моїм постійним опонентом у суперечках на національні теми був росіянин Анатолій Савінкін, колишній вчитель, офіцер, ліберал, але, як і повинно бути, лютий ворог нашої самостійності.

З їхньої згоди я познайомив їх, але дискусії не вийшло. Анатолій, хоч і упереджений, уникав дражливих тем, а пан Михайло, звичайно, теж дуже упереджений, говорив на загальні радянські теми, як завжди, з властивою йому глибиною і точністю так, що Анатолій слухав з роззявленим ротом. Через пару днів він несподівано при зустрічі сказав мені: „Да, маленький доктор с большой головой” (пан Михайло був маленький на зріст). Розлучились ми з ним дуже тепло в час моєї відправки влітку 49-го року, і з того часу я про нього нічого не чув.

Був ще один цікавий українець з Києва, поет на прізвище Бондар, маленького зросту, засушений постійним недоїданням і вже немолодий. Про всякий випадок зазначу, що в українській літературі кількох останніх десятиліть фігурує якийсь Бондар, але, по-моєму, це не той. Хтось мене з ним познайомив, я пару раз з ним подовгу розмовляв, і він увесь цей час читав мені свої вірші. Звичайно, читав він з пам'яті, бо написане при першому ж обшуку відмели б, а самого його б знову судили (а шмони були практично щодня). До речі, паперу там зовсім не було, і навіть нарядчики та наглядачі робили свої записи на всіх розводах та перевірках тільки на фанерних дощечках. Вірші, на мій тодішній погляд, були середніми, але дещо мені дуже сподобалось, зокрема, вразили мене прикінцеві рядки одного вірша: „...І на визвольника Степана / Надінуть лавровий вінок”. Лице його було жовте і виснажене, але в очах світився вогник.

Було у цьому таборі кілька православних священників і католицьких ксьондзів. Двох священників я добре знав — одного переважно наглядно, другого добре знав особисто, тобто безпосередньо, але ще одного я на все життя запам'ятав, хоч бачив його не більше п'яти хвилин. Його кудись відправляли і привели на вахту з речами, а він кричав, що без ікони, яку в нього відібрав Наконечников (був таких наглядач, якого знали і ненавиділи всі зеки) він нікуди не поїде. Голос його зривався і лице було залите сльозами. Він чіплявся за стовпи і дошки тієї вахти, але на нього навалилось кілька солдат і наглядачів і силою витягли за зону. Це був росіянин, судячи з його мови, і було йому в той час, на мій погляд, трохи більше сорока років. Коли я часом згадую його, серце стискається і я, як рефрен повторюю: „бідний чоловік, бідна людина”.

Священики, яких я згадав, були дуже по-своєму виразними і не схожими один на одного. Один — українець, точніше малорос, наскільки пам'ятаю, з Рівненщини на прізвище Штоль (може Штуль), цілком московської орієнтації. Тримався він дуже поважно, йому, як священникові дозволяли носити бороду і волосся, розмовляв він повагом малописьменною російською мовою, з якої проглядало його походження, яке, мабуть, його гнітило. Він співав у таборівій самодіяльності і, коли своїм красивим густим басом заспівував: „Ой, тума-гани мои, растума-га-га-ны, / Ой, родны-гыє поля-га и луга...” — все це разом з виразним українським акцентом справляло гнітюче враження, хоч трохи й смішило. Цікаво, що ця пісня Захарова на слова М. Ісаковського і інші пісні в нього звучали на церковний лад.

Другий священник, о. Анатолій, був росіянином з Орла, і ми були близько знайомими. Це був широко освічений інтелігентний чоловік з міцними антибільшовицькими поглядами і виразними монархічними симпатіями. Ми часто розмовляли, тактовно уникаючи тем, які нас могли посварити. Це був, безумовно, щиро віруючий чоловік, тільки муки постійного голоду і взагалі абсурд навколишнього життя зробили його трохи метушливим. Він здавався зацькованим та, врешті, так воно й було. Шкодило йому як священникові і те, що він був відчайдушним курцем, а тютюн там був тяжкою проблемою, і це ще більш ускладнювало його становище.

Із сьондзів часто бачив литовського священника, чоловіка за сорок років з борідкою. Навесні 49-го року начальник табору наказав усім зголити бороди й вуса, і він став жертвою цього наказу. Лице його різко змінилось, стало схожим на пташине, і над ним сміялись інші зеки. Чомусь не могу пригадати, поголили тоді названих мною священників чи ні, але наказ виконувався неухильно і часто колишніх бороданів не пізнавали близькі знайомі.

Хочу мимолітно накинути ще один портрет досить цікавого хлопця по імені Віктор Ткаченко, на кілька років старшого від мене, який сидів тоді 7-8 років. Мимолітно, тому що ми разом прибули на Колиму і, коли у своїй розповіді підйду до неї, тоді розповім докладніше. А поки скажу, що походив він із зросійщеного українського роду, представники якого колись опинились на Кавказі, ще точніше — у Грозному. У цьому місті він народився і, крім чеченської, знав ще кілька кавказьких мов. Це — плюс до бездоганної російської мови, в якій у нього відчувалась широка начитаність. Поговоривши з чеченом або інгушем, він переходив на вірменську з вірменом або на осетинську з осетином, і кожен раз очі кавказця спалахували від подиву і захвату. Тим не менше він отирався між блатними, особливо це проявилось під час етапу, але душа його потребувала іншого, тому він часом шукав мого товариства.

Лікарем тут був всім відомий Давид Маркович — інтелігентний з благородною сивиною та осанкою єврей. Говорили, що він колишній кремлівський лікар і сидить по справі Горького (тоді — вже більш 10 років). Лікарем він був, мабуть, найвищої кваліфікації і людиною був теж високої проби, бо коли тільки міг, допомагав в'язням, які звертались або й не звертались до нього. Мене самого він двічі врятував від ізолятору, коли я без медичного звільнення не вийшов на роботу. Першого разу мене привели в медпункт наглядачі, бо я кричав, що в мене температура і я не встиг сходити до лікаря. Температура була нормальною, але Давид Маркович уважно вислухав мене і сказав, що в мене тяжкі хрипи і це ще гірше всякої температури. Потім улучив хвилинку, коли наглядачі відволіклись, і прошептав: „Мальчишка, разве так можно? Сейчас же сделай болезненный вид!”

В другий раз було так же, тільки він підморгнув мені і, подавивши усмішку, приклав палець до губ. Весь його вигляд говорив про високоосвіченого інтелігента. Це враження особливо закріпилось у мене, коли одного разу я випадково став свідком його розмови на літературні теми. Кожне його слово свідчило про ерудицію і смак. Я часто згадую його і дедалі виразніше уявляю трагедію розумної талановитої людини, схопленої брудними лапами і надовго кинуті у прірву.

Ще перед очима постає милий доброзичливий селянин Андрій Носкевич з Тернопілля. Без освіти, але з вродженою інтелігентністю, він дивував мене своїм патріотизмом і природним розумом. Не знаю його долі, але згадую його запалі очі з сумом і болем.

Я працював піднощиком палива до машинного відділу. Цим паливом було дерево — дуб, клен, липа, береза і т. д., і ним топили топки машин, які рухали фабрику. Про якийсь — хоч би у перспективі перехід на вугілля чи, тим більше, газ, не було навіть згадки. Але це так, до речі, з позиції сьгоднішнього дня. Робота була важкою, адже все робилося вручну. Збирався, коли з'явиться нагода, стати кочегаром, а згодом підучитись на машиніста, але етап перешкодив цьому. Підносячи паливо, я, одначе, міг добре роздивитись на все, що було у виробничій зоні.

Зона починалася з воріт, через які в неї залізницею завозили на відкритих платформах зрізані дерева з лісу. Тут же в районі воріт, які особливо пильно охоронялися, ці платформи розвантажувалися, дерева ошкурювались, укорочувались і розтинались до потрібних для подальшої обробки розмірів. Далі це все надходило в цех, де дерево ще більш укорочували і розтинали на відповідних верстатах та відправляли в інші цехи для подальшої обробки аж до випуску готової продукції у вигляді шахівниць, етажерок та іншого, і все це потребувало повної віддачі сил, щоб заробити хоч би свою пайку і не сісти

на штрафний пайок. Штрафний пайок означав уже не 600 г хліба, а 400 і раз на добу черпачок баланди. Це широко практикувалось у ГУЛАГу, особливо у строго-режимних таборах, і вважалося стимулом до ударної праці. Часто за невиконання норм саджали до карцеру на 300 г хліба без усякого супу і звідти виводили на роботу. Поруч з машинним відділом часто працювала бригада Тимохіна, яка щось копала або переносила, і якою Тимохін помикав, як хотів. Більшість бригадирів були самодурами, але Тимохін належав ще й до т. зв. „приблатненных” (або вважав себе таким) і тому враження справляв особливо гидке.

Незадовго до моєї відправки його вбив якийсь Корольков, як розповідали, його приятель і підлеглий по бригаді. Це було перше вбивство у таборі, яка я знав, а потім я знав їх багато, особливо до 53-го року.

Під кінець спогадів про 5-й таборовий пункт у Мордовії хочу розповісти про дуже цікавого і широко відомого чоловіка. Багато людей знають російського письменника Леоніда Васильовича Соловйова, автора роману „Возмутитель спокойствия”, а ще більше знають фільми „Насреддин в Бухаре”, „Похождения Насреддина”, „Иван Никулин — русский моряк”, поставлені за його книгами і сценаріями (я особисто думаю, що його „Насреддин” може розраховувати на дуже довге життя, якщо не на безсмертя).

В той час я розумів це швидше на інтуїтивному рівні, але все ж розумів, бо дещо читав і бачив. Таку довгу передмову я зробив, щоб сказати, що в цьому самому 5-му пункті сидів у той час цей письменник. Познайомився я з ним восени 48-го року в одному бараці. Я з кимсь розмовляв, коли мою увагу привернув чийсь добре поставлений голос. Цей голос говорив комусь про гірку долю арештанта і вразив мене навіть не змістом, а бездоганною правильністю — така бездоганна російська мова виділялась і привертала увагу. Я побачив високого худого чоловіка. За пару хвилин він вийшов, і я запитав у свого знайомого, хто це. Він відповів, що це письменник Л. В. Соловйов. Я вигукнув: „Як, той самий, „Похождения Насреддина”, „Иван Никулин”?” — мені відповіли, що так. В цю хвилину я повернув голову і зустрівся очима з очима Соловйова, в яких, мені здалося, світилися задоволені іскорки. Ми розговорились, а потім вже часто бачились у житловій або робочій зоні. Звичайно, це могло бути у вільні від роботи, від шмонів та перевірок хвилини, як і всі інші розмови та зустрічі. Знайомство це тривало до мого відбуття, тобто 7-8 місяців. Я вже сказав, що це був високий худий чоловік (втім, хто міг тут бути не худим?), розумний, освічений. Росіянин з походження і, звичайно, за поглядами, він знав і любив Середню Азію, і це підтверджує його творчість. Думаю, ще любив він її як екзотичну частину Росії, але все ж любов ця була серйозна, тому і твори на цю тему вдалися.

Роботу над „Возмутителем” він продовжував і в таборі, але вона без кінця переривалася обшуками і вилученнями-„изъяттями”. Останній раз у той час у нього вилучили рукописи напередодні Жовтневих свят 48-го року. До нього в барак заявився таборовий опер і власноручно все відмів, зробивши детальний обшук всіх його речей. Що було пізніше, не знаю, але до моєї відправки улітку 49-го року не повернули нічого.

Сидів він, наскільки знаю з його розповідей, з 46-го року, і його арешт якимось був пов’язаний з горезвісною постановою „О журналах „Звезда” и „Ленинград”. Йому пришивали терористичні висловлювання і це схоже на правду, бо радянську владу він широко й глибоко ненавидів, а Сталіна вважав втіленням східного деспотизму, тільки більш вдосконалим у мистецтві владарювати. Одного разу, говорячи про „батька народів”, він сказав: „Это хам с большой буквы”, маючи на увазі сатанинську спрямованість геніальності Сталіна. Зі мною і ще де з ким, кому він довіряв, він часом викладав думки, які в нього виникали в процесі життя і нагромадження життєвого досвіду. Зводились ці думки до того, що уявлення російської інтелігенції про народ як про джерело моралі і культури помилкові. Що абсолютизація поняття „народ” призводить до безглуздої ідеалізації, шкідливої для цього ж народу. Що не треба у народу тільки вчитися (як це давно і без кінця закликають), а часто треба його самого підтягувати до вищого

рівня. В той час горласта радянська преса без кінця і краю кричала, що треба вчитися в народу, закликала не відриватись від народу і таврувала негідників, які якимось від народу відірвалися (це при повній зневазі до цього ж народу). Звичайно, такими негідниками були окремі інтелігенти.

*„...Потому как от народа
оторвался, вот в чем суть”*

Це вже більш пізнє іронічне осмислення Твардовським тієї вакханалії у поемі „Василий Теркин на том свете”.

Так ще, цілком можливо, у Соловйова це було своєрідною реакцією на той ідеологічний зуд. Ця реакція часом набирала незвичних форм, коли він вживав слово „меньшие”, перефразовуючи вирази народників щодо простих людей. Це слово він вживав на адресу широкого зеківського загалу, до якого ставився досить скептично, але із щирим співчуттям. Працював на фабриці в сушилці, у якій дерево проходило різні стадії необхідної просушки перед виготовленням різних видів продукції. Робота ця вважалася привілейованою, — в першу чергу за те, що взимку рятувала від морозів, — але привілейованість ця була надзвичайно умовною. Досить сказати, що сидів він постійно на загальному голодному пайку і постійне відчуття голоду було в нього дуже болючим. До нього, урвавши хвилинку, забігали досить багато людей, і не всі з добрими намірами. Він добре це знав і не раз застерігав мене...

Справді, стукацтво там (як у всьому Союзі) було страшне, тільки таборіві особливості робили його більш випуклим. Про багатьох сексотів знали всі, про багатьох — ні, але існування цієї інституції відчувалося всюди і весь час. Час від часу сексоти створювали провокативні групи чи то втікачів, чи то повстанців, які, звичайно, розкривали і нещадно карали — ЧК весь час демонструвало свою необхідність і незамінність. Відголоски подібних провокацій були на слуху і тут, і пізніше на Колимі. Тим не менш, живу думку і живу розмову, а часто й живих справ повністю задушити ніхто не зміг. Так що зважати на деякі обставини треба, але говорити про певне підпорядкування — нісенітниця.

Та я відволікся. Леонід Васильович був прекрасним оповідачем і послухати його завжди було цікаво, але дві його розповіді мене особливо вразили і промовчати їх було б великим гріхом. Перша з них пройшла у 46-му році, коли Леонід Васильович після слідства і суду робив перші кроки у таборі. Табір у Мордовії, в якому він тоді опинився, крім інших робіт, займався сільськогосподарчими роботами і в питаннях режиму ще не був вдосконалений, як пізніше. Соловйов теж працював на сільських роботах, намагаючись ними оволодіти. Часто він вимушений був відповідати на питання начальства (та й багатьох зеків), скільки ж він заробляв, „коли працював письменником” — „когда работал писателем”. Врешті-решт йому так осточортіла ця тупа цікавість, що одного разу на чергове питання, скільки ж він загірб грошей за фільми про „Насреддина”, він відповів „250 тисяч” і з того часу тільки так відповідав.

Одного разу під час роботи до нього підійшов начальник ЧИС (постачання), який теж брав участь у конвоюванні в’язнів, тобто допомагав конвоїрам, бо їх чомусь не вистарчало. Отож, він підійшов і заговорив. Після перших слів було, звичайно, те саме традиційне питання і та сама традиційна відповідь — „250 тисяч”. Начальник був, як видно, вражений, а, отямившись, сказав: „М-да, иди работай, писатель!” Наступного дня на ранковому розводі Соловйову сказали, що за наказом начальника ЧИС, сьогодні він на роботу не піде. Він розчулився і вирішив, що той начальник, хоч грубий і неотесаний, але, видно, добрий в душі чоловік, який може вшанувати каторжну письменницьку працю і вдячний йому за фільми, якщо не за книги.

З такими думками він пішов до свого бараку, впевнений, що цей грубий, але добрий душею чоловік дає йому сьогодні відпочити. Але ілюзія продовжувалась недовго: тут же прийшов нарядчик (найвища зеківська влада у таборі) і оголосив, що за наказом

начальника ЧИС від сьогодні він призначений таборовим асенізатором і всі вбиральні в зоні ждуть його роботи.

Спочатку він хотів навідріз відмовитись, але потім вирішив терпляче пройти все, призначене долею, і не тому, що злякався знущань і додаткових принижень, яких неминуче зазнав би в разі своєї відмови, а просто вирішив пройти все.

Отже він почав працювати асенізатором — „золотарем” — і працював ним кілька місяців. Ця робота вимотувала його не стільки фізично, скільки морально, бо він весь час відчував своє приниження, а саме таке його приниження дуже імпонувало таборовому начальству й багатьом зекам. Від смороду його захищав комбінезон і лазня, в яку його тепер пускали понад норму.

В ГУЛАГу у ті часи діяло правило: миття побригадне раз на 10 днів, „шайка до бриття, шайка после бриття”, тобто таз води до того, як зеки-перукарі поголять тобі голову, лобок і під пахвами — і таз після цього. Це правило не завжди спрацьовувало, бо „шайок” здебільшого не вистарчало, хто був зухвалішим, той захоплював, хто тихішим — ні, і часто в одному тазу милося по двоє, а то й 5-7 чоловік — один мив голову, другий ноги і т. д.

І все це в скаженому темпі, бо підступали інші бригади і в повітрі нависав вереск і рев — „кончай ночевать! К теще на блины приехал, падло, что-ли?” і т. п. Одяг в цей час проходив „прожарку” від комах, і в'язні отримували його з білизною (якщо вона взагалі була), мокрим або, принаймні, вологим, і часто після цього йшли на лютий мороз.

Що стосується більш привілейованих зеків-„придурків” — вони здебільшого милися за кращих обставин, а найбільш привілейовані — цілком пристойно. Часом в особливих випадках декому дозволялося помитися понад норму і, очевидно, таким правом користувався Соловйов. Таку можливість міг надати йому більш-менш людський зек — зав. лазні.

Але повертаюсь до перерваної розповіді.

Соловйов працював „золотарем” впродовж кількох місяців, поки у якійсь справі в цей табір не приїхав якийсь слідчий МГБ в ранзі капітана. Він викликав Соловйова для допиту. Коли Л. В. переступив поріг кабінету, то зупинився. Капітан сказав: „Соловьев, подойдите сюда”. Соловйов: „Не могу, от меня несет” (від нього і справді смерділо, бо й комбінезон, і лазня рятували його тільки частково, може в силу своєї примітивності). Капітан запитав: „Как несет?” — „Я работаю ассенизатором”, — і розповів, за чим наказом. Капітан начебто почервонів, і на наступний день Соловйова від золотарства відсторонили і повернули на загальні роботи.

Все в цій розповіді переконливе, крім того, що капітан почервонів. Не вірогідно, або, як говорив один з кіногероїв Е. Рязанова, „не типично”. Очевидно, в цьому місці Леонід Васильович бажане видав за дійсне... Ще він говорив, що хоче, коли буде можливість, написати про цей випадок оповідання під назвою „Мой читатель”. Не знаю, чи здійснив він цей задум.

Друга його розповідь більше стосувалася відомої в той час кіноактриси Зої Федорової. Люди старшого покоління пам'ятають її з фільмів „Боевые заслуги”, „Музыкальная история”, „Свадьба”...

Перед війною і після війни її знали практично всі. У 46-му чи у 47-му році її посадили. В основі її арешту був її любовний зв'язок з американським військовим, співробітником американського посольства, хоч, звичайно, звинувачення формулювалося не на такому рівні, а на високо-політичному, з належною патетикою і навіть істерикою.

Соловйов розповів, як провели над нею слідство, але переповісти остережусь, щоб нічого не переплутати. Розповідь продовження цієї історії, яку зі слів Соловйова добре запам'ятав.

Її привезли до табору, в якому він вже працював санінструктором. За своїм обов'язком він приймав етапників, і вони впізнали один одного — здається, вона знімалась в „Иване Никулине” і на зйомках вони познайомились. Намагаючись їй чимось

допомогти, він кинувся дістати їй якоїсь їжі до кухарів і хліборіза (табір був спільний для чоловіків і жінок і з досить м'яким режимом), але у всіх першим питанням було: „Е...ть даст?” Хоч у той час її знали всі. Та все ж він спромігся чимось їй допомогти і хотів її влаштувати в медпункт сестрою. Додам, щоб нагадати, що це було тоді, коли чоловіки й жінки ще не були так строго ізольовані, як трошки пізніше. Мені вже випало бути в таборах з дуже строгою ізоляцією і про такі, нерозділені табори, я тільки чув. Та через кілька днів її несподівано забрали на етап. Незібрану, розгублену і налякану під градом найпохабнішої лайки, найделікатнішими словами якої були „сука” і „падло”, її посадили в теплушку і кудись повезли. Лайку конвоїрів було добре чути, аж поки теплушка не від'їхала, і хто зна скільки вони ще матюкались, чи, може, замовкли, а от в'язні-нарядчики, які її випроваджували, ще довго чухали свої брудні язики, тільки вже спокійніше.

Соловйов теж її супроводив і намагався хоч чимось їй допомогти.

Від себе додам, що через кілька років після смерті Сталіна я, як і інші, бачив її в кількох кінофільмах. Пізніше про неї ходили різні чутки, але доля її, як видно, трагічна. Очевидно, це їй Юрій Нагібін присвятив одне із своїх оповідань, присвячених бонзам брежнєвської доби.

Все це хамство, якого Соловйов надивився за все життя, а особливо в таборі, привело його до мислення, про яке я розповів. Правда, він знав і протилежні ситуації і розповідав про них.

Розлучились ми приблизно у кінці червня 49-го року, коли мене відправили на колимський етап. Він підійшов до вахти, біля якої стояли етапники. Нас відправляли на 14-й пересильний таборовий пункт, щоб звідти відправити далі. Слід зауважити, що ніхто не знав, куди везуть, хоч чутки ходили різні. Таке незнання було дуже характерним не тільки для даного випадку, а для всіх гулагівський етапів, хоч траплялись і винятки. Попрошались ми стримано, без обіймів, але щиро і тепло.

Через багато років в зиму з 56-го на 57-й рік у таборі, в якому я тоді перебував, — це було в Магадані — я почув після роботи з репродукторів знайомі рядки, а по прочитанні їх дикторка оголосила, що вони передавали розділи з роману Леоніда Соловйова „Возмутитель спокойствия”. Я зрозумів, що його звільнили, проте, скільки не шукав згадки про нього в пресі, з окрема в „Литературной газете” впродовж багатьох років, — нічого не знайшов, якщо не рахувати повідомлення про смерть, яке я випадково прочитав в одній газетній вітрині у 60-му чи 61-му році.

Вже на початку 90-х років по російському телебаченню прослухав і побачив передачу про подальшу його долю. Читаючи „Архіпелаг ГУЛАГ”, зустрів досить зневажливу згадку про нього як про вічно п'яного і просто непутящого чоловіка (т. 1, ч. 1, глава 5, с. 185. центр. Новый мир, 1990 (назва видавництва). Правда, повністю він не названий, але мова, мабуть, про нього. Не знаю, помилився чи ні автор „Архіпелагу”, але я розповів про Соловйова тільки так, як знав, нічого не додавши і не віднявши. Чомусь з багатьох його висловлювань про Сталіна найчастіше згадую: „В чем секрет его силы? Дело в том, что он совершил фокус проще простого — он уничтожил доверие между людьми. На этом все это и держится”.

Закінчуючи розділ про 5-й таборовий пункт у Мордовії, хочу сказати кілька слів про вірмен, які недавно — не більш двох років тому — повернулися на Батьківщину, в радянську Вірменію з Європи (здається, з Франції). Незадовго до арешту я читав у газеті про урочисту й радісну зустріч їх на рідній землі. І от несподівано я побачив велику їх групу на 5-му пункті. Я вже розповів, що працював піднощиком палива у машинному відділі. На допомогу мені часто, вірніше постійно присилали інших роботяг, але постійного другого піднощика чомусь не тримали. Люди, яких присилали, були різні — і пристосовані до тяжкої роботи, і зовсім безпомічні. Одного разу прислали кількох вірмен, які працювати зовсім не вміли. Серед них вирізнявся особливим невмінням маленького зросту чоловік в сильних окулярах. Часом він знімав їх, щоб протерти скло брудним

рукавом, і тоді особливо видно було його страшну короткозорість. Я дізнався, що ці вірмени недавно повернулися на історичну Батьківщину, а тепер прибули в ГУЛАГ, засуджені за 58-ю статтею, а цей бідний чоловік в окулярах — колишній професор. Виявилось, що буквально цими днями до нашого табору прибув етап з кількох десятків цих вірмен. По-моєму, це були переважно інтелігенти, яким було особливо тяжко пристосуватись до навколишнього хамства, до постійної голодухи і пекельної роботи.

Слід зазначити, що російської мови вони практично не знали і майже не розуміли — і це ще більш ускладнювало їхнє становище.

Досі я згадую цих обшарпаних голодних людей, між якими видніється той бідний професор і, знявши окуляри, безпомічно кліпає підсліпуватими очима.

Маленький етап в теплушці.

Етапників набралось на кілька теплушок. Якщо з усіх мордовських таборів було по стільки та ще й по дорозі декого підібрали, то ешелон в підсумку вийшов велетенський. Це вже в підсумку. А поки при посадці у вагон все було оточене солдатами з вівчарками і націленими на нас автоматами. Собаки надривно гавкали і намагались стрибнути, так що конвоїри їх насилу стримували. Командував посадкою невеличкий чоловічок з шкіряною сумкою і лютою фізіономією. При посадці у вагон, в якому довелось їхати мені, стояла досить миловидна дівчина і на фанерній дощечці записувала дані про етапників. Скільки їх і ще щось. Та її присутність у вагоні не стримала чоловічка з шкіряною сумкою, коли один з етапників оступився (в буквальному значенні цього слова), він, як пантера, стрибнув і з вигуком „курв'ячий твій рот” вдарив того етапника сумкою по голові. Це був білорус Коля Чурба, з яким в один час я був на Колимі. Порахувавши всіх і окликнувши кожного по прізвищу, почувши у відповідь ім'я та по-батькові, рік народження, статтю і термін покарання, нас замкнули у вагонах і повезли, звичайно, посилено охороняючи. Слід зазначити, що у всій системі ГУЛАГу, а в строго-режимних таборах — систематично і неодмінно — виклики по картотеці при конвоюванні були нормою. Виглядало це так: конвоїр називає прізвище зека, а той у відповідь називає ім'я та по-батькові, статтю і строк.

Коли восени 1949-го року у строго-режимних таборах для 58-ї статті ввели номери, сталися невеликі зміни, вірніше доповнення для підсилення режиму. Тепер зека викликали за номером, а він вже сам називав своє прізвище і все інше. Так і було до відміни номерів у 54-му році. Це я подаю маленьку принагідну довідку, щоб повніше була відтворена та ситуація, точніше відтворювані події. Крізь маленьке загразоване віконце ми жадібно вдивлялися у навколишні ліси, які так вабили своїм свіжим диханням, і в яких жила свята воля, до якої ми так рвалися.

Часто по дорозі стояли табори і своїми вишками та найжаченим колючим дротом повертали нас до дійсності.

Та відстань була невеликою, і за якусь годину ми прибули, а після нового перерахунку та виклику за картотекою вступили до зони 14-го табору.

14-й таборовий пункт.

Сюди завозили і за кілька днів завезли всіх зеків Мордовії, призначених до етапу.

Я вже зазначив, що ніхто не знав, як і завжди, куди повезуть, і чутки ходили найрізноманітніші. Наприклад, знайомий грузин з 5-го табору Жора Джаванадзе переконував мене, що повезуть на якийсь далекий хімічний завод, хтось інший доводив, що на Камчатку, хтось називав ще щось, але не Колиму. Якщо хтось і згадував, то тільки навздогад, як чергове туманне припущення. Деякі наглядачі подекували, що будете ви, мовляв, тут працювати, відкиньте ці етапні історії, але, звичайно, ніхто їм не вірив, бо великий етап давно і явно намічався, і ніхто не міг цього затаїти.

Цей 14-й табір, вірніше таборовий пункт великого Дубровлагу, який тоді за старою звичкою називали „темники”, був досить великий за габаритами — адже він легко вміщав

величезний етап, крім постійно прописаних там в'язнів, які складали обслугу і робочі бригади, хоч їх там було й небагато.

Головне призначення цього табору було в тому, щоб бути пересилкою. Такі великі етапи були не так уже й часто, і тепер весь цей табір працював на етап. Дрібніші етапи проходили тут постійно і йшли водночас з його виробничими буднями.

Ліс підступав з усіх сторін, розрізаний залізницею і відтиснутий зрубаною смугою, на якій могло розміститись багато тисяч етапників з конвоїрами та собаками. Тим не менше, навколо був саме ліс, хоча й відсунутий. В зоні ж бушували пристрасті, гуляли блатні, збиралися в купи земляки та знайомі, точилися суперечки. Всі відразу були розділені на бригади, бригадири одержували для своїх бригадників хлібні пайки і водили своїх підопічних до їдальні. Годували тут, як і скрізь, погано, тільки без додаткових сотень грам за ударну роботу. Хто мав щось із посилок, були пограбовані, якщо не зуміли затаїти від блатних.

Тут я зустрів деяких знайомих. При етапі з київської Лук'янівки по дорозі до московської „Красной Пресни” я познайомився з цікавим і своєрідним хлопцем з Тернопілля Миколою Мамусом⁶⁰. Він був старший від мене на шість років, набагато старший за досвідом і вартій більш розгорнутої розповіді, аніж проста згадка в цих записах. Поступово розповім, як зумію. Дуже радий, що він живий, і досі в ньому проглядають риси запального та відчайдушного хлопця, не зважаючи на похилий вік і далеко не першокласне здоров'я. Варто сказати, що наші дружні відносини базувалися на такій міцній патріотичній основі, що тільки кілька років тому я дізнався, що він мельниківець і, на жаль, дуже втягнутий у міжпартійні непорозуміння. Та думаю, що здоровий глузд у ньому і у всіх інших зрештою перемаже, і весь цей дурний розбрат назавжди відійде від нас.

В цих спогадах я розповім про Миколу Мамуса, яким його знав і запам'ятав. Я вже сказав, що познайомились ми при виході з Лук'янівки. Їхали в одному „купе” столипінського вагону до Москви. На „Красной Пресне” розлучилися, а тепер, улітку 49-го року зустрілись тут, щоб разом їхати в далекий і небезпечний етап. Власне слово „небезпечний” тут недоречне — всі етапи небезпечні. Мабуть доцільніше сказати загадковий.

Біля Миколи крутилися київські студенти Василь Тимченко і Олег Іващенко, скромні і славні хлопці, сліди яких я після прибуття до Магадану загубив.

Дні проходили в напруженому чеканні відправки, в чеканні черпака пустої баланди, в суперечках і роздумах про майбутнє. Провели ми там не менше 10 днів і за цей час я познайомився з деякими цікавими людьми, про яких постараюсь розповісти. Одним з них був молодий художник з Дніпропетровська Олексій Гречук, недавній випускник художнього училища, трохи старший від мене. Був цей хлопець дуже практичного складу і в той же час трохи замріяний, з національно розвиненим світоглядом і почуттям справедливості. Розповідь про нього закінчу, коли мова дійде до Колими. Познайомився я тут із своєрідним і цікавим чоловіком старшого покоління Всеволодом Горюном, священиком з Волині, патріотом і знавцем хорошого співу. Розлучились ми в одному з таборів на Колимі.

З місцевих зеків, тобто тих, хто постійно перебував у цьому таборі, запам'яталось двоє. Один з них — старий уже, інтелігентний росіянин, колишній чи то есер, чи то меншовик, давній в'язень. Не пам'ятаю точно, але час його перебування за дротом не обмежувався одним десятком років. Він розпитував мене про молодь, про концерти й театри, адже я для нього був свіжим чоловіком з волі, хоч сидів я вже більше року. В ньому відчувався власний погляд на політичні питання, на літературу і музику, і погляд цей був серйозний і вдумливий. На жаль, я забув його ім'я та прізвище, але в пам'яті назавжди лишився представний, хоч і старий чоловік у таборовому одязі, із стомленим

⁶⁰ На жаль, перед святом Миколи 2004 року; на передодні свого 80-ти річчя, він помер. Хай буде йому пухом рідна земля і царство йому небесне!

лицем, на якому застиг вираз болю. Коли я дивився на нього, в моїй пам'яті поставав зовсім інший, але чимось схожий чоловік, якого я знав в одній з камер „Красной Пресни” у 48-му році.

Це був старий єврей, розумний і високоосвічений, якого саджали і засуджували далеко не вперше за „гріхи” молодості. Про характер цих гріхів я випадково дізнався з його відповіді наглядачеві (той щось записував у якийсь документ): „когда-то я был членом партии эсеров”. Ерудиція і різнобічність його інтересів вражали (а там розмови велись без кінця і кожен, хто хотів, міг себе виявити. Правда, всі пам'ятали про стукачів, але, згадавши і злякавшись, знову починали), але найбільше мені запам'яталось, як підчас загальної розмови, в якій були згадані деякі злочини більшовизму, він, помовчавши, раптом сказав: „Нет, я очень хочу еще немного пожить, чтобы увидеть конец этого гнусного строя”.

Але повертаюсь до 14-го табору. Другим аборигеном, з яким я познайомився, був українець, художник і скульптор. З ним мене познайомив Олексій Гречук. Вони, як художники, до того ж обидва українці, швидко познайомились і порозумілись між собою.

Цей художник, як на ті обставини, жив привілейовано. В його розпорядженні була невелика комірчина, яка служила йому за житло і за майстерню (окреме житло в таборі було рідкісним привілеєм). Він писав гасла для табору типу „Честным трудом искупим свою вину перед Родиной!” і виконував приватні замовлення начальства різних рангів від начальника табору до наглядача, тобто перемальовував якісь краєвиди або — найчастіше — малював портрети з фотокарток. Саме тоді він робив скульптурну групу — чекіст тримає собаку, вистежуючи злочинця (чатуючи на втікача). Наглядачі, які заходили до нього, виявляли йому пошану.

Одного разу ми з Миколою Мамусом зайшли до нього. Там якраз стояло двоє наглядачів і говорили між собою, роздивляючись на той шедевр, що якби таку роботу він зробив на волі, мав би великі гроші.

Вони пішли, а ми лишились. Тут зайшли ще двоє хлопців (художник все ж таки тяжів до українців) і мовчки та похмуро почали оглядати той витвір мистецтва. Запанувала мовчанка, яку через пару хвилин розрядив Микола. Він сказав: „М-да, пес тримає собаку”. Із ввічливості до господаря всі промовчали, але це була точно висловлена загальна думка.

Напередодні від'їзду сталася серйозна пригода. Надвечір попереднього дня до мене прийшов Микола і ще пара знайомих хлопців. Ми про щось розмовляли, коли раптом в барак вдерлася ватага блатних і кинулась до Миколи з незрозумілими обвинуваченнями. Пізніше я дізнався, що він скривдив одного з їхніх підопічних, але зараз треба було діяти, бо вони схопили його й почали бити. Довелось врзатись в це кодрло, діючи руками і ногами, в хід з обох сторін пішли дошки з нар, і хто знає, чим би це закінчилося, якби в барак не вдерлася наглядачька братія. Втім, за секунду до вторгнення хтось крикнув „Атаз” і бійка зупинилась. „Что здесь было?” — мовчанка. „Что было?” — знову мовчанка. „Р-разойдись!” Всі розбіглись по своїх бараках, а на ранок — етап. Ми з Миколою потрапили в один вагон, в якому не було блатних, а тільки пара приблатнених, яких ми навіть не остерігалися. Очевидно, варто сказати кілька слів про блатарів, яких трохи пам'ятаю.

Один з цих людей на прізвище Биков, судячи з усього, був просто примазаним до цього клану. 58-ма стаття його дуже гнітила, і він думав, що зробивши статтю за бандитизм, зможе стати просто бандитом, але не „контриком”. Для цього він убив сонного чоловіка, доброго і чесного волиняка, його судили за бандитизм, але 58-ї статті він не позбувся — цієї статті ніхто не міг позбутися. Цю історію багато людей розповідало, в тому числі і Микола. Від себе додаю, що у 51-му чи 52-му році його вбили на Аркагалі, де я був тоді.

Приблизно в той же час там вбито ще одного мордовського блатаря — Івана Фарафонова (він був на 5-му пункті). Були й деякі землячки: людець на прізвище Кислий

(один з їхніх отаманів), був якийсь Валька Рибалко, про якого говорили, що він із Сміли. Був між ними авторитетний осетин, який прямо ні над ким не нависав, але якого знали всі. Через пару років я з ним познайомився ближче, і при ближньому знайомстві він виявився недурним і навіть добродійним чоловіком. Яюсь розговорившись зі мною, він дав зрозуміти, що вся ця блатновщина чужа йому, і опинився він в ній, щоб вижити.

Вітька Ткаченко, хоч і терся між блатними, був малопомітним між ними, і ніхто не міг би йому нічим дорікнути.

Закінчуючи мордовський розділ своїх спогадів, хочу сказати, що в тих лісах закопано, саме закопано, а не поховано, багато людей високого гатунку, які не дожили до кращих часів, не дожили навіть до звичайного поліпшення. Звичайно, між ними багато, мабуть, найбільше українців. Нагадати про них, не дати їх забути — наш обов'язок, і в міру своїх можливостей я намагаюсь це зробити.

Етап до бухти Ваніно.

Ешелон, в який нас завантажили після шмонів, перерахувань та викликів за картотекою, був величезний вже під час від'їзду з 14-го пункту. До того ж, до нього ще кілька раз чіпляли вагони вже за межами Мордовії, так що довжина його була просто велетенською. Вагони були в основному пульмани, і всі вони були забиті людьми. Не берусь сказати, скільки було чоловік у кожному вагоні, але повно.

Тут були двоповерхові нари, на яких були тільки голі дошки. На висоті другого поверху було маленьке загразоване віконце, через яке, одначе, щось можна було й побачити. Їхали ми не менше місяця, проїжджаючи Центральну Росію, Урал, Сибір, Далекий Схід, поки поїзд не зупинився на краю світа, біля якого плескалися хвилі Охотського моря — в бухті Ваніно. Тут, мабуть, до речі згадати зеківську пісню:

*Я живу близ Охотского моря
Где кончается Дальний Восток.
Я живу без забот и без горя,
Строю новый стране городок...*

Дуже багато впресовано в цей місяць від Мордовії до Далекого Сходу і становить цікавий матеріал. Ешелон часто зупинявся і не стільки на станціях, скільки біля них, хоч були зупинки і прямо біля великих вокзалів без надмірної соромливості.

Пам'ятаю, як з одним знайомим, про якого розповім нижче, ми дивились у те саме, згадане мною, загразоване віконце, а наш ешелон стояв прямо напроти великого вокзалу, на другій чи, може, третій колії. Поруч стояв пасажирський поїзд, і з вікна напроти нас дивилась молода жінка, в погляді якої прочитувалось явне співчуття. Той знайомий сказав: „Видишь, с явным сочувствием смотрит женщина”. Я забіг вперед, щоб пояснити, що до вікна все ж можна було підійти і щось побачити можна було, тому я розповідаю про побачене з-за ґрат.

Одне із самих перших вражень. Ми ще проїжджаємо горезвісну залізничну гілку МВД в Мордовії. Поїзд проходить високим насипом, а внизу — жіночий табір. Жінки стоять серед зони і вибігають з бараків, махають нам руками і хустками. Ті з нас, які біля вікна, махають їм, не висовуючи рук, бо ґрати не дають, а якби й дали, то відстрелять руку. Хтось кидає репліку: „Как цветы на лугу”. А далі ліс і знову вишки та колючий дріт, потім мене відтискують від вікна, і нічого, крім гуркотіння коліс, уповільнення, розгон, і от відчувається, що ешелон вийшов з тієї гілки і, набираючи швидкість, а часом гальмуючи, йде вже великою залізницею у напрямі Куйбишева і далі, далі.

В вагонах стояла тяжка задуха, підсилена тяжким настроєм, для якого були всі підстави. На багатьох, якщо не на всіх станціях, поїзд зупинявся як вдень, так і вночі, і кожна зупинка супроводжувалась перевіркою та обшуком. Як тільки поїзд зупинявся, масивні двері відчинялись, у вагон заскакували з дерев'яними молотками солдати і, з

криками „ану пошел”, „чохом!” (тобто всі разом), починали свою роботу. Це означало, що всіх заганяли в один куток, а всю очищену площу вагона промацували спеціальними штирями і обстукували молотками. Потім всіх переганяли у протилежний бік, при цьому рахували й шмонали, а очищене місце знову промацували і обстукували. Після цього двері зачинялись, і обстукування продовжувалось із зовнішнього боку. Коли ж стоянка була дуже короткою, все одно — зовнішнє обстукування було неодмінно.

І так на добу в середньому 7-12 разів з різною мірою інтенсивності, але 2-3 рази з повною віддачею. Хлібна пайка складала 500 чи 600 грам — той самий залитий водою глевкий шматок, — і раз на добу черпак баланди за нормою „крупинка за крупинкой гоняется с дубинкой” — і шматочок оселедця, часом, кілька штук тюльки. Вранці давали підігріте пійло, що називалось чаєм. Микола ненавидів тюльку, в нього через неї болів живіт, і він з ненавистю вимовляв „знов тюлька клята”.

Вода для пиття і сякого-такого промивання очей була із перебоями, але все ж більш чи менш була. Слід сказати, що в той час вода в річках та озерах не була настільки отруєною, як тепер, тому конвой часто черпав її прямо з водойми. Пам’ятаю, зокрема, вода Байкалу мені дуже сподобалась. Слід, правда, зауважити, що тоді ще горезвісного целюлозного комбінату там не було збудовано.

За вбиральню служила прорізана у стіні дірка з жолобом, через який нечистоти витікали назовні. З вікна, як я зазначив, все ж дещо можна було побачити — і краєвиди від найнудніших до дуже цікавих, природних і рукотворних, а також різних людей, хоч і на льоту. Часом щось можна було почути... Трохи згодом я дещо розповім.

В Іркутську нас розвантажили і під посиленням конвоем по партіям погнали до лазні. Поруч із залізницею містилась величезна пересильна тюрма і, відповідно до неї, лазня з прожаркою. Потім також по партіях повернулися до своїх вагонів і продовжили путь, довго обговорюючи враження від побаченого і почутого в Іркутську. В тій лазні ми зустрілися з мордовськими знайомими, які їхали в інших вагонах, і обмінялись враженнями та чутками — куди ж везуть?

А тепер невеличкий відступ.

У передмові я заговорив про зеківський фольклор і пообіцяв час від часу звертатись до нього. Тому, користуючись нагодою, скажу, що звичайного слова „чутка” у зеківській говірці не існувало, а була тільки „параша”. Часто це слівце означало брехливу чутку. Це слово, як і багато інших, вийшло за межі „Архіпелагу” і широко вживається серед вільних, часто, навіть, освічених людей. А візьміть російське слово „снова”. Адже тепер воно вимовляється тільки у своєму тюремно-таборовому варіанті — „по-новой” — навіть серед інтелігентів. Інакше і бути не могло — існування великої держави „Архіпелаг” і потужна пульсація в ньому і поза ним блатного світу (часто опікуваного владою) породили всенародну приклатненість і всепроникну криміналізацію. Та це був маленький філологічно-філософський відступ.

Так от, чутки ходили різні: хтось називав Чукотку, хтось Камчатку, хтось — Сахалін, хтось уже назвав Колиму (про бухту Ваніно поки ніхто не знав). Пізніше я зрозумів, що у той час переправа на Колиму ув’язувалась тільки з Находкою, а про Ваніно мало знали.

Всі виглядали вкрай виснаженими і безнадійно змореними, але Вітька Ткаченко, якого я зустрів, виглядав особливо погано — в нього було перев’язане око просякнутим кров’ю і реванолем бинтом, лице було розпухле й різко постаріло. Він розповів, що під час зупинки притулився лицем до ґрат на вікні, і вартовий дуже вправно влучив йому каменем в око. Правда, пізніше відвели в санчастину, що все ж містилася в одному з вагонів, і там промили й перев’язали, бо був залитий кров’ю і запухлий. Слід сказати, що до нашого вагону за місяць їзди кілька разів заходила медсестра і кільком чоловікам дала якісь таблетки. Принагідно додаю, що часто в таборах від багатьох хвороб давали якийсь один порошок (я запам’ятав магnezію). Тим більше це було на етапах, хоч часто допомагали так, як належить. В будь-якому разі часто рівень допомоги залежав від кваліфікації і совісті медика, який лікував. Плюс обставини, звичайно.

Як і у всіх вагонах, очолював наш вагон староста, призначений конвоєм. В нашому вагоні був трохи приклатнений дядько, біля якого купчилися такі ж трохи приклатнені мужички, неблатне походження яких легко прочитувалось, і яких ми з Миколою навіть не остерігались.

Національний склад був різний — українці (переважно малоросійського зразка), росіяни, татари, вірмени і ще хтось, серед яких був один єврей, про якого я розповім нижче.

Чоловік, про якого я згадав, — ми дивились на жінку з пасажирського поїзда, яка із співчуттям дивилась на нас, — лишився для мене трохи незрозумілим, хоч яка тут неясність? Це був росіянин з Донбасу з деякими ознаками інтелігентності і освіченості, за якими, однак, був чужий і ворожий мені світ. Був він пригніченим більше за інших, бо, за його словами, почував він себе глибоко радянською людиною і сподівався, що звільнять його ті, що й посадили. Слід сказати для пояснення, що в той час у таборах — і строго-, і загально-режимних — чекали війни і мріяли про неї — сподівались, що вона всіх визволить з неволі — і ув'язнених і неув'язнених, іншого ніхто не міг уявити. Тримались такі настрої до смерті Сталіна у 53-му році, і тільки після цього з'явилися інші уявлення і орієнтири. З окремих висловлювань цього чоловіка я зробив висновок, що це колишній чекіст. Був він, повторю, пригнічений більше за інших і, видно, внутрішній його стан потребував хоч якогось виходу, тому часом він щось підозріле говорив, а потім похлопувався і просив нікому не розповідати.

Своїх поглядів я не приховував і спростовував його словесні побудови, коли його заносило на щось чуже і вороже мені, тобто, коли він починав виправдовувати і хвалити радянську владу. В мені він бачив чужу душу, участі якої він все ж таки потребував. Звичайно, я нікому нічого не розповідав, і мене трохи шокувало, коли він пізніше почав боятись мене — і в бухті Ваніно, і в Магаданській пересилці. Саме в Магадані я не витримав і сказав йому, що боятись мене не треба, бо я ніколи не зловживу його довір'ям. Він подякував і швидко відійшов, потиснувши мені руку. А взагалі колишніх чекістів у ГУЛАГу було багато — декого з них теж кидали у м'ясорубку, в яку вони кидали інших.

Дехто з них непогано влаштовувався (непогано за таборовими мірками), дехто — навпаки, але була певна закономірність: в середовищі 58-ї статті вони були, як всі, і вкусити їх здебільшого могли тільки словом. Правда, здебільшого свою сатанинську службу вони служили і тут, але в ролі звичайних сексотів. В чисто ж кримінальному середовищі життя декого з них перетворювалось на суцільний кошмар.

Інший чоловік з мого вагону, який мені запам'ятався, теж був росіянином, але з Саратова, і звали його Григорій Лушніков. Був він недурним і досить начитаним чоловіком. У розмовах зі мною він не приховував, що раніше крутився і тепер крутиться між блатарями, щоб вижити. Кажучи конкретно, він розповідав блатним пригодницькі романи, яких колись багато прочитав, і тут він, звичайно, давав волю власній фантазії, добре, що слухач був невитончений. На тому жаргоні це звучало „романа тискал”. Справляв враження фантазера, бо часто присвистував. Очевидно, звичка фантазувати змушувала його брехати вже без потреби. А взагалі він був непоганою людиною, і мені його дуже жаль. В цілому доля його склалася невдало.

На Колімі, на руднику Аляскитово він працював бурильником у вольфрамівій штольні. Це страшно само по собі, бо небезпека тяжкого силікозу там була загальна, особливо для бурильників. Техніка безпеки була настільки примітивна, що навіть далекі від забою люди (бригадири, гірничі майстри і т. п.) дістали силікоз. Йому ж під час вибухових робіт вибило око (це крім силікозу). В 55-му році його звільнили, мабуть, за переглядом справи.

І ще один чоловік з того пекельного вагону мені запам'ятався. Звали його Моріц, і був це інтелігентний єврей з Англії, який працював в англійському посольстві у Бухаресті, і якого чомусь викрала радянська розвідка. Хто він за фахом і ким працював у посольстві, не пам'ятаю. Звичайно, я користуюсь тільки його розповідями, але інтуїція підказувала

мені, Миколі і багатьом іншим, що в його розповідях багато правди. Він розповідав про дружину, яка лишилась у Бухаресті в час його викрадення, і мав надію, що на Заході зрозуміють причину його зникнення і примусять радянську сторону його повернути. Він дуже обурювався становищем, в якому перебував, і погрожував, що, як тільки повернеться до Англії, тут же візьметься за перо і розкаже всьому світові, що тут діється. Говорив він по-російськи з напруженням і сильним акцентом. Вимагав шанобливого ставлення до себе, доктора Моріца, як він називав себе, а навколо були грубість і хамство — взагалі і до нього зокрема. Пам'ятаю, як медсестра, пащекуючи, назвала його „профессором” під загальний регіт. Ми з Миколою ставились до нього з повагою і, як могли, допомагали, він же, у свою чергу, ставився до нас прихильно і часто вступав у розмови.

Врізалась мені в пам'ять його розповідь, як колись, вже в одному з мордовських таборів, він зустрівся із самим начальником Дубровлагу. Цей начальник з погонями генерал-лейтенанта приїхав у таборовий пункт, де перебував доктор Моріц, і йшов по зоні, оточений золотопогонною свитою. Моріц, порушивши всякі правила, підбіг до нього і почав кричати, що його викрали, зневаживши будь-які міжнародні норми, і незаконно утримують в концтаборі, і що він напише скаргу в ООН (мабуть, страшно налякав). Генерал його вислухав і сказав: „О демократии не говорите, вы не знаете, что такое демократия”, — і пішов далі із своєю братією. Моріц же в черговий раз лишився приголомшений і ошелешений — в той час він ще мав надію до когось докричатись. Не знаю його подальшої долі, але, згадуючи його, вкрай непристосованого і наївного, відчуваю жаль і співчуття.

Щодо наївності, вона завжди дивувала мене в багатьох людях із Заходу. Видно, в чомусь вони менш зіпсовані за нас.

За загратованим маленьким вікном проносились найрізноманітніші краєвиди — великі й малі села й міста, ріки, озера, ліси, гори. Пам'ятаю, коли проїздили над Байкалом, по другий бік цього дивовижного озера виднілись засніжені гори. Микола запитав, скільки, на мою думку, кілометрів до тих гір. Я відповів — 5, може 6. Він усміхнувся і сказав: не менше як 50-60. Я сприйняв це з недовір'ям, але через деякий час переконався, що це таки правда. Часом вражали села в степах, біля дерев'яних хат яких не росло жодного деревця, часом око схоплювало якісь казкові будинки біля залізниці з дивною різьбою та вирізьбленими і розмальованими півниками і лебедями. Але дедалі настирливіше з наростанням на Схід один і той же псевдо-архітектурний мотив звучав на кожному кроці всі ці тисячі кілометрів. Від самої Потьми до Уралу і особливо, коли поїзд перетнув його межі, обабіч дороги то тут, то там стирчали табори, більші і менші, часом покинуті, частіше заселені, хижо оскалені вишками і колючим дротом. В одному місці я уважно (наскільки зміг) придивився до вишки в якомусь борі, і вона нагадала мені марсіянину з „Боротьби світів” Г. Уелса, яку я пару років тому прочитав. Чим далі на Схід концтаборів ставало все більше, вони вже не доповнювали, а створювали навколишній краєвид і, здавалось, визначають все.

Коли поїзд зупинився в оспіваному поетами Комсомольську-на-Амурі — „городе юности” — картина була жахлива в повному значенні цього слова. Скільки сягало око — аж до найдалшого обр'ю — видно було тільки вишки і колючий дріт. Це помітно було ще на дальніх підступах до міста. Мосту ще, здається, не було, і поїзд через могутній Амур був перевезений поромом, і коли вся та величезна територія, найжачена та оскалена колючим дротом і вишками, наближалась до нас, здавалось, що ми залазимо в пащу дракона, вщерть заповнену страшними зубами.

Ешелон зупинився трохи віддалік вокзалу, тому, коли солдати відчинили двері, стало видно далеко навколо — ніщо не закрило простору, переплетеного дротом. Мені ще довелось вийти з вагону з кількома іншими зеками — допомогти принести діжку з водою і ще щось — і я добре роздивився навкруг і маю повне право сказати, що це фальшиве місто юності являло собою величезний ліс дроту і вишок, в якому були прорізані просіки, щоб проганяти через них колони зеків. Ці просіки і цей ліс починались практично від

самої залізниці без усякої соромливості чи страху, що хтось побачить — не було кого боятись та соромитись. Скрізь була суцільна зона і досвідчене око на стовпчиках „заборонки” бачило таблички „Запрет. зона. Стой! Стреляю!”

У дитинстві я бачив фільм „Комсомольск”, пізніше в газетах читав захоплені статті й вірші про це місто. А дійсність була саме такою, як я написав — вишки, дріт і гадюче сичання: „Стой! Стреляю!”

Та все ж краплі гумору, а часом і лірики потрапляли і в цей смердючий вагон. З усміхом згадую, як одного разу я сидів на верхніх нарах і їв пайку, з боєм спостерігаючи, як вона невблаганно зменшується. Зненацька відірвалася чимала крихта і впала на голову вірмена, який сидів унизу. Я й руки не встиг підставити. Вірмен підняв голову, і я вибачився. Він пару секунд дивився, а потім сказав: „Давай, давай! Пачму такой маленький куски?” Я зареготав, хоч стало й жаль тієї крихти — не я ж її з’їв!

Один момент запам’ятався особливо сильно. Ешелон ішов вже просторами Хабаровського краю і якось уночі чомусь зупинився серед поля, чи, може, степу. Недавно пройшла перевірка з шмоном і ніхто ще не спав. Поруч з колією вгадувались дерева, а там далі відчувався безмежний простір, з якого літній вітерець, здавалось, доносить якісь чари, і раптом здалеку, з непроглядної темряви почулися два жіночі голоси, які виводили якусь тужливу російську пісню. Всі один на одного засичали, щоб не говорили і всі, мов зачаровані, слухали. Коли поїзд рушив, і пісня лишилась далеко позаду, ще довго ніхто не говорив... Досі, згадуючи ту хвилину, відчуваю зачарування.

І ще часом згадую своє особисте — не загальне — зачарування, яке тривало одну мить. Поїзд проходив через якесь містечко у час тихого надвечір’я, і я через ґрати побачив молоду пару, яка стояла один проти одного, тримаючись за руки, на невеличкому узгір’ї обабіч залізниці. Далі виднілися якісь будиночки і палісадники. Тривало це одну мить, а запам’яталося назавжди.

Але нарешті настав день, коли цей страхітливий етап закінчився. Наш етапний ешелон кінець-кінцем вилетів на морський берег і незабаром зупинився, щоб висадити нас. Ще треба було багато проїхати, але залізнична частина дороги закінчилась. Всю цю дорогу — і до Ваніно, і від Ваніно до Аляскитово — я назвав би пекельною, якби не чув безлічі розповідей про набагато страшніші етапи, помножені на справжній голод, спрагу і морози.

Бухта Ваніно.

Отже, залізнична частина етапу залишилась позаду, попереду стелилася морська „прогулянка” і щось ще зовсім затуманене. Втім, все скоро прояснилось. В той час бухта Ваніно являла собою невелике містечко і, очевидно, чималий порт, вся діяльність яких була щільно пов’язана з ГУЛАГом. Та й хіба могло бути інакше, якщо табір, вірніше цілий клубок таборів, розділених і нерозділених між собою, складав основну архітектурну доміную навколишньої місцевості. Все було вишкірене вишками і колючим дротом, між якими від краю до краю тягнулись рівними рядами „передзонники”, тобто названі мною горезвісні „запретки”, на яких — місце від місця — сичали й гарчали написи „Запрет. зона. Стой! Стреляю!”

Коли нашу величезну колону гнали через просіки у цих дротяних джунглях, на вишках часто чулося клацання затворів гвинтівок і вигуки вартових, звернені в зону, яку вони охороняли: „Я тебе, падло, покажу, сука!” Зони тут були неоднакові, тобто частину було обгороджено за всіма сучасними вимогами — високий і щільно підігнаний один до одного штахет, а деякі просто оточені парканом з колючого дроту і, звичайно, з вишками.

Коли ми проходили повз якусь жіночу зону, зечки стояли біля „заборонки” і перегукувались з деякими з нас. Були це переважно „жучки”, кримінальне нутро яких висвічувалось на фізіономіях і язиках. Десь поруч, але невидно для нас, вартовий з вишки в цей час кричав: „Я тебе, ковырялка вонючая, покажу сейчас!” — Клац, клац. — „А, боїшься смерти, курва!”

Після ретельного шмону, перерахування і викликів за картотекою, тобто на прізвища, а у відповідь від зека — ім'я та по-батькові, рік народження, стаття, за якою засуджений і термін ув'язнення, нас побригадно запустили у велетенську зону і розмістили у здоровенних бараках з трьох чи, навіть, чотирьохповерховими нарами.

Але про все докладно і поступово.

Під час запуску в зону я став свідком непомітної збоку, але цікавої і, безумовно, в чомусь характерної сцени. Біля мене стояв невеликий гурт грузин, серед яких був мій знайомий з 5-го пункту Жора. Був між ними ще один знайомий по етапу, якого називали Абрек (не знаю, справжнє це ім'я чи псевдонім), до речі, дуже інтелігентний чоловік і ще кілька чоловік, готових будь-якої хвилини підтримати один одного грузинів. Вони, як завжди, міцно трималися купи і час від часу голосно перемовлялися, і на це ніхто в той момент не звертав уваги, навіть конвоїри, бо увага була спрямована на наближення величезної зони. Але раптом грузини посилено загелготали і зажестикували, показуючи руками вперед. Скоро я зрозумів, у чому справа. Поруч вахти і розчинених воріт зони, але трішечки осторонь від солдат і наглядачів, стояв молодий офіцер з типово грузинською фізіономією і сумно дивився на все, що було навколо, не повертаючи голови. Наші грузини змовницьки перемовлялись, втішено підсміювались, і хтось із них сказав мені: „Сэйчас ми так пагаварым, что он навсэгда запомныт”. Справді, коли ми наблизились до нього і нарешті порівнялись, а потім поступово віддалились, вони голосно й пожвавлено говорили, але той офіцер незворушно стояв і, здавалось, нічого не чув. Коли нарешті нас запустили, грузини довго реготали і розповідали, що вони тільки-що говорили про те, що грузин не може бути на такій ганебній службі, і опуститись до такого може тільки зрадник. Вони довго тішились тим, що досадили землякові і смішили мене і всіх, хто був при цьому.

Але повертаюсь до бараків, в які нас розмістили. Само собою зрозуміло, що про якусь постіль смішно навіть згадувати. Як завжди нари захопили сильніші і зухваліші, інші ж розмістилися під нарами і в незаповненій частині бараків. Але вночі всі з нар позлазили, бо тут повзали міриади блощиць, і розташувались на підлозі або й надворі біля бараків, поки це не заборонялось. Цікаво, що саме тут, у переповненому і далекому від вимог санітарії місці особливо часто на стінах висіли плакати з гаслами „Чистота — залог здоров'я”, „Мойся чаще в бане”, „Мой руки перед едой”, інакше кажучи, лицемірство системи дуже рельєфно проступало в ГУЛАГу. Скажімо, в Мордовії, де більшість в'язнів ледве пересувало ноги від постійного недоїдання, були обладнані волейбольні майданчики, на яких часто грали „придурки”, тобто привілейовані зеки. На Колимі у житлових зонах стояли більйардні столи (звичайно, влітку), а мимо ледве пересували ноги доходяги, які мріяли про шматок хліба і, звичайно ж, на холодних клоп'яних стінах бараків висіли різні бадьорі гасла, одне з яких я особливо добре запам'ятав: „Хорошо работают, культурно отдыхать!” Та це просто так, до слова.

Обслуга у цій велетенській зоні була кримінальна, її бойову ударну силу складали т. зв. „суки” (одне з блатних угруповань). Були й інші кримінальники, не ворожі до сук, серед яких було, мабуть, найбільше т. зв. „битих фраєров”, тобто войовничих і наскрізь криміналізованих мужиків, які, однак, не належали до якихось груповань.

Суки — це різновид блатних, які чимось порушили злочинські (блатні) закони і відкололися від ортодоксальних блатних, яких ще називали „ворами” або, навіть, „чеснягами”. До речі буде нагадати, що від сук відкололася ще одна категорія, яка порушила вже сучі закони і була названа „беспредел”. Ці три названі клани жили за рахунок зеків-роботяг і люто вбивали один одного і не тільки один одного. Кажучи до слова, у період відміни смертної кари від 47-го до 53-го року вбивство у радянських таборах було просто ознакою хорошого тону. До вбивці ставились с деяким острахом, йому перепадали вже якісь кращі шматки, і його становище поліпшувалось взагалі. Були в ГУЛАГу кадри, на рахунку яких були десятки вбивств, а про одне чи два і говорити нема що.

За вбивство у той час, як правило, давали 25 років, і цей новий строк поглинав попередній. Мені згадується один „беспредельник”, який розповідав, що до його 10 судимостей можна додати ще кілька вбивств, за які він тільки розписався, але не був засуджений. Звичайно, за повну достовірність такої інформації я поручитись не можу, але, враховуючи масовість тієї різни, припускаю, що так могло бути.

Такі довідки, очевидно, час від часу слід давати, щоб була більш зрозумілою описувана ситуація.

Повертаюсь до бухти Ваніно. Названа мною обслуга ходила озброєна дрючками і часто пускала їх у діло. Свою пайку хліба, черпак баланди раз чи два на добу і раз на добу чай ми отримували побригадно. Дістати ж води напитись можна було тільки з бою, тобто, коли в зону завозили діжку з водою, пробитись до неї можна було тільки силою і спритністю.

Пам'ятаю, як я і деякі знайомі стояли розгублені перед тією діжкою, навколо якої тріщали зеківські куртки й кістки, а Микола Мамус до неї прицілювався. Там відбувалося ціле побоїще, але не такий Микола, щоб спасувати. Він, як торпеда, вривався в цю бурхливу масу і через кілька хвилин виринав звідти, розколошканий і щасливий, і прибігав до нас, тримаючи банку води. Так було не раз. Ми по черзі пили по ковточку і дякували Миколі. Умитись і, навіть, щось випрати можна було в струмку, який протікав через зону, але пити з нього навряд чи хтось наважувався.

У цій велетенській зоні, крім обслуги, були свої старожили — якісь приклатнені хлопчаки, якісь цілком пристойні роботяги — від столярів до сантехніків, які виконували всякі роботи для табору, для начальства та солдат. Жили вони окремо у відділених від етапників бараках і працювали у виробничій зоні, відокремленій від житлової колючим дротом без вишок. А взагалі весь цей табір був обгороджений із зовнішнього боку високим і дуже щільним — пал' до паля без найменшої щілинки — парканом, загостреним зверху, переплетеним колючкою. В той час всі табори, в першу чергу строго-режимні, обгороджувались саме так, виправляючи деяке недбальство минулих часів.

Починаючи з 14-го пункту в Мордовії я часто спілкувався з хлопчиною з Донбасу по імені Болеслав. Розмовляв він не вишуканою, але й не спотвореною українською мовою, теми наших розмов носили, як правило, побутовий характер, і ставився він до мене дуже доброзичливо. Серед місцевих зеків він зустрів земляків і якимсь запропонував мені сходити в їхню виробничу зону попрацювати з ними за відповідну плату. Ця плата, звичайно, могла бути тільки одна — шматок хліба і порція каші чи баланди.

Коли ми прийшли, Болеслав по-свійськи привітався з усіма роботягами, бригадир же дуже прискіпливо подивився на мене і запитав: „Що, кореш твій?” Мене приємно вразила українська мова цього бригадира і всіх інших — в першу чергу було приємно, що я не помітив намагання перейти на „общепонятный”. Бригадир доручив нам перенести і обтесати якісь колоди, інші робітники на кожному кроці виявляли нам свою приязнь. Потім нас погодували досить непоганим супом і на прощання дали по чималому шматку хліба, запросивши приходити ще. Але більше прийти не довелось. Хтось доніс — і бригадирові заборонили нас запрошувати. Адже ті роботяги були побутовцями, а ми „контриками”, до того ж етапниками. Бригадир вибачався перед нами, але нічого не міг зробити, правда, сказав, що того стукача приб'є — він здогадувався, хто це. Та в будь-якому випадку наше перебування у бухті Ваніно скоро закінчилось.

Стояли теплі дні початку серпня 1949-го року. Гостро вже відчувалось наближення осені і зими і всього, що з ними пов'язане для в'язня.

На недалекому рейді стояли кораблі, серед яких з'явився величезний пароплав „Советская Латвия”, у бездонному череві якої нас усіх перевезли через море в бухту Ногаєво біля Магадану. Але до початку морського етапу ще кілька слів про бухту Ваніно. У величезній зоні нашого перебування або не було ізолятора (уявити таке важко), або тут різноманітно виявлялася творчість місцевих церберів — тут часто порушників режиму примушували переступити колючий дріт передзонника і лягти на землю лицем униз,

піднявши ноги. У цій принизливій і вкрай незручній позі він лежав, не сміючи поворухнутись, під дулом гвинтівки. Не знаю, чи існував якийсь максимальний час такої кари, але бачив, як деякі зеки лежали так по кілька годин. Пізніше я дізнався, що це все було в багатьох ситуаціях. Згадуючи радісний вигук вартового на вищці: „А, боїшся смерти, курва!”, я думаю, що тішився він саме такою картиною.

Охороняла табір вільнонаймана вохра вперемішку з червонопогонниками, тобто кадровими військами МВД

Очевидно, саме проходила зміна вільнонайманих червонопогонниками. Слід зауважити, вірніше повторити, що ніхто з них не став безробітним — всі вони стали наглядачами, а в деяких місцях продовжували конвоювати.

Продовжуючи згадану тему, хочу зазначити, що в'язні, яких ми бачили в заданій позі, не належали до нашого етапу і, очевидно, були „місцевими”. Незадовго до відправки в нашому бараці піймали злодюжку з числа місцевих, який нишпорив по злиденних арештантських торбах. Його люто побили, а через годинку багато хто спостерігав, як здоровенний „правоохоронець” з дрючком відчитував його, чорного від побоїв: „Я толковал тебе, не лезь к фашистам! Убьют и фамилию не спросят”.

Та от настав день відправки — пробули ми в цій бухті днів 10-12. Звідси я відправив листа матері, і усвідомлення, що я зробив щось хороше, зігрівало мене. (Потім виявилось, що він таки дійшов). Пам'ятаю, напередодні етапу ми з Григорієм Лушніковим ходили по зоні і він зненацька сказав: „Вот, Игорь, до сих пор ты видел только русских урок, а теперь увидишь „зверей”. Я спершу не зрозумів, і він пояснив, що „звірами” на таборовому жаргоні називають азіатів. Справді, впродовж всього свого перебування „там” я переконався, що кавказців і середньоазійців називали „звірами”, і навіть без бажання образити, а просто так. Це, як і багато іншого, було фольклором, в даному разі це була справжня „словотворчість”. В цьому етапі багато блатних були азіатами — це й мав на увазі Григорій.

Але повертаюсь до етапу.

Всю величезну масу в'язнів було відсічено від зони, побригадно обшукано и перевірено за картотекою. Шмонали, роздягнувши догола і перемацуючи кожний рубчик. Звичайно, в такій гігантській операції була задіяна вся псарня, яка там могла бути — і наглядачі, і солдати. Потім так же побригадно і, звичайно, по п'ятірках нас поступово почали шикувати в колосальну колону і бригаду за бригадою погнали на пароплав.

Колона й справді була колосальною, бо до нашого мордовського етапу приєдналися інші, з різних таборових управлінь і тепер тут було відображення значної частини гулагівської географії, хоч далеко не всієї.

По обидві сторони воріт було величезне скупчення зеків і все це сунулось до дороги, яка вела до причалу. Від згаданих воріт до пароплава було приблизно 3-4 кілометри і весь цей простір був щільно забитий рухомою масою в'язнів.

На якомусь повороті хтось потягнув мене за рукав — подивись! Я озирнувся в півоберта, бо дорога йшла під кутом, і побачив велетенський людський хвіст, один кінець якого виповзав з далеких уже воріт. Голова ж цього хвоста — далеко ще — осідала в пащі пароплава. По всій цій дорозі, густо оточеній солдатами із зброєю у повній бойовій готовності, із собаками, які надривно гавкали і рвалися з повідків, зеки йшли, як було заведено, взявши один одного під руки. Таке було залізне правило в літній час при пішому транспортуванні в'язнів, в першу чергу строго-режимних, — щоб була додаткова перешкода під час спроби втекти. Звичайно, якщо піші етапи були дуже далекі, це було не завжди можливим, але у місцевому переведенні влітку — це було залізним правилом.

Крім солдат з автоматами і гвинтівками і собак, які невпинно озвучували цю похмуру процесію, йшли якісь молодики в напіввійськовій формі, в пілотках і з багнетами на гвинтівках, невпинно націлених на нас. Чимось вони нагадували іспанських республіканців, як я уявляв їх із кінофільмів і газетних знімків.

Іноді обабіч дороги тулилися місцеві мешканці і з німим жахом — так здавалося — дивились на нашу колону. Повітря здригалося не тільки від собачого гавкоту, а й від безупинного рявкання конвоїрів: „Не оглядываться! Разговоры!” „Счас я тебя научу”, „Я покажу тебе, падло!” Звичайно все було щедро пересипане найпохабнішим матом.

Пароплав.

Цей розділ невеликий, бо й переїзд через море зайняв небагато часу — не більше 3-4 діб. Звичайно, ці, на свій лад — дуже яскраві дні і ночі у трюмі були дуже важкими — і фізично, і побутово, і психологічно, але — без цікавих подій і знайомств. Весь величезний трюм був забитий в'язнями, які щільно сиділи й лежали один біля одного на нарах та на підлозі.

Нам з Миколою пощастило, і ми були на нарах. Це справді було щастям, хоч повнота цього щастя трохи затьмарювалась близькістю параші. Недалеко стояла і діжка з водою, яку пили і зрідка промивали нею очі окремі зеки. Хлібну пайку ми отримували, а одного разу нас побригадно підняли на палубу і дали по черпаку гарячої каші. Годівля відбувалася під дулами автоматів з усіх боків, хоч, здавалось би, хто міг утекти серед безмежного і надзвичайно суворого моря.

У трюмі гуляли блатні, але було тут дещо і нове — грабували тільки європейців, а азіатів, тобто кавказців і вихідців з Середньої Азії, не займали. Пояснення, мабуть у тому, що головними паханами були азійці, але випадок сам по собі надзвичайний і, якби хтось його досліджував у контексті того часу, мав би над чим поламати голову.

Хтось сказав мені, що серед блатних був якийсь українець, чи то з Волині, чи то з Галичини і що він, начебто, намагався українців не кривдити. Не знаю, як це йому вдавалось і не знаю, чи уникнув він розправи пізніше. Прізвище його було, здається, Кузик.

Одного разу в цей страшний мурашник спустили медсестру (не знаю, вільну чи зечку), яка повинна була комусь допомогти. Мабуть, це була дуже слухняна виконавиця наказів начальства або збайдужіла до всього жінка, якій не було вже чого втратити. Проте сталося чудо — її не згвалтували, і вона благополучно вибралася на палубу.

Поруч з нашим трюмом містився інший трюм, в якому перебували жінки. Не знаю, який він був за розмірами, такий же чи менший, але стіна, яка розділяла ці дві корабельні утробы, була надзвичайно міцною — її день і ніч ламали з обох сторін впродовж всього етапу — і не змогли зламати.

Особисто зі мною тут трапився трохи смішний, трохи зворушливий випадок. На сусідніх нарах з нами розмістились мої знайомі з Мордовії грузини та вірмени. Вони часто сперечались, часто переходили на російську мову, тому часом можна було зрозуміти про що мова. Основна причина їхніх дискусій здебільшого крутилась навколо питання, хто більше винен у тому, що Закавказзя захопили більшовики в час творення вірменської та грузинської держав. Грузини доводили, що винні вірмени, вірмени, природно — навпаки — грузини і тільки грузини винні у всьому. Серед грузин були згадані вже Жора та Абрек і інші, серед вірмен теж мої знайомі з 5-го пункту, Вачек і Рачек, мешканці вірменської колонії в Баку. Ми були знайомі з 48-го року (з Вачеком і Рачеком) і розлучились аж у 51-му році на Аляскитово, завжди зберігаючи приязні, дуже доброзичливі відносини.

Під час цього сусідства я згадав, що коли перед війною я співав у хорі, якимось ми вивчили і співали грузинську пісню „Світлячок” грузинською мовою (звичайно, не розуміючи). Через багато років я прочитав твори Акакія Церетелі і дізнався, що саме він написав слова цієї чудової пісні, а також знаменитої „Суліко”.

Тут поруч з такими сусідами я несподівано для самого себе вирішив провести маленький експеримент. Удаючи, що не помічаю сусідів (вони саме дуже тихо про щось говорили), я почав наспівувати „Світлячок”, користуючись колись визубреним текстом. Розмови стихли, а за хвилинку посипались схвильовані питання: „Игэрь, ты знаешь, что ты поешь? Игэрь, ты спосоний чалвэк! Игэрь, ткуда ты это знаешь?” Така природна

реакція на своє рідне була дуже властивою грузинам. І Коба, і Абрек і інші грузини в цю хвилину вважали, видно, своїм обов'язком усміхнутись мені і сказати щось приємне. Навіть вірмени приєдналися до них і теж заусміхались і сказали мені щось похвальне.

Вачека і Рачека я взагалі згадую з симпатією, як симпатичних людей, а під час корабельного етапу я запам'ятав їх з чисто комедійного боку, не зважаючи на обставини, далекі від гумору. Через пару годин після описаного випадку між ними та грузинами і ще кількома учасниками розмови зайшла мова про схильність євреїв до комерції. В підсумку Вачек з почуттям національної гордості сказав: „Им (тобто євреям) у нас дэлат нечего, потому что наши коммерсанты всегда об...ут ихних коммерсантов”. Видно, докази його були неспростовні, і ніхто йому не заперечував. Він же, як видно, був дуже задоволений.

Багато в'язнів надзвичайно тяжко перенесли цю подорож морем, їх мучила морська хвороба, вони рвали і тяжко стогнали, на них кричали інші. Один наш знайомий колишній морський капітан (тепер зек) сказав, що, якби хитавиця була сильнішою, тут взагалі картина була б просто страшною. Ходили чутки, що в трюмі залишилося кілька трупів.

Вже всередині 70-х років я несподівано почув по радію, що пароплав „Советская Латвия” закінчив свій багатолітній „славний” путь і йде на вічну стоянку. Це супроводжувалось довгим протяжним гудком ветерана і бадьорим маршем.

Не можу утриматись від малесенької післямови.

Пару років тому я прочитав спогади Миколи Мамуса про той період і відчув деяку гіркоту — він багато що забув і неточно відтворює у спогадах. Так він називає рік відправки, вірніш рік етапу в Мордовію з Києва 49-й замість 48-го, а пароплавом „Ноген” замість „Советской Латвии” і ще є інші неточності. Про „Ноген” часто говорили зеки, але саме пливли ми на „Советской Латвии”. Я вношу свої дружні, але, мабуть, необхідні уточнення.

Магадан. 4-й кілометр.

В Магадані нас висадили виснажених і знесилених у бухті Ногаєво і після перевірки за картотекою та потужного шмону під посиленням конвоєм погнали до центральної зеківської лазні в Магадані.

Ця лазня була розрахована на прийом великих етапів, крім того, вона обслуговувала всіх в'язнів Магадану і околиць. Отже, звичайно, це була величезна споруда, оточена високим та щільним парканом з передзонниками та вишками. Але до неї ще треба було дійти...

Ще на палубі „Советской Латвии” під час висадки я жадібно вдихав свіже морське повітря і розглядався навколо. А навколо, куди не глянь, були сопки, вищі, нижчі, без дерев, оголені і тільки зрідка з ознаками рослинності. Все навколо дихало суворістю і не віщувало нічого хорошого. Гнали нас кілька кілометрів пилюжистою гальчастою трасою, яка вливалась у місто — „столицю колымського края”. У місті стояло і рухалось досить багато людей, більшість яких байдуже і спокійно дивилась на нас. Якщо у бухті Ваніно на обличчях окремих вільних людей я побачив страх, то тут я, мені здається, побачив байдужість. Втім, це суб'єктивне враження.

Конвоїри горлали на все горло: „А ну подтянись”, „Не оглядываться”, „Я тебе дам, пропадлина!”, здоровенні вівчарки надривались від гавкоти — і здавалось, що для всіх навколо — це просто будні. Я йшов, намагаючись перетравити враження від побаченого і почутого і, звичайно ж, роздивляючись навколо, хоч конвоїри весь час ревли „Не смотришь по сторонам!” В уяві миготіли сцени на пароплаві і в бухті Ногаєво, зокрема я згадував побачених тут японських полонених, вони переносили і вантажили на автотранспортувачі якісь мішки і навіть не дивились у наш бік. Я тоді вперше побачив живих японців

Але поступово я почав забувати щойно побачене і цілком зосередився на спогляданні навколишнього світу, мимо якого ми проходили. Крім людей, які йшли по тротуарах, або зупинялись подивитись на нас, крім будівель (переважно „шанхаїстого” типу), очі зупинялись на дроті в вишках на кожному кроці, не кажучи про справжню в'язницю,

мимо якої ми пройшли. Очевидно, це був відомий кожному колимчанину „Дом Васькова”, про який кожен з нас багато чув. Він іноді уявляється досі мені — за міцною стіною з вишками, з „козирками-намордниками” на вікнах (самих тільки ґрат було мало, треба ще й закрити їх!) в переплетінні колючого дроту.

Час від часу на стовпах і стінах попадались якісь афіші й оголошення. Я почав придивлятися пильніше і побачив театральну афішу, яка сповіщала про виставу магаданського драматичного театру „Платон Кречет” за Корнійчуком. Мабуть було в цьому щось символічне: Корнійчук в самій гушті оспівуваної ним дійсності.

Не відразу, а великими партіями всі ми пройшли лазню і були екіпіровані на колимський лад. Простіше кажучи, тут відібрали всі речі, саме речі, а не тільки одяг, які ще де в кого лишились з волі, а після миття видали нове обмундирування — кальсони, спідню сорочку, черевики, френч, картуз, тілогрійку, бушлат і після чергової перевірки погнали велетенською колоною, але побригадно і, звичайно по п’ятірках на пересилку. Майже нікому не пощастило зберегти щось із власних речей, які ще дехто зберіг — все відмела ненажерна кримінальна обслуга і її опікуни в погонах.

Справді, штат обслуги тут був величезний (значна частина їх була розконвойованою і зовсім безперешкодно гендлювала накраденим), і охорона була дуже посиленою — і навколо зони і у самій навіть зоні.

Магаданська пересилка нагадувала пересилку у бухті Ваніно, тільки була значно меншою. Поруч містилася жіноча зона, тут же поруч містився робочий табір, звичайно ж, відгороджений вогневою зоною. З жіночої зони часто доносився вереск і матірня лайка, майстерно виконувана мелодійними жіночими голосами. Бараки на нашій пересилці, само собою, були такі ж понурі, як і в бухті Ваніно, тільки не такі величезні. Тут теж на дво-, а часом триповерхових нарах повзали міріади блощиць, а на брудних стінах висіли гасла і заклики — „Чистота — залог здоров’я”, „Мойся чаще в бане!”.

Коротке магаданське літо добігало кінця, але вдень сонце ще непогано гріло. Ночі ж були дуже холодними, і в нетоплених бараках доводилось добряче мерзнути. Спали, підклавши тілогрійку і вкрившись бушлатом (або навпаки), а дехто вже продав їх обслузі за шматок хліба, а в декого їх просто вкрали. Під голову підкладали камінь, якщо знаходили, або черевики, але це було занадто ризиковано, бо могли вкрасти. Тому багато хто (більшість) черевиків просто не знімали ані вдень, ані вночі.

Годували в принципі, як завжди, тільки баланда здавалась ледь густішою, та ще давали шматочок червоної риби або (кілька раз) клаптик м’яса морського звіра. Та це не перешкоджало постійному відчуттю голоду і часом увечері під час розмов можна було почути: „Давайте спати хлопці, бо їсти хочеться”.

Звідси через тиждень-два нас розвезли по всій Колимі, а формуватися і виїжджати ці етапи почали вже на другий-третій день. Миколу забрали раніше і зустрілись ми на дуже короткий час через півтора року на руднику Аляскитово.

Обслуга на магаданській пересилці теж ходила з дрючками і складалась із трохи іншої публіки, аніж на бухті Ваніно. Там були професійні кримінальники, тут — „биті фрасери”, хоч і здатні до кримінальних вчинків, але не повністю просякнуті ними. Втім, грані між тими і тими бувають тонкими. На чолі їх тут стояв цікавий тип по імені Костя Родіонов, який напівжартома-напівсерйозно називав себе „Костею-капітаном”. Сидів він з 38-го чи 39-го року і що являв собою я до кінця не збагнув. Колишній харків’янин. Ясно тільки було, що це чоловік надзвичайно рішучий і дуже пристосований до нещадної дійсності. До його команди входили дуже різні персонажі, серед яких я добре запам’ятав такого собі Пашку Лопуха, вихідця з Білорусії, в якому, звичайно, нічого білоруського і в зачатку не було. Цей абсолютно негативний персонаж, мабуть вартий того, щоб про нього розповісти докладніше і трохи відірватись від магаданської пересилки.

Я зустрівся з ним через пару років у таборі на Аркагалі і мав можливість добре його вивчити. Був це чоловік надзвичайно живучий, який своєю живучістю і вмінням пристосовуватись просто вражав. В першу чергу вражав чіпкістю і безпринципністю.

Сидів він за його власними розповідями за активну співпрацю з німцями і не надуману, а справжню, причому в агентурних справах проти партизан. Тут же, на цій пересилці, він перебував в обслузі, в яку без згоди оперчеквідділу не приймали. А цю згоду треба ж було заслужити...

Одного разу вночі обслуга вдерлася в барак, у якому я був, і побила блатних. Само собою, це свята справа. Серед тих, хто бив, був і Лопух. Командував цією операцією той же Костя-капітан (Костя-капітан — це блатний персонаж одного радянського фільму 30-х років). А через пару років я опинився на Аркагалі і побачив тут Костю нарядчиком (найвища посада у таборі), а Лопух крутився між блатними, виконуючи вже їхні доручення і відпрацьовуючи прощення за гріхи проти них.

Очевидно, Костя зі своєю командою чимось проштрафився, і його турнули з Магадану, а може щось інше сталося, проте тут він зайняв найвищу посаду, і це свідчило про незмінну симпатію до нього начальства (а так просто цього не могло бути), а членів його „бойової дружини” розкидали по різних таборах, де вони могли в будь-яку мить стати здобиччю тих, кого вони били — і блатних, і неблатних. Втім, пара чоловік була і тут в обслузі, один був кавказцем із Костею. Мабуть, у тій чи іншій формі, в тій або іншій мірі це стосується всіх, хто вислужується перед начальством. Особливо це стосується „тих” місць і того часу, коли „вища” воля була зовсім непередбачуваною. Саме на Аркагалі скоро після мого прибуття Костя звільнився. Що було з ним далі, не знаю. Знаю, що він постійно носив ножа для самооборони і був сильним чоловіком, хоч і викликав почуття дуже суперечливі.

Щодо Лопуха, то був він довгий час підручним у блатних і ловив кістки, які вони йому кидали. Один з них, одесит Мішка, дуже точно одного разу визначив їхні відносини, тобто суть їхніх відносин: „А на хрена нам ризиковать, — есть Лопух. Скажи ему, — он и в запретку полезет”.

Додам ще один маленький мазок до портрету Лопуха. Був невеликого зросту і худорлявий. Мені довелося сидіти з ним в одній камері місцевого „буру” — це була недавно збудована руками зеків тюрма на Аркагалі. Тут, крім інших, сидів надзвичайно сильний чоловік по імені Микола, теж білорус. Одного разу він взявся помірятися силою з Лопухом, тобто поборотися (хоч, як і всі, був голодним і виснаженим), але зробити нічого не зміг, незважаючи на те, що здавався велетнем поруч з ним.

До аркагалинського буру і взагалі до Аркагали я ще повернувся, а забіг так далеко наперед тому, що хотів докінчити розповідь про Пашку Лопуха і принагідно про Костю Родіонова. Адже вони, кожен по-своєму, цікаві персонажі з гулагівського полотна.

Але повертаюсь до магаданської пересилки.

Серед етапників був вже згаданий мною Вітька Ткаченко, що ошивався між блатними і розмовляв з кавказцями на їхніх мовах. Він і раніше мені симпатизував, але тут ми познайомились ближче і часто спілкувались, в чомусь звіряючись один одному, дедалі більше розуміючи один одного. Напередодні етапу, з яким його відправили в глибину Колими або, як там говорили, „в тайгу”, ми майже всю ніч проговорили, сидячи на нарах. В бараку — і нашому, і в інших — людей вже було небагато, бо більшість відправили, говорили ми тихо і нікому не заважали. Говорив в основному Віктор і відкрився досить несподіваною стороною. Очевидно, йому давно треба було виговоритись, і саме зараз його прорвало. Він одверто розповів, що нічого з блатними спільного не має, а змушений бути з ними, щоб вижити, ще він розповів, що походить з інтелігентної сім'ї. Цьому можна було цілком повірити, чуючи його бездоганну російську мову, в якій вгадувалася широка начитаність, як я вже зазначив.

Він довго розповідав, як колись підлітком зв'язався з кримінальним світом і за це, вже юнаком, попав до в'язниці. Потім йому ще чогось накиннули 58-му статтю, яка, за його словами, в той час рятувала його від розстрілу. Це місце його розповіді я сприйняв з деяким скепсисом, але слухав уважно, намагаючись відокремити правду від художнього свисту. Він довго й майстерно розповідав про своє життя в Грозному, про свою матір, про

свою любов з однією жінкою. Розповів, що сидить з 42-го року, про знуцання над ним на слідстві, про страждання у таборах.

Термін його ув'язнення був 10 років, і от тепер, коли лишилось мало, його привезли на Колиму, найбільший могильник, як він висловився. Він з розпачем говорив, що хотів би де-небудь, хоч би в цьому ж Магадані, поселитись у якійсь хатині і бути вільним, нехай, навіть, напівголодним, аби лише бути якнайдалі від арештантського мурашника і просто, хоч на якийсь час, відсторонитись від шуму і кипіння людського життя.

Всіх нас він називав „жертвами історії” і не вірив в позитивні зміни. Втім, така філософія відчаю була в багатьох зеків, хоч тепер не всі це пам'ятають і видають себе за оптимістів.

А взагалі в той час, якщо говорити образно, стояла безпросвітна ніч і всі йшли навпомацки, в першу чергу зеки, все було непередбачуване і навіть звільнення, якщо і наставало, несло, вірніше таїло в собі багато грізних несподіванок.

Якщо говорити про мене, я, звичайно, не збирався повністю відбувати свої 25 років, але й не уявляв конкретних шляхів до звільнення, хоч думка металась між планами втечі і надіями на звільнення внаслідок війни. Я вже розповідав, що так практично було у всіх. Словом, тільки якась невиразна надія живила розпучливі зеківські душі і давала стимул до життя. Правда, далеко не всім. Тим не менше, слухаючи Віктора, за всієї власної безпросвітності я чомусь відчував свою власну привілейованість і якусь ніби провину за те, що йому важче, ніж мені. Це було безглуздо, але я справді так почував. Може це було тому, що я не зазнав таких страждань, як він, і тільки починав своє зеківське життя. Розлучились ми дуже тепло і з надією колись зустрітись, навіть домашні адреси один одного запам'ятали. Але не зустрілись.

У 56-му році один дуже неприємний чоловік (правда, не кримінальник) розповів мені, коли зайшла мова на відповідну тему, що Віктора Ткаченка він знає, і що Віктор з командою „сук” нещодавно був засуджений на 25 років.

Через кілька місяців у тому ж таки 56-му році інший чоловік з числа професійних кримінальників в розмові на таку тему сказав, що Віктора Ткаченка з Грозного він знає, і що той недавно звільнився і поїхав додому. Де тут правда, не знаю. Але чоловік цей, по-справжньому цікавий, мені запам'ятався, і я його не забув.

Етап новими видами транспорту.

Нарешті настав день і моєї відправки. На сильно вже поріділій пересилці нас зібрали у групу приблизно 100 чоловік і після обшуку та перевірки за картотекою повезли на машинах на аеродром під сильним конвоєм. Це були вже 20-ті числа серпня 1949-го року.

Аеродром був недалеко від Магадану (приблизно до 10-15 км) і обслуговував військових (МВД) і, очевидно, цивільних за правилами, які в той час існували на т. зв. Дальбуді — „Дальстрое”. З цього ж летовища через 9 років я відлітав, і мав він ще досить похмурий, але не такий загрозливий вигляд. В час же нашої відправки там нікого, крім нас, зеків, і конвоїрів не було. Правда, пройшли льотчики і, коли вони зайняли свої місця, нас запустили в літак, і більше ми нікого не бачили, крім солдат і наведених автоматів. Ще через віконце бачили безконечні сопки.

Я вперше летів літаком, морально й фізично почував себе погано, а похмурі сопки внизу доповнювали цей стан. Долетіли ми до Сусуману — велике селище приблизно за 70 км на північний захід від Магадану. Там нас розвантажили і після чергової перевірки та обшуку посадили у відкриті машини і повезли далі у тому ж напрямі. Їхали ми головною колимською трасою — насипною, кам'янистою та вибоїстою, збудованою зеками.

Часом згадую сценку перед завантаженням до машин. Сутінки, хоч ще видно, але темрява швидко наближається, дує крижаний вітер, який проймає до кісток перетомлених зеків. Ми згрудились на невеличкому п'ятачку неподалік траси, чекаємо машин в оточенні солдат. Якийсь солдат рявкає за щось на зека, і до мене долітає кінець речення: „Что, по-русски не понимаешь? Я научу говорить по-русски”. Жора Джаванадзе, мій добрий

знайомий з 5-го пункту в Мордовії поглядає на мене і каже: „Ты видишь? Конвой у нас „валагодский”. Тут, неподалік від нас сидить купка кавказців, які клацають, як і інші, зубами від холоду, на них дивиться солдат, що стоїть поруч. Він досить добродушно кидає репліку: „Что, северный ветерок е...т южного человека?” Слід, правда, зауважити, що серед солдат і наглядачів траплялись і дуже непогані люди, але тон задавали не вони.

Їхали ми тією згаданою мною трасою все далі й далі від Магадану до Индигірки — через широкі й вузькі долини і круті гірські перевали над глибокими і страшними урвищами. Природні краєвиди були могутніми й суворими, лаконічними й шорсткими.

Краєвиди ж рукотворні, тобто створені людьми, були надзвичайно сірими — з тією самою незмінною для всієї імперії псевдо-архітектурною домінантою — таборами з вишками та колючим дротом. В деяких селищах — Усть-Нера і деяких інших зустрічались відповідні до цього краєвиду урізноманітнення — крім таборів, ще й невеличкі тюрми в переплетінні колючого дроту й вишок. Слід зауважити, що дивитись по сторонам строго заборонялося під час подібних перевезень, але й виконати наказ — не давати дивитись зекам — було занадто важко, тому він практично не виконувався — не можна було устежити за всім.

В одному досить рівнинному місці, де сопки широко розступилися і виднілися досить віддалено від траси, машини зупинилися і підібрали групу оперативників у цивільному одязі і з автоматами на грудях, які переслідували втікачів. Це були здорові й ситі мужики, одягнені в теплі ватяні куртки, які на зеків навіть не дивились і, здавалось, з погордою поглядали на солдат, поруч з якими стояли на машині за дерев'яною загородкою — бар'єром між солдатами й зеками. Між собою вони досить голосно переговорювались, і до мене кілька разів долетіло слово „беглецы”. Проїхавши кілометрів з десять, вони зійшли з машини і почали підніматись на сопку, зарослу лісом. У цьому місці сопки знову підступили до траси.

В деяких селищах місцеві мешканці робили спроби передати нам цигарки, але конвой не давав. Та все ж був випадок, коли машина, точніше, машини, бо наш етап розмістився у двох чи трьох машинах, чомусь зупинилися на трасі в якомусь селищі, а мимо проїжджала якась машина на повільному ході. В її кузові стояв чоловік, який крикнув лейтенантові, начальнику конвою: „Товарищ лейтенант, пачку папирос!”. Той кинув: „Не надо!”, — але чоловік метнув пачку у наш гурт, і тут же ця машина з тим благородним дядьком рвонула вперед. Лейтенант не наказав відібрати ту пачку — може не до кінця ще був розсобачений, може ліньки вже було морочитись. На якійсь зупинці, коли нас пустили розім'яти ноги і справити свої потреби, ту пачку колективно розкурили, давлячись димом. Пам'ятаю маленьку, але, мабуть, чимось характерну сценку на якомусь подібному привальчику (їх, до речі, було три чи від сили п'ять). Ми стояли біля дороги, оточені солдатами, а по дорозі йшли якісь роботяги, може вільні, може безконвойні зеки. Йшли вони жваво і в руках несли по великій буханці чорного хліба. Кожен з наших етапників ковтнув слину, а двоє дядьків, які стояли поруч зі мною, переглянулись між собою і один із них тяжко видихнув „живут же люди”. Не знаю, чи був це голос чоловіка, який нічого кращого не бачив, чи це був просто доведений до голодного відчаю чоловік.

Взагалі, часто мешканці селищ, через які ми проїжджали, виявляли нам свою прихильність і кидали зневажливі репліки конвоїрам. Не дивно — адже більшість цих „вольняшок” були вчорашніми зеками.

Стояв кінець серпня, і в природі відчувалося наближення зими, саме зими, а не осені. Вдень повітря трохи прогрівалось, але ночі були крижаними. Слід сказати, що якась коротка осінь в Магадані все ж є, але вже за недалеким від нього селищем Палатка клімат різко суворішає і вже такий, як і по всій Колимі.

Ми вже були далеко і від Магадану, і від Палатки, і вночі у повній мірі відчули подих зими. Вітер протягував до кісток, голови у благовісних картузиках і ноги нещадно мерзли, а ми не мали права навіть переговорюватись. Сиділи ми на дні кузова, солдати стояли біля кабіни і теж добре мерзли. Та вдень було тепліше, до того ж щось можна було

побачити, і це поживляло сприйняття навколишнього світу. На одній із зупинок, про які я згадував, нам дали пайку хліба і шматочок риби — це було в якомусь закинутому бараці.

Друга з тих зупинок була у якійсь будівлі в якомусь таборі — тут нам дали по шматочку хліба, по черпачку гарячої баланди і кухлику чаю. Про ложки і мови не було — треба було мати свою або хилити той суп через борт, був ходовий вираз „бортіком”.

Пам’ятаю, як, стоячи, спав.

Дуже запам’ятався останній нічний — другий — переїзд.

В повітрі дихала і наче двигтіла зима, під колесами машин шурхотіли камінці, і здавалось (мабуть від холоду), що це потріскують крижинки. Ноги зацілилися, а голова у літньому картузику боліла від холоду.

Коли вже добре розвиднилось, проїхали Усть-Неру, а незабаром переїхали Індігірку. Я, наскільки міг, вдивлявся в її непорочно чисту з важким відтінком воду, і вона здавалась мені задумливою і загадковою. Ми вже знали, що їдемо на вольфрамівий рудник Аляскитово, і ось він вже був перед нами. Тривав цей авто-етап приблизно півтори доби.

Аляскитово.

Це селище складалося з двох частин — нижньої і верхньої, розділених кількома кілометрами. Нижня частина містилася в досить-таки широкій долині між сопками. Тут знаходилося маленьке селище, а трохи осторонь на схилах сопки стояла збагачувальна фабрика. Вона збагачувала вольфрамову руду, яку сюди привозили з рудника. Збагачувати — значить відокремлювати від металу пусту породу. Це тут і робили. В підсумку очищений метал вивозили, а гори, терикони пустої породи лишалися тут, ніби змагаючись з сопками. Фабрику в той час збудували недавно — у 47-му році, і її обслуговували зеки з табору, який містився поруч, у нижньому селищі.

Протягом всієї своєї розповіді я часто перериваю нитку її, щоб забігти наперед і так чи інакше довести до кінця розповідь про щось або когось. Можливо, в цьому розділі такі відступи будуть розлогішими, але це допоможе більшій зрозумілості написаного.

Інженера, який проектував і будував фабрику, посадили і влітку цього року помістили у цей табір. В той час я вже перебував тут. Одного разу я бачив його дуже близько в житловій зоні. Він з кимось говорив на літературні теми, конкретніше — про Єсеніна. Справив він на мене враження широко освіченої і начитаної людини, тільки дуже чужої мені. Дуже скоро його кудись вивезли.

В той час, коли ми проїжджали це нижнє селище, тут перебували зеки з іншої системи таборів — т. зв. Усвітлаг (Управление северо-восточных лагерей), які перебували на загальному, а не строгому режимі. Хоч, звичайно, були тут і свої штрафні строго-режимні табори, не кажучи про карцери і т. п.

Тюрма всюди тюрма, але права побутовців-загальнорежимників хоч інколи купити шматок хліба і маргарину здавались нам, строгорежимникам, недосяжними. Справді, взяти в руки бухінець того важкого коричневого хліба і з’їсти скільки хочеш — здавалось фантастичним.

Тим часом нас везли у верхній табір, що належав до строго-режимних таборів, які на Колимі були об’єднані під назвою „Берлаг”. Не можу судити, скільки там було в’язнів, але без сумніву дуже багато, це була держава в державі, навіть в ГУЛАГу, це був власний закритий світ. Через кілька місяців — з перших чисел 50-го року — Берлаг захопив і нижній табір, а побутовців, що тут були, поступово вивезли. Наш пронумерований брат з 58-ї статті став обслуговувати, крім рудника угорі, ще й фабрику — унизу.

Цей рудник містився кілометрів за 5-6 від фабрики — трохи вище в розпадку між сопками. Селище біля нього було зовсім мале, мабуть, менше, ніж біля фабрики, а табір був досить великий. Якщо внизу сопки розступилися і утворили досить широку долину, тут вони відступили тільки, щоб звільнити місце для табору і траси, яка проходила поруч. Одна сопка над табором майже нависала, з другого боку була трошечки далі.

Над самим рудником сопки нависали звідусіль, а місце контори, компресорної та ще кількох службових будівель доповнювали враження затиснутості й безнадії.

За рудником дороги вже не було, тут був глухий кут. Сопки в цьому місці були голими, і весь цей похмурий краєвид створював враження природної в'язниці, вибратись із якої дуже важко, якщо взагалі можливо.

Табір же, як в'язниця рукотворна, посилював це враження. Він був оточений високим і густим парканом, а давні його дільниці, не такі високі й щільні, поступово зникали під новою забудовою, оскалюючись загостреними зверху жердинами, — одна щільно впритул до другої, — над якими проходив густий ряд колючого дроту. Все це стояло у мальовничому обрамленні передзонників по обидві сторони паркану. І внутрішня, і зовнішня „заборонки”, мабуть, ідеально прострілювались з вишок.

„Запрет. зона! Стой! Стреляю!” — сичали і гарчали таблички на зовнішніх передзонниках, мимо яких ми проїхали, під'їхавши, нарешті, до таборових воріт.

Після шмону і перевірки, після викликів по картотеці нас запустили в зону і помістили в окремих барак, у якому протягом цього ж дня розподілили по бригадах.

Нарядчик Іван Камищев оглянув мене наметаним оком і напівзапитально, напівстверджувально проговорив: „Бурить будем?” Я промовчав, бо з одного боку, не зрозумів, що значить „бурить”, з другого боку все ж відчув зловісний зміст цих слів. На щастя, пізніше вчасно зрозумів і ulовив. Про це трошки нижче.

Нас була приблизно сотня, може трошечки більше чоловік, і всі ми були з мордовського етапу. Пам'ятаю кількох чоловік, вже названих мною.

Тут були Олексій Гречук, о. Всеволод Горюн, Григорій Лушніков, Жора Джаванадзе, Вачек і Рачек та інші. Туманно пам'ятаю Іванчо, угорського римо-католицького священника із Закарпаття, стриманого і трохи приголомшеного тим етапом чоловіка. Пізніше таборіві обивателі прозвали його „ссучений поп” за те, що він крутився в орбіті КВЧ (культурно-воспитательная часть), рятуючись від загальних робіт під землею чи на лютих морозах на будівництві, чи довбанні траншей.

Слово „ссучений” походить від слова „сука” у його блатному значенні. „Суки”, об'єднані у свій клан, за відповідних обставин примушували т. зв. „чесняг” (послідовних блатних) порушувати злочинські, тобто блатні, закони, і для цього небагато було й потрібно: досить було поцілувати ніж, який належав сукам, або сказати чи зробити щось таке, що заборонялось блатним законом, і, якщо хтось із примушених до такого вчинку колись намагався це приховати перед братвою з 1-ї категорії, рано чи пізно про це дізнавались, і розплата була тільки одна — смерть.

Можливо я допустився якихось неточностей, але у принципі було саме так. Звичайно, не все тут зрозуміло, але ясно те, що це свідчило про страшну силу слова у цих кланах.

Я дозволив собі такий розлогий відступ, тому що думаю — це просто цікаво, бо інституція блатних — усіх відтінків — існувала в Союзі і була справжнім класом, як робітничий і селянський. Безумовно, цей клас чекає свого дослідника.

У випадку з Іванчо — це була просто жартівлива, точніше сатирична гра слів. Адже таборовий обиватель гадав, що священник має право тільки молитися, а не боротися за життя. Та, хоч як шокував когось Іванчо своїми заняттями в КВЧ, в ньому відчувався розум і внутрішній стрижень. Пам'ятаю його дискусію з одним невігласом, який дорікав йому, що католики борються силою з комуністами, і що Папа (в той час Пій 12-й) провокує війну з Радянським Союзом. Іванчо, не перебиваючи, вислухав, а потім твердо сказав з характерним своїм угорським акцентом: „Правильно, потому что простуду или больное сердце лечат лекарствами, но когда перед нами рак, надо взять нож и вырезать его”.

Але повертаюсь до перерваної розповіді.

В тому розподілі по бригадах мене призначили бурильником у шахтарську бригаду. Я вже почув про цю роботу, про те, що вона приносить людям, але коли на наступний

день вийшов на рудник і побачив бурильників у хмарі вольфрамової куряви, навідріз відмовився.

Відтепер для мене почалась надзвичайно важка смуга. Більше місяця мене час від часу били й саджали в карцер, потім через дві-три доби випускали і гнали на рудник. Я все одно відмовлявся — і не тільки бурити, а й взагалі під підземних робіт — і все починалося спочатку. Потім я захворів.

Тут діяла медчастина, начальником якої був жорстокий і дурний „гвардії старший лейтенант” Булава, який говорив: „Я в первую очередь чекист, а потом все другое”. Але, на щастя, він тільки командував, а лікували і багато що вирішували лікарі-в'язні.

Таборову лікарню опікав лікар-угорець Медве. Це був недурний чоловік, але сухий, не схильний до філантропії. Втім, своїм землякам, які тут були, він допомагав, коли міг. Амбулаторію вів доктор Гутаревич, українець зі Львова, патріот і високоосвічений віртуозний хірург. Він допоміг вижити багатьом українцям і не тільки українцям. Пізніше Гутаревич очолив саме лікарню — в ній він як хірург і повинен був бути — адже він постійно оперував, часом у надзвичайно складних випадках. Медве перевели тоді у нижній табір — там він очолив амбулаторію, а на руднику амбулаторію зайняв лікар, який нікому нічого хорошого не зробив.

Гутаревич зазнав багато знущань і принижень за своє благородство, його не один раз переводили на загальні роботи в шахту чи на будівництво з ломом та лопатою. Але без нього таборові бонзи самі не могли обійтись. Тому його знову повертали на лікарську роботу, а він, оговтавшись, знов і знов, не боячись, рятував зеків.

Все це я розповів, щоб була більш зрозумілою подальша розповідь. Гутаревич знайшов у мене сухий плеврит і поклав до лікарні. Справді, я дуже погано почував себе — висока температура, страшна слабкість, і, навіть, їсти не хотілося — рідкісний стан у в'язня. Звичайно, це було наслідком етапу, а особливо — наслідком пережитого за останній час.

В лікарні за кілька днів до мене повернувся апетит, хоч нічого, крім якихось порошків, мені не давали. Але з'явилися ознаки одужання.

На жаль за тих обставин в поверненні апетиту був і негативний момент, бо їсти не було чого, крім пайки, та й то тепер урізаної. Недавно піч на таборовій пекарні розвалилася, і добрих пару місяців зеки діставали наполовину урізану і без того скупу пайку. Та й то в першу чергу забезпечували забійні бригади, а потім інших. Правда, потім борг поступово повернули, так що в окремі дні пощастило погужуватись сирим зеківським хлібом, коли віддавали борг.

Після лікарні мене помістили в бригаду, яку на місцевому жаргоні називали „шобла”. У ній зібрали тих, хто відсіявся від виробничих бригад — чи то внаслідок хвороби, чи то внаслідок постійних відмов від роботи, чи в наслідок і того, й другого.

Все це була дуже бита і в прямому, і в переносному значенні публіка, від якої всяке начальство намагається позбутись. Була ця бригада тимчасовою, скороминущою і кидали її на роботи, потрібні безпосередньо таборовій зоні — щось навантажити, розвантажити і т. п. Звичайно, така бригада за будь-яких обставин сиділа тільки на гарантійному пайку, а за даних обставин цю убогу пайку недодавали саме нам.

Тут мене спіткала велика прикрість. Нас примусили стругати жердини для паркану навколо зони — адже це диявольське будівництво не зупинялося ні на хвилину. Я був у черевиках і не зчувся, як обморозив великі пальці на обох ногах. Мороз був 30° — за колимськими мірками невеликий — і я за місцевими нормами був оголошений „членовредителем” і посаджений до ізолятору на 15 діб.

Постанову до ізолятору написав „гв. ст. л-т” Булава і він же на моїй медичній картці написав-припечатав це зловісне слово „членовредитель”. Якщо надворі у цей час мороз досягав і перевалював 30°, то в карцері було не менше 20. При цьому мене б туди посадили у черевиках з тоненькою портянкою, якби один чоловік з бригади не дав мені приховані від начальства бурки. Тільки в тому крижаному карцері я оцінив ці бурки.

Перед цим я вже не раз побував у ньому за відмову від роботи, але тоді, хоч і холодно було, але ж не так. До того ж я сидів по одній, по дві, по три доби, потім мене випускали і знову саджали, але тоді не було настільки холодно, до того ж я міг бігати по камері, щоб зігрітися. Тепер же не те що бігати, а навіть ходити було важко — пальці набрякли і сочилися гідкою сукровицею, боліли ж так, що коли за пару метрів хтось зупинявся, здавалось, що наступить на ногу, і я попереджував, щоб не наступив. Але, коли холод допікав, доводилось про це забувати і бігати.

Містився той ізолятор на господарчому дворі за житловою зоною і являв собою велику міцну дерев'яну споруду, розділену всередині на дві частини. Кожна частина була камерою з ґратчастими дверима. У коридорі, який їх розділяв, стояла залізна пічка, зроблена з діжки, а вся ця будова була в щілинах, через які легко виходило тепло. Приблизно раз на добу наглядач протоплював ту буржуйку — і на 30-40 хвилин блаженне тепло огортало насельників цього дому. Якщо наглядач був добріший, то кидав трохи більше дровеняк, якщо звір — ні. Якби там не було, тепло вилітало скоро і наставляв такий дубар, що про сон і мрії не доводилось. Заснути можна було тільки коли протоплювали або коли виб'єшся із сил і впадеш. Кілька хвилин продрімаєш, а потім знову підхоплюєшся і знов бігаєш, як скажений, забувши про хворі ноги. Навіть ходити було боляче, а довелося бігати та, навіть, стрибати. Правда, один раз мене зводили на перев'язку в медпункт.

У доктора Гутаревича був у той час фельдшер — узбек Касим Касимович, який дуже старанно обробив якимсь розчином мої морожені пальці, намагаючись висловити своє співчуття, хоч недавно при начальстві обляяв мене як симулянта і порушника режиму. Це взагалі був по-своєму цікавий чоловік. Колишній партійний чиновник, який сидів в 37-го року, він мав загальну репутацію сексота. Нічого не можу заперечити, хоч не можу й підтвердити. Схиляюсь до думки, що це правда. Але пізніше в нижньому таборі, де він також опинився (теж фельдшером), мені довелося з ним ближче познайомитись.

Одного разу ми розговорились, було це в той момент, коли в нього була потреба хоч трохи відвести душу, і я побачив у цій, здавалось би, зачерствілій душі тяжкий біль і приховане співчуття до інших. Кілька раз ми говорили, і враження було саме таке.

Запам'ятались його трохи високопарні, але, мабуть, щирі слова у хвилину несподіваної відвертості: „Знаете, у меня осталось только одно желание — увидеть свою мать (вона ще була живою), упасть перед ней на колени и так стоять, пока утихнет боль”. І ще згадуються його слова: „Ви знаете, какой город Ташкент? Представьте, идешь по городу и ссалавь поют!” Так що у моїй пам'яті він лишився якимсь згустком болу при всій своїй неоднозначності.

Та повертаюсь до крижаного карцеру.

Страшні будні там іноді набирали зовсім непередбачуваного характеру. Одного разу пізно ввечері до мене підсадили божевільного, який всю ніч кидався на мене з наміром вбити, і всю ніч я з ним бився, забувши про хворі ноги. Невеличкий перепочинок наставляв тоді, коли я прибивав його, і він ще не міг устати. Потім очунював, знову кидався і все починалося спочатку. На крик прибіг наглядач і, подивившись, сказав: „Куда я его заберу? Ночь. Терпи до утра”. Вранці його, правда, забрали. Добре, що я тоді ще не повністю „дійшов”, і ще хоч трошки була сила. Після відходу сусіди я впав і, може, з півгодини проспав. Потім підхопився від холоду і почав бігати, забувши про ноги. Приблизно три метри у довжину, приблизно два метри в ширину — ще щастя, що не зовсім клітина і не було людей.

Одного разу привели старого чоловіка, і начальник ізолятору, старший сержант Панкратов у коридорі відшмагав його шлангом по лисині. Інших два наглядачі обмежувались штурханами і матюками. Потім ця псарня покинула того бідного чоловіка у коридорі, але через півгодини забрали, очевидно, в медпункт, бо був закривавлений і непритомний. Я, до речі, коли їх не було, стукав у двері й стіни і ревів: „Заберите человека! Вы убили человека, заберите его!”

Цікаво, що Панкратов був розумнішим і освіченішим за своїх колег, та це не заважало йому бути тупим і нещадним служачою. Потім його перевели у нижній табір начальником КВЧ, і виховання та перевиховання зеків стало його головним заняттям. Мабуть, зворушливо?

Їжа в ізоляторі була — триста грамів хліба (мокрого й важкого) і кухоль води, на 3-й день належало отримати порцію гарячої баланди (за законом), але ніхто законів не виконував і ніхто гарячої їжі не отримував. Але відсидів я тут не 15, а 10 діб. Начальник ОЛПу майор Сьомкін з нагоди 7-го листопада 1949-го року зробив амністію тим, хто сидів в ізоляторі, а під кінець тих 10 діб, буквально за пару годин до тієї амністії посадили ще 2 чи 3 чоловік. Так що можна тільки уявити собі, що чекало нас у тому холодному пеклі (бо бігати було б набагато важче). Нас привели у передпокій начальницького кабінету і потім викликали по одному.

Коли я увійшов, крім Сьомкіна, сидів начальник ППЧ (производственно-плановая часть), яка займалася виробництвом, старший лейтенант Груздев, колючий і жовчний чоловік та замполіт капітан Задорожний, з походження українець, який розмовляв гепанною російською мовою і підкреслював свою російськість. У цій гопкомпанії найвигідніше виглядав сам Сьомкін — і військовою виправкою, і відкритим, хоч і солдафонським лицем.

Розмова вийшла такою.

Сьомкін (подивившись у папір на столі): — Такой-то (прізвище)? — Да. — Как же обморозился? Тогда мороз был 30°. — Так вышло. — Почему от работы все время отказываешься? — потискую плечима.

Груздев: — Да потому что палка и карцер за ним плачут.

Сьомкін: — Ну и что, болят ноги? — Болят. — С какого года? — називаю рік народження. — Стаття? — 54-я.

Задорожний: — За самостийну Украину сидит, ги-ги-ги.

Сьомкін (після маленької паузи): — М-да, идите, работать будете.

Це означало, що з карцеру мене звільняють і направляють в бригаду. Я подумав, що, якщо в шахтарську, то звідси можна іти прямо до ізолятору. Але ні, хоч переночую не в такому дубарі. Мене повернули в колишню бригаду, а за кілька днів перевели в іншу бригаду, яка займалася довбанням траншей, і яку очолював вихідець з Білорусії Сашка Шашура, крикливий і брудний людець. До речі, холод у бараках, де жили і перша і друга бригади, був страшний, хоч, правда, не такий нестерпний, як в ізоляторі...

Але спочатку я повинен намалювати розгорнуту картину того табору й багатьох людей, щоб не пропустити нічого вартого уваги. Адже внутрішнє життя табору і виробництво являють значний інтерес. Майор Сьомкін не тільки на мене, а й на багатьох інших справляв враження людини чисто військової, яка з армії прийшла сюди і зберегла ще хоч щось позитивне, хоч, звичайно, все це треба розуміти дуже умовно. Жорстокість і тупість лежать у самій природі тієї системи, а змінити природу ніхто не міг. У всякому разі він був здатний до якихось роздумів і не мислив чисто каральними категоріями, як більшість його колег. В тому ОЛПі я пробув якихось півтора року і багато чув про його заступника майора Станіславського — до прибуття Сьомкіна один час саме він був начальником, але сам його ні разу не побачив. Правда, він довго був у відпустці. Про нього часто говорили теж більш-менш прихильно. Хоч знов таки все це дуже умовно. Нарядчиком у той час був Іван Камишев, який могутнім птахом літав по зоні, часом пускаючи в хід кулаки. Втім, він був недурним чоловіком і іноді міг зробити щось і хороше. Дехто все ж таки розумів, що робити тільки зло просто небезпечно. У 56-му році ми з ним зустрілися, коли я був зеком, а він — вільним, і трохи поговорили. Тепер він справляв враження цілком позитивного чоловіка і важко вірилось, що він міг бути дещо іншим. Лазня містилася за зоною, і могло поміститися в ній чоловік 20, може 30. Туди ж приганяли митись побригадно, тобто по 80-100-120 чоловік. Милися по 5-7 чоловік на шайку, інші ждали на 40-50-градусному морозі надворі, потім чекали ті, які вже помилися.

Потім конвой гнав усіх до таборових воріт, і, пройшовши перевірку, всі приходили у табір і бігли в барак, тремтячи від холоду.

Головним виробництвом тут було шахтарське, добути якнайбільше руди було головним завданням виробництва, яке обслуговував цей табір. Всі інші роботи вважалися тут другорядним, хоч якими необхідними вони не були. Шахти у прямому розумінні тут не було, тут були т. зв. штольні, тобто пробиті у сопках коридори, від яких у різні боки розходилися розгалуження-лави, в яких бурили стіни, — а там була скеля — не м'яка порода, а скеля, в якій часто ламалися крицеві бури.

У пробурені отвори вкладали вибухівку і підривали чергову частину стіни. Само собою, що вибухові роботи проводили не в'язні і, навіть, не колишні в'язні, а вільнонаймані підрильники, які приїхали сюди за договором, тобто за довгим карбованцем. Вони мало контактували із зеками, а мали справу з отворами, пробуреними зеками.

Розсіювався дим, потроху очищалося повітря, навалену вибухом руду спускали у штрек на вагонетки, а нове пройдене місце закріплювали.

Внизу відкатники в-весь час відкочували завантажені вагонетки до виходу, і назад — порожні.

Вагонетки, особливо завантажені, без кінця забурювалися, тобто сходили з рейок в силу своєї примітивності, і їх, надриваючись, ставили на місце. Звичайно, лайка й прокльони тут стояли стіною, а найдурніші бригадири давали волю рукам.

Бурильники працювали у хмарі куряви важкими — понад 30 кг — відбійними молотками і на все життя заробляли страшний силікоз. Цю хворобу здобули всі, хто там працював, — і відкатники, і кріпильники, навіть бригадири і гірничі майстри. Про бурильників навіть говорити немає що. Правда, їм для роботи давали респіратори, але були ті респіратори настільки незграбні, що працювати в них неможливо було, а роботу ж вимагали з усією нещадністю. От і працювали бідні люди, поки могли, а коли зовсім знесилювались, їх замінювали новими.

Наскільки я знаю, бурильники давно повмирили, а всі інші, якщо й живуть, то неповноцінно, бо давно й тяжко хворіють.

Тут було дворазове харчування: суп, каша, чай — на сніданок, на вечерю — суп, каша, дріжджі — 100 г кисленького напою, схожого на квас. Якщо бригада йшла на другу зміну — сніданок ставав обідом, вечеря — сніданком. А взагалі обідом тут вважався шматочок хліба (в рахунок пайки) і шматочок оселедця чи червоної риби. Саме це давали в обід на першій зміні і на інших змінах — коли наставав обід. У міру вміння бригадирів закривати наряди і робити приписки і, звичайно, від зробленої роботи, давали або не давали додаткові пайки. Це були все ті самі 100, 200 або 300 г хліба і відповідно черпачки каші — 1, 2 або 3.

Їжа, безумовно, була дуже пісною, і кілограм хліба — налитий водою шматок — не рятував шахтарів, навіть ударників, від постійного відчуття голоду. А про інших і говорити не доводиться.

У ідальні або біля вахти та воріт висіли плакати типу „Бригада Бондарюка виконала план на 100%! Равняйтесь на передовых!“ „Бурильщик Устимович из бригады Киселева выполнил дневную норму на 120%!“

Це все було діяльністю таборового КВЧ. Часто з рупором в руках у ідальні виступали його оракули. Вони на високій ноті розповідали про досягнення окремих бригад і роботяг або, навпаки, про невиконання плану і прибивали винних до ганебного стовпа. Серед людей з рупором був згаданий мною Іванчо, але, я думаю, йому можна тільки поспівчувати, — мабуть, йому було неприємно проголошувати всі ті нісенітничі.

Слід сказати, що у свій час, коли я тільки прибув сюди, то навіть виконання на 90% такі оперативні повідомлення (їх називали „Молнии“) підносили як трудову перемогу.

Та незабаром зуміли вибити — в прямому значенні цього слова — вищі показники, які доскочили 100 і більше відсотків. Коли ж „Молнія“ повідомляла про неуспіх, про невиконання плану — це автоматично означало, що вся бригада переходить на штрафний

пайок — 500 г хліба і без додаткових каш. А за даних умов, коли навіть передовики недоотримували того, що повинні, — можна уявити, що ж отримували штрафники — і наслідки цього.

Бригадир Бондарюк, виходець з Рівненщини, ходив у той час в передовиках і був лютим псом для своїх бригадників. Приблизно те саме можна сказати про бригадира Киселева, колишнього комдива, який сидів з 37-го року.

Ходила добра слава про гірничого майстра Горличка з Києва, який обслуговував дільницю Бондарюка і, захищаючи роботяг, лаявся, навіть бився з Бондарюком і іншими псами. Хтось мене з ним познайомив як із земляком, і в моїй пам'яті лишилось відкрите мужнє лице і добра українська мова. Саме тоді ввели номери, це була осінь, а за колимськими особливостями зима 1949-го року — і я пам'ятаю, як ці номери відтінювались на ньому і на всіх нас. Був досить відомий бригадир Мальцев у той час, дуже прихвально зухвалий чоловік, який скрізь, де бував, привертая увагу зухвалістю і викликом.

Знаю, що один час в його бригаді перебував Микола Мамус. Це вже було пізніше, після того, як Микола прибув туди і мене звідти відправили. Не знаю, скільки Микола пробув у нього, але знаю, що це був той випадок, коли знаходить коса на камінь, і Мальцев навіть у ППЧ вимагав: „Или Мамус, или я”. Але розвитку і завершення цього конфлікту я не знаю. Втім, до Миколи Мальцева (його теж звали Миколою, точніше Ніколаєм) в кінці своїх спогадів я повернувся, бо через багато років несподівано з ним зустрівся.

Всюди відчувався культ сили, зухвальства, хамства, процвітали гомосексуалізм і, звичайно, сексотство.

Оперуповноважений ст. лейтенант Орлов скрізь плів своє павутиння і, як і скрізь, його кадри часто були всім відомі, а часто й ні, хоч рано чи пізно всі вони висвічувались. А язиками часто плескали на всіх, винних і неповинних.

Страх і недовіра завжди породжують підозри. Цікаво, що Орлова боялися не тільки зеки, а й чекісти, навіть старші за званням. Тільки майор Сьомкін не боявся і розмовляв з ним, як з підлеглим.

Така картина була загальною, точніше характерною для ГУЛАГу і для всієї імперії, і подібні винятки теж траплялися. Навколо було багато опущених доходяг з обмороженими фізіономіями, які вилизували чужі миски і порпалися по смітниках, підбираючи недоїдені голівки оселедця чи шкірку червоної риби. Це була буденна картина для ГУЛАГу взагалі і для Берлагу зокрема, може тільки якось індивідуалізована місцевими особливостями.

Не буде перебільшенням сказати, що тут, у концтаборі Аляскитово відображувалась загальна дійсність і все, колись святе, здавалось наївним і нереальним.

В той час по ГУЛАГу ходив перефразований ще в 30-ті роки, точніше, перекручений пушкінський вірш. У перекрученому на блатний лад куплеті відбилось, одначе, запльоване, зневажене і розтопане більшовиками суспільство:

*...У Лукоморья дуб срубили,
Златую цепь в торгсин сдали,
Кота на мясо порубили,
Русалку...*

По-моєму, ці рядки стали своєрідною нецензурною епітафією зневаженим святиням.

Але, якщо говорити про людяність аляскитовського концтабору, то, як часто буває, під сірою або чорною поверхнею траплялись і не проявлені, не помічені мною яскраві люди, які засвітились трохи пізніше.

Отже я опинився у бригаді Шашури. Ця бригада копала траншеї у вічній мерзлоті під будівництво або під якісь підземні траси. Пальці на ногах дуже боліли, я ходив перевалюючись з ноги на ногу, мені в-весь час здавалося, що на них хтось наступить, і я

до речі й не до речі попереджував, щоб не наступили. Безконечний холод на роботі і в бараці переслідував мене, і важко було повірити, що колись я нагріюсь.

Постійне відчуття голоду примушувало відвертатись від хліба, коли бачив його в чужих руках. Я став доходягою і пересувався, як сновиди, хоч свідомість була цілком ясною.

Дуже гидко і страшно було бачити бійку за черпак каші і підлабузництво перед бригадиром, та й взагалі всяку мерзоту у неприхованому вияві.

Одного разу Шашура побив мене за погану роботу, і я не зміг дати здачі. Правда, через рік у нижньому таборі я повернув борг. Він з'явився там і якийсь час водив бригаду на лісоповал. Одного дня мене послали туди і день чи два я пробув у тій бригаді. В лісі я улучив хвилину на самоті (у лісі це було можливо) і побив його на радість собі і бригаді, яка про все дізналася. Відсидів за це п'ять діб в ізоляторі. Потім цей покидьок деякий час був старостою зони. Подекуди була й така посада.

Але повертаюсь до перерваної розповіді.

Публіка, звичайно, була самою різношерсною. Серед позитивних персонажів був тут старий в'язень Дмитрій Олександрович Подковиров, який з 37-го року ніс зеківський хрест. Він часто підтримував мене, і я почуваю себе винним у тому, що не зумів нічим віддячити за його доброту.

Але самим яскравим спогадом тут для мене став Ілля Кривенко, старший за мене хлопець із Сумщини. Ми міцно подружили і лишились друзями до його передчасної смерті у 53-му році.

Це був простий селянський хлопець без освіти, але з міцним природним розумом, добрий і чесний, твердий і непохитний у принципах. В ньому уживались м'якість та поступливість у побуті з рішучістю й непримиренністю у принципових питаннях. Сидів він за активну діяльність в ОУН-УПА на Сумщині. Сидів з ним у цьому таборі його молодший брат Федір, якого я знаю менше. Пізніше Федір теж опинився на Аркагалі, де помер його брат.

Після Аляскитово і перед Аркагалою (не кажучи про саму Аркагалу), ми з Іллею пройшли деякі табори, про які я пізніше розповім. Ілля хворів легенями — і все пережито не могло не згубити його. Справді, розкуркулення батьків, голод, приниження, а в 42-му році Рівненщина і бойова сотня УПА, а через деякий час повернення на рідну Сумщину, ліс і знову боївка УПА, очолена і ведена ним до провалу у 48-му році. Потім — тюрма і концтабір, і — як говорили зеки — „25 по ногам і 5 по рогам”.

Тяжкий і дуже складний пласт людського життя впресовано в цих кількох рядках.

Часто з болем думаю, що там, у вічній мерзлоті, а не на Батьківщині, лежать кістки її вірного сина, як і багатьох, багатьох...

Коли ми познайомились, і я, відчувши споріднену душу, сказав йому, що гірко і страшно бачити паскудство навколо, що я вже не знаю, чи можна взагалі когось поважати. Він, помовчавши, сказав: „Не треба так думати. Але ж не тільки воно є, і не все так погано, як думаєш ти зараз. Чудо-богатирі є — понятно! (він вжив саме це слово, бо літературною мовою не володів) — і їх не так мало! А це все, — він показав рукою, — зостанеться далеко позаду”.

Тоді я чи не вперше усвідомив силу слова — наскільки воно може вбивати і, навпаки, оживляти.

Часом у всій цій колотнечі я спілкувався з Олексієм Гречуком. Він якось перебивався, підробляючи художництвом — якимсь впливовим людям щось малював і перемальовував, — на сходинку стояв вище за мене у таборовому житті. Тим не менш вряди-годи ми бачились і, очевидячки, нас можна було назвати товаришами.

Коли мене відправили у нижній табір, ми час від часу передавали один одному записки через надійного чоловіка (у зеків теж бувають свої канали зв'язку).

Одного разу з якоїсь нагоди ми навіть обмінялися віршованими посланнями. Свого вірша я зовсім забув, а його вірша запам'ятав і наведу його повністю, щоб яскравіше

усвідомити, що сталося пізніше. От його вірш, далекий від досконалості, але, звичайно, цілком щирий:

*Спасибі, мій друже, за добреє слово.
Я вірю, що прийде той час дорогий,
Нам вклониться низько пшеничнеє поле
І радо заграє Дніпро голубий.
Каштановим шумом нас Київ зустріне,
Ніколи не буде цим дням вороття,
Шляхи, що топтали в юнацтві з тобою,
Засвітять новими вогнями життя.
Стяг поля і неба — України — засяє!
Недарма народ наш за волю повстав!
Гімн радості й щастя для тих залунає,
Хто мужньо і твердо тризубець тримав!*

Звільнився він у 54-му році і через деякий час прислав мені листа у табір, від когось дізнавшись адресу. Я відповів, а потім ми надовго загубили один одного.

Через багато років, повертаючись з роботи, я відкрив вхідні двері і, піднімаючись сходами, побачив чоловіка, що спускався униз, пильно вдивляючись у мене. Він назвав мене по імені-батькові і прізвищу з запитальною інтонацією і по-російськи...

Я впізнав Олексія і ми міцно обнялися. Тільки з першої хвилини я відчув, що моя українська мова його наче дивує. Потім він перейшов на українську мову, але говорити йому було важко, відчувалась повна відсутність практики. Він поступово розповів, що повністю реабілітований, що закінчив три технічні вузи, що одружений на росіянки і в них троє синів. Ще він розповів, що працює інженером на будівництві якоїсь електростанції у Литві, і час від часу обурювався „націоналізмом” литовців і їхнім ворожим ставленням до прибульців, подібних йому.

Він переночував у нас, а наступний день у мене був вільний. Від'їхати він повинен був увечері, а зранку і до від'їзду я водив його по різних пам'ятних місцях Києва. Ми ходили, розмовляли, згадували і дедалі більше я переконувався, що нічого вже не лишилось від Олексія, українського патріота. Цікаво, що такі поняття, як партія та уряд разом з побудовою комунізму викликали у нього цілком нормальну іронію, але звернення до національних почуттів лишали його глухим.

Здавалось би, всі ми — частина природи — і зміна політичної орієнтації може відбуватися тільки на природній, тобто національній основі, тобто зміна політичного кольору може бути тільки в межах самої природи.

Цей випадок — на жаль, такий властивий українцям, — є вже біологічною підміною, яка дає протиприродні наслідки. Це потребує досліджень і не тільки істориків, а своє слово повинні сказати психологи і психіатри.

Але повертаюся до тієї самої бригади, бо дещо лишилось недописаним, тобто є ще пара чоловік, які заслуговують згадки.

Коли Олексій заглядав до мене, він звернув увагу на грузина, який перебував неподалік. Він і справді привертав до себе увагу і представною постаттю, не зважаючи на убогі зеківські лахи, і відкритим мужнім лицем. Прізвище я забув, але звали його Аміран, і був це давній в'язень. Він давно сидів і терпляче ніс свого хреста, нікого ні про що не просячи, але завжди готовий допомогти, якщо зможе. З ним постійно була книга „Витязь в тигровій шкурі” в російському перекладі Нуцубідзе. Саме ця книга дала мені перше знайомство з Шота Руставелі.

І ще тут був цікавий помічник бригадира, Олександр Хаврук. Після етапу до нижнього табору мені довелося бути з ним в одній бригаді і там, втім, недовго. В ньому вгадувався українець, хоч говорив він досить правильною російською мовою.

До мене він ставився з погано прихованою антипатією і у вічі і поза вічі часто висловлював своє несприйняття. Втім, це не виходило за чисто словесні межі, хоч я і досі до кінця не розумію його антипатії. Але одного разу, вже на фабриці, мені у вільну хвилину довелося з одним чоловіком говорити на політичні теми, і я висловлював цілком одверто свої думки на ряд явищ та подій. Він підійшов і слухав, а потім почав доповнювати і розвивати те, що говорив я. Через деякий час після цієї розмови він якось несподівано підійшов і заговорив, і говорили ми довго.

Він виявився українцем з Волині, якого у 39-му році червоні визволителі посадили з усією сім'єю. Він особисто ще майже дитиною попав в самісіньке пекло, на Колиму, де вижити в той час шансів практично не було. Справді, голод, страшні морози, тяжка робота, знущання — все це, здавалось, не давало ніяких шансів на життя. Та він вижив. Тільки дуже озлобився на весь світ і особливо на свій народ, бо не зустрів нікого з земляків, хто підтримав би його хоч би добрим словом.

Довгий час, почувши українське прізвище, він кидався, шукаючи рідну душу, але не знаходив. Тепер же він перебував у стані повної духовної дезорієнтації. Думаю, йому просто не пощастило, бо зустрічав він малоросів, яких у нас хоч греблю гати. Приблизно так я говорив йому і маю надію, що згодом він зустрів достойних українців, тим більше, що при пильному погляді вони були і на Аляскитово.

За подібних обставин мені згадується вигук Іллі Кривенка: „Чудо-богатирі є. Понятно!”

Я часто забігаю наперед, іноді на багато років, коли треба закінчити розповідь про когось, але розповідь веде на строго хронологічній основі.

В даному разі закінчувався 49-й рік, наближався 50-й, і по табору поповзли чутки (на таборовому діалекті — параші) про близький етап на фабрику у нижній табір, який переходить у систему Берлагу.

Само собою це означало, що, крім тих, кого повинні відправити (фельдшера, нарядчика з його братією, може, якихось фахівців) начальство постарается звільнитися від декого зайвого.

Цього разу чутки повністю підтвердились, а припущення виявилось дуже слушним — самий перший етап відбувся у перші дні нового року, і в цьому етапі був я і чимало таких, як я, точніше не було жодного нештрафника. Це, крім кількох чоловік еліти, які йшли з нами. Проте продовжувати розповідь, не згадавши одного чоловіка, було б виявом великої невдячності і просто збідненням цих спогадів. Цей чоловік був бригадиром однієї забійної бригади на прізвище Косарев.

Про нього ходили різні чутки як про чоловіка занадто строгого, прискіпливого, педантично жорстокого, який по хвилинах підраховував відлучку своїх роботяг по нужді і карав урізанням пайки за запізнення. Правда, рукам волі не давав.

Звичайно, про нього говорили, як про сексота, і багато хто вірив. Цілком це припускаючи, впевненості в цьому я не мав і тепер не маю, бо бачив, що від подібних звинувачень ніхто не застрахований. До речі, щось подібне заговорили і про мене, але про це трохи нижче. Часто такі звинувачення були обґрунтовані, дуже часто ні, при цьому треба зазначити, що саме стукачі когось звинувачували, щоб самим бути поза підозрою. На це й були спрямовані зусилля таборових кумів.

Косарев був явним інтелігентом з бездоганною російською мовою, а його активна участь у таборовій самодіяльності виділялась культурою гри і мови. Звернув я увагу на Косарева у перші дні свого перебування в цьому таборі під час загально-таборової перевірки, коли весь табір був вишикуваний вздовж усієї зони. Рахували двічі чи тричі, бо рахунок чомусь не сходився, і я мимоволі підслухав розмову Косарева з таборовим

бібліотекарем-вірменом, якого звали Арсен Ніколаєвич, — в'язнем з 37-го року, за яким тягнувся довгий шлейф стукача.

Власне кажучи, говорив тільки Косарєв, вірмен мовчав, бо, мабуть, і не знав предмету розмови. Говорив Косарєв про Рилєєва, і це мене зацікавило, бо я дуже любив і тепер люблю цього поета за його тривожну поезію і, зокрема, за його симпатію до України. Особливо за поему „Войнаровський”, яку вже тоді знав.

Пізніше, коли я був у лікарні, Косарєв прийшов відвідати свого знайомого, який був моїм сусідом. Я заговорив з ним, нагадавши ту розмову про Рилєєва і виявивши деяку обізнаність з цим поетом. Видно, я заїмпонував йому цим.

Ще запам'яталася мимоволі підслухана в медпункті розмова Косарева з пресловутим гв. ст. лейтенантом Булавою. Косарєв захищав свого роботягу, якого звинувачували в якихось порушеннях по медичній лінії. Говорив він дуже наступально, хоч і бездоганно ввічливо, і співрозмовник з ним погоджувався.

Це, так би мовити, загальна картина, а конкретно тепер перед пішим етапом — а ми знали, що він буде пішим, — я ходив, перевалюючись, у виданих мені бурках чи валянках 4-го чи 5-го строку. Звичайно, навіть для здорових ніг вони були незручні, а для хворих — особливо. Бурки, які дав мені перед карцером один чоловік, я повернув йому, а на нові валянки, як порушник режиму я не мав права і носив непотріб, який мені дали.

Отже, коли мене оповістили про етап, я з жахом подумав, що в цьому взутті я не дійду, а почну відмовлятися, мене виведуть і заштовхнуть у колону силою, а там конвой застрелить, якщо відставатиму. Цей варіант був у той час цілком реальним.

Етап готувався на пізній вечір (цього ніхто не сповіщав, але про це всі говорили), але вдень я несподівано зустрів Косарева. Він запитав, чому я так шкутильгаю, і я розповів про своє обмороження і про етап.

Несподівано для мене він досить гостро зреагував на мої проблеми і пообіцяв дістати мені бурки або валянки. Я подякував, але всерйоз цього не сприйняв, та ввечері до бараку, в якому зібрались етапники, прийшов Косарєв і приніс мені цілком пристойні бурки. Само собою, я був вражений і безмежно вдячний і цю вдячність збережу до смерті.

Під час мого перебування у нижньому таборі людець на прізвище Римський, який користувався дуже сумнівною репутацією, вдарив його молотком по голові і після цього став місцевим авторитетом. Тільки віртуозна майстерність доктора Гутаревича врятувала Косарева від неминучої смерті, хоч подальша його доля у питанні здоров'я дуже ускладнилася.

Коли мені недовго знову довелось побувати у верхньому таборі, ми побачились і він мене впізнав, проте добре було видно, що він тяжко хворий. Я мало знав його, але те, що він був чоловіком непересічним, не підлягає сумніву. В будь-якому разі я повинен молитись за нього з тривогою і вдячністю. Не пам'ятаю його імені, але дехто його пов'язував чи навіть ототожнював з колишнім секретарем ЦК комсомолу Косарєвим, загубленим у морі сталінських чисток, але я думаю, що це просто однофамільці.

Отже, майже в новорічну ніч по тріскучому морозу пішки ми прийшли під конвоєм до нижнього табору. Тут ми були поміщені в одному з бараків, а вранці нас погнали на фабрику, де не вивезені ще побутовці почали нас навчати тутешній роботі.

Я вже говорив, що під кінець 49-го року ми одягнули номери, — на шапку, на спину і на коліно: на шапку — металевий, на спину й коліно — ганчірковий.

На металевих бляхах було відштамповано наші номери, і їх треба було пришити до шапки (а влітку до картуза) через просвердлені дірки. Та досить швидко проявилась непрактичність тих блях — вони виявились громіздкими, і при сонячному світлі не видно було номера. Крім того, в окремих випадках зеки могли їх використати, як зброю. Тому згодом все було замінене звичайними білими ганчірками, на яких таборовий художник писав номер в'язня. Їх пришивали і носили під невсипущим оком начальства. Цього

правила залізно дотримувались до 54-го року, і виконання його було обов'язковим для всіх в'язнів, навіть для найбільш привілейованих.

Отже, наша берлагівська маса, яка тут почала поступово збільшуватись, була по-своєму дуже колоритною, і тут, де ще були побутовці, наглядачі легко відрізняли „фашистів” від радянських людей.

Фабрика.

Мабуть, ця місцевість (Усть-Нера, Аляскитово) географічно містилася в Якутії, але адміністративно — на Колімі — і підпорядковувалась Магадану. Сама ж названа мною фабрика містилась за п'ять кілометрів від рудника. Вона стояла терасоподібно на схилах сопки — від підніжжя до вершини — і, звичайно, була оточена вишками й колючим дротом. Сама технологія збагачення металу потребує ступеневого розташування виробництва — і це виглядало приблизно так. Руду привозили прямо з рудника на рудний двір в самому низу фабрики. Звідти її вагонетками подавали на саму гору і тут за допомогою „грохотів” значно очищали від пустої породи, потім поступово вона спускалась униз, промиваючись і очищаючись на різних агрегатах. Нарешті очищений метал доходив до розрахованої кондиції і, строго дозовано, його засипали в мішки і везли в напрямі Усть-Нери і, мабуть, далі. Фабрика працювала на воді (тільки на самій горі, на грохотах, було сухо, зате тут стояла страшна курява) і був задіяний замкнений водний цикл. Це само по собі дуже доцільно, а за умов лютих морозів абсолютно необхідно, бо інакше ніяка робота не пішла б. Очевидно, талановитий був все ж таки інженер, який проектував і будував цю фабрику. Недаремно ж його посадили, щоб мати його постійно у кишені.

Звичайно опис цей схематичний і приблизний, але дає уявлення про ту аляскитовсько-виробничу реальність.

Отже більша частина робіт проводилась з водою і у воді. Взимку це створювало тяжкі проблеми, влітку наставало полегшення. Одяг і взуття були мокрими і якщо взимку для ніг давали черевики, тобто просто не забирали їх в зв'язку із закінченням літнього сезону, то одягу для роботи не давали...

Тому, прийшовши на фабрику, в'язні валянки ставили на труби опалення і з роботи йшли в сухому взутті, але в наскрізь мокрому одязі. Цей одяг на морозі дубів і нагадував панцир. Черевики несли зв'язані через плече і, наскрізь мокрі, вони на морозі дубіли і могли ставати зброєю. Такою зброєю можна було якщо не вбити, то боляче вдарити, і це часом траплялося в бійках, які іноді виникали.

В бараці одяг і черевики сяк-так сушилися, і потім все починалося спочатку.

Працювали у три зміни по 8 годин, враховуючи шкідливість виробництва, годували майже, як на руднику, а в перерві на обід на виробництві — шматочок хліба (за рахунок пайки) і шматочок оселедця.

Гарантійна пайка була 800 чи 900 грамів — така ж мокра і важка, як скрізь. Взагалі на цих харчах можна було вилікувати хворий шлунок і дехто виліковував. Я знав такі випадки.

Зокрема, з Мордовії сюди зі мною прибув колишній музикант Михайло Долматов. В Мордовії він грав у таборовому оркестрі (біля воріт під час розводу на роботу) і часом мав якусь порцію баланди, крім того, іноді отримував посилки від близьких людей — і в-весь час мучився від болю в шлунку. Тепер він жив тільки на пайку і болі в нього зовсім зникли. Більш того, якщо йому щастило з'їсти понад норму шматочок оселедця, він з'їдав його без остраху і радів. Але, звичайно, випадки подібного одужання були поодинокими і тяжко вимушеними.

Цікава деталь — 49° нижче нуля — і навколо ясно, а -50° — суцільний туман — і чим холодніше, тим він густіший.

Табір містився під високою сопкою, засніженою взимку і зеленою влітку. Трохи віддалік виднілися інші сопки, а між ними і нашою сопкою проходила досить широка

долина, через яку протікала річка і багато струмків. Влітку вони день і ніч плюскотіли холодною кришталевою чистою водою, а взимку були наскрізь, до дна, промерзлими і завалені снігом.

Коли під час морозів колони зеків рухались цією долиною до фабрики чи будь-якого іншого робочого об'єкту, ніхто конвоїрів практично не бачив, тільки чув їхній гавкіт і йшов швидше інтуїтивно, аніж свідомо.

Недалеко від табору проходила траса, — одна — коротенька — гілка якої вела до рудника, друга вела назад до Индигірки і далі до Нери і Магадану. Але куди б не вели працювати, треба було пройти частиною траси. Все навколо давило мені на хворі ноги і психіку. Але життя не зупинялось і йшло за своїми не завжди передбачуваними законами, і в морі прикрощів траплялися поодинокі непогані, часом навіть комічні враження, правда, з сумним підтекстом.

Варто зупинитися на моєму знайомстві з чернігівчанином Володимиром Полевим. Це був дуже колоритний чоловік і не згадати його було б нерозумно. І, власне, неекономно з погляду людського матеріалу, точніше людської психіки.

Знайомство наше почалось ще на руднику з підлоти, яку він зробив мені — подарував вкрадену тілогрійку, і я насилу довів свою невинність. Тому я навіть не вітався з ним і не відповідав на його привітання.

Всі про нього говорили як про злодія і засуджували за знайомство з сумнівними людьми. І все це було правдою, але з деякими акцентами. Досить сказати, що в його послужному списку були обікрадені квартири деяких таборових начальників. Як це могло статися? Дуже просто. Колись він працював у бригаді будівельників за зоною і, користуючись неухважністю конвою, зумів обікрасти хати 2-х чи 3-х начальників, які жили поруч, і його напарником у цьому занятті був один дуже гидкий людець. Він сам називав його „прирученним животним”. Правда, вони досить легко були викриті і добряче покарані... Так що це не був якийсь „злодій в законі”, а просто той, який не обходить того, що погано лежить.

Правда, не так, але іноді щось подібне виникало в його відносинах і з зеками, принаймні його часто в чомусь підозрювали і не безпідставно. Хоч я в описуваний час чогось подібного не бачив і опишу його таким, яким запам'ятав його саме тоді.

Отже, я не вітався з ним, але обставини склалися так, що один від одного ми не могли нікуди подітись. Я побував там у різних бригадах, і коли якось в черговий раз мене перевели в іншу бригаду і, відповідно, і в інший барак, я, прийшовши, шукав і не знаходив собі місця. Раптом почув, що хтось кличе мене привітним голосом. Поглянув навколо, вгору, на верхні нари і бачу, там Володька показує на вільне місце поруч із собою. Звідси почався новий етап нашого знайомства, яке навіть переросло у приятелювання. Почалися наші відносини з окремих послуг одне одному і з розмов у вільні хвилини, з яких я поступово зрозумів, що цей чоловік дуже за grubів душею, але на дні у нього пульсують нормальні людські почуття.

Армія, фронт, полон, звільнення, фільтраційний табір, суд і ув'язнення на багато років. І звичайна таборова норма „умри сьогодні, а я завтра”, яку він легко в себе увібрав, і постійне балансування між страшним і найстрашнішим.

Все це огрубило і озлобило його, але не наскрізь, не до кінця. Досить сказати, що через деякий час він сказав, що йому соромно за випадок, який нас колись посварив, і між нами потроху утворилася атмосфера близька до щирої взаємної довіри.

Звичайно, не з усіма він розкривався, а очач багатьох він лишався тим, що й раніше, але у вчинках його давно не було нічого передсудного.

Його таборове кредо було — „не видел, не знаю, жрать хочу”. На щастя, він не завжди дотримувався цього. Колись він перед бригадниками проголосив промову, яку я з почуттям комізму згадую досі. В цій промові він ще і ще раз продекларував свій погляд на таборове життя — вижити будь-якою ціною — і тут він виправдовував будь-які засоби, крім сексотства і гомосексуалізму.

Та я вже розумів, що він кращий, ніж зображує себе.

Через деякий час, коли ми вже були в різних бригадах, і в мене були погані відносини з бригадиром та його кодлом, одного разу ситуація склалася для мене небезпечно. Я непомітно попросив одного хлопця покликати Володьку з іншого бараку, і Володька відразу прибіг, прихопивши в кишеню ножа. Та все, на щастя, обійшлося...

До українських проблем він був байдужий, але й не ворожий. Розлучились ми дуже тепло, обіцяючи один одного знайти. Бригада наша працювала на довбанні траншей вздовж траси від рудника до фабрики і, коли я згадую ту бригаду, в моїй пам'яті постають видовбані у вічній мерзлоті ями і обмерзлі фізіономії зеків, а поміж ними той самий Володька, який наскрізь застудженим голосом гукає комусь: „Ей, покурим!”

Вже у 65-му році я був у Чернігові і зробив спробу знайти його через адресовий стіл. Мені дали довідку „Выбыл в Тернопольскую область”. На цьому все обірвалося.

В цьому таборі були сектанти евангелістського чи баптистського типу, вірніше напрямку. Я знав їх тільки наглядно, але опосередковано трохи познайомився з об'єктом (а, може, жертвою) їхнього впливу. Цією жертвою був молодий москвич років 24-25, колишній партизанський радист, син полковника авіації.

Батько продовжував служити і займати якусь високу посаду в Москві, а цей хлопець сидів за анекдот, розказаний сп'яну. В нього були золоті руки, які рятували його від тяжких загальних робіт і від хронічного недоїдання.

Працював він у механічній майстерні на фабриці і виконував різні доручення начальства всіх рівнів — тому зробить портсигар, тому годинника полагодить, тому праску змайструє і т. д. В бараці він спав на ліжку, а не на нарах, — привілей для самих вибраних, а у вільний час під гітару наспівував різні пісеньки, переважно фронтового змісту, при чому більшість із них ні до нього, ні після нього я не чув. Припускаю, що він сам їх творив. Словом, це був різнобічно і дуже щедро обдарований юнак, тільки тяжко прибитий своєю зеківською долею — і весь його вид свідчив про душевний надлом.

Рідко його бачивши, я мало ним цікавився, та й жили ми в різних бараках — я тільки часом заходив в його барак, бо там жили мої знайомі. Але з якогось часу я помітив у ньому зміни: розгубленість і подавленість зникли, і з'явилась якась зосередженість і, навіть, піднесеність, а в тих рідких випадках, коли я заходив у його барак, я вже не чув його пісень.

З ним близько спілкувався один мій добрий знайомий, українець, чоловік старшого віку, який і розповів мені, що з ним сталося. Під впливом сектантів він дуже перейнявся їхнім світоглядом і про все це він написав батькові. Батько відповів — і його відповідь була переповнена розпачем — він в цьому листі кляв долю за те, що його (батька) не збили під час війни, що його в темному провулку не зарізали урки і закликав сина отямитись і взятись за розум.

Мій знайомий непомітно дав мені цього листа прочитати. Я прочитав, бо певні бар'єри щепетильності там були розмиті. Справді, цей лист був згустком болю і розпачу. Не знаю долі цього хлопця, але іноді згадую його.

Побутовців тим часом поступово вивозили, зону — огороження — від самого початку цілеспрямовано городили і, в той час, коли не було транспорту привезти хліба, вдень і вночі везли жердини для огорожі.

Напередодні нашого прибуття — це я свідомо повертаюся до тієї пам'ятної післяноворічної ночі — сталася подія, яка ще довго обговорювалась усіма — блатні знову зарізали кількох сук, чи тих, хто приховав своє „суче” минуле.

Як ілюстрація цих подій, біля бараку, в якому я жив у перші дні, кілька днів на морозі лежав труп одного з них на прізвисько „Муха”, і чомусь його довго не прибирали, хоч інші трупи прибрали відразу. Потім нарешті прибрали, і я досі згадую ту страшну мертву фізіономію, задубілу на морозі.

Не знаю, чи займається хтось дослідженням масової різні в ГУЛАГу, але варто було б — там є матеріал для багатьох монографій.

Зима здавалась безкінечною і всеосяжною, але на початку квітня з'явилися поки невпевнені, але все ж ознаки весни — морози пом'якшали, а вдень на кризі почали з'являтися проталини. Стрімотно збільшувався день, а ніч все звужувалась, щоб у травні взагалі зникнути.

Не пом'якшувався, а, навпаки, посилювався тільки режим, доведений до абсурду.

Ідеш на роботу — обшук, з роботи — обшук, а в бараці теж безкінечні обшуки. Проте, хто хотів мати ножа, той мав, і ніякі шмони не заважали. Відбирали все — і зайву ганчірку, і листа, і шматок хліба, який здався підозрілим (щоб у побіг не поніс його).

Писати дозволялось два листи на рік, але ніхто не виконував цього правила і писали, скільки знаходили потрібним. Зворотню адресу писали туфтову і відправляли через вільних, ніби з волі. Все перевірити неможливо, тому, хоч часом ловились, ніщо не змінювалось.

ГУЛАГ був державою в державі, а Берлаг — державою в ГУЛАГу, і тут діяли специфічні, але все ж державні інституції.

Так тут видавались газети, безкінечно надумані і лицемірні, але ж газети. Тут активно діяли художня самодіяльність і централізовані концертні бригади, в яких були задіяні і справжні, часом знамениті, артисти, які були засуджені і сиділи.

Газети, правда, з'являлись неймовірно рідко — не більше разу на рік або й на кілька років, місцева ж самодіяльність була набагато активнішою — з нею ми зустрічались відносно часто. А щодо Центральної Берлагівської концертної бригади (вірніше Дальбудівської), то мені випало побачити її тільки один раз.

Така бригада побувала на Аляскитово навесні 1950-го року, і керував нею знаменитий у свій час Вадим Козін. Тут на тимчасових підмостках таборової їдальні пройшов концерт за його участю і повністю режисований ним.

В цій бригаді були професійні актори і виступали вони перед різношерсною зеківською публікою, основну масу якої складали загнані і затуркані доходяги. Втім, вони щиро аплодували, а номери на їхньому одязі, мабуть, робили цей концерт ще більш специфічним. Шапки були зняті, тому номери виднілись тільки на колінах і на спинах, а були б шапки на головах — було б ще ефектніше.

Як і завжди в таборах, на самих почесних місцях, тобто у перших рядах, возсідало начальство всіх рівнів, далі придурки, які вже поблискували номерами, а далі основна маса, брудна і загнана, але налаштована на святковий лад.

Мені особисто запам'ятався виступ самого Козіна і співака на прізвище Яценко. Козін співав властиві йому естрадні пісні, зокрема запам'ятались пісеньки „Всем ты, молодец, хорош” і „Отчего бы это загрустил слегка я” і відчувався в ньому ще потужний творчий потенціал. Яценко був явним українцем (принаймні, з походження), до того ж прекрасний актор і співак. Наскільки я зрозумів, це був оперний співак, хоч у нього переважав естрадний репертуар, зокрема він проспівав пісеньку в обробці Косенка „Удовицю я любив”. Крім них ще пара співачок були явними українками і була ще азербайджанка, яка, крім іншого, майстерно і тепло проспівала пісню про Азербайджан „Богата нефтью страна родная, земля родная, Азербайджан”.

Я з гіркотою подумав, що української пісні на хоч якомусь патріотичному рівні (хоч би радянському) тут нема, а так, тільки малоросійщина.

Своєрідною була реакція Козіна на оплески: він не розкланювався, а поблажливо кивав. І його лице говорило — дякую, досить, я бачив не таке.

Рік чи два тому я дізнався про смерть в Магадані Козіна у дуже похилому віці і зайвий раз згадав той концерт.

Пізніше в Аркагалі я бачив зеківських акторів з якихось централізованих колективів, але це були люди без професійного гарту. Акторська бригада Козіна була професійною, вона була привілейованою і, мабуть, не носила номерів, і навіть не ходила голодною, але все ж таки сиділи вони в міцній клітці і опікали їх суворі мужики в погонах. До речі, над

всіма ними нависав постійний страх, що відправлять на загальні роботи на лісоповалі або в шахті, так що я можу собі уявити атмосферу, яка там панувала.

Не можу промовчати цікаву деталь.

Всі знають, що в той час вся велетенська імперія захлиналась від славословій Сталіну. З його іменем по радіо і в газетах засинали і прокидались: „Піснею про Сталіна починаєм день, кращих ми не знаємо на землі пісень”. Але в ГУЛАГу, принаймні в його строго-режимній частині, про нього прямо не згадували і пісень не співали. Був повний набір словесних штампів про партію, уряд, радянський народ, армію, радянську державу, — а про Сталіна не говорили.

Вже після звільнення я запитав думки про це в одного розумного чоловіка, до того ж багатолітнього в'язня. Він розвів руками і сказав: „Не поминайте Господа вашого всеу”. Мабуть, це і є розгадка цього феномена.

Врешті прийшла весна, настало літо, запанував цілодобовий день — сонце сідало о 12-й ночі і через кілька хвилин вже підіймалось. Особливо добре це спостерігалось на 3-й зміні: після 23-ї години — розвод, і нас ведуть на фабрику. По дорозі сонечко сіло, і навколо посутеніло, а не потемніло. Та за якихось 10 хвилин підійшли до фабрики, а сонце вже піднялось і яскраво світить. Спати навіть уночі було важко при постійному світлі, і це створювало додаткові труднощі. Але все ж радували тепло і зелень, радували струмки і річечки навколо — влітку на Колімі ледве не з-під кожного каменю б'є вода, до того ж смачна і чиста.

Взимку ми, як правило, пили воду з перетопленого снігу, який збирали обабіч траси, і вона віддавала бензином. Вода з чистої криги була рідкістю. Тепер же чиста й холодна вода кругом шуміла й розбивалася об каміння на водяний пил. Взимку ці струмки, і навіть великі ріки промерзають до дна, а тепер серед каміння і скромної зелені вирувала й кипіла вода, і здавалось, що пахне Україною.

В той час там ще жила чужа й жорстока, але могутня і по-своєму прекрасна природа, красу якої, одначе, рідко коли можна було помітити. Як тепер, не знаю.

Працювати довелось на різних роботах: то на довбаннях траншей, то на заготівлі каменю, то на фабриці...

На фабриці мені випало деякий час попрацювати в ОТК: моїм обов'язком було брати проби руди з транспортерної стрічки кожної години (тобто скільки її протягом години відбере спеціальний пристрій) і носити їх зверху (ці проби бралися майже на самій верхівці фабрики) і аж до самого споду фабрики, тобто до лабораторії біля рудного двору. Також треба було щогодини ходити в ОТК доповідати про стан руди на тій стрічці — мокра чи суха вона в дану годину. Звичайно, це не робота у шахтарському забої або в траншеї, але фабрика стояла круто-терасоподібно і безконечна біганина згори вниз і навпаки та з тяжким відром, коли носив проби до лабораторії вниз — все це було мені дуже важким, особливо враховуючи дистрофію і хворі ноги.

Начальником ОТК був інженер-договірник з Ленінграду Кудрявцев, недурний, але холеричної вдачі чоловік і, само собою, україноненависник. Майстром був зек Єфімов, тямущий інженер родом з Томська, якого дуже цінував Кудрявцев. Був він чоловіком цілком порядним, але чисто прагматичним, далеким від будь-якої сентиментальності.

Відносини з ним і Кудрявцевим у мене склалися дуже нерівномірно — від доброзичливих до напружених. Кудрявцев одного разу під гарячу руку після несерйозної перепалки зі мною хотів скинути мене зі сходів, — а сходи з ОТК вели круто вниз, — але я вчасно перехопив його ногу і скинув його сам. Та при падінні він налетів на зека, який піднімався вгору, і це пом'якшило його приземлення. Тому він у той раз не поскаржився. Втім, скоро він з Єфімовим звідти мене все одно вижив, але я за це не маю ніякої образи. Маю образу тільки за те, що через кілька років у Магадані вже звільнений Єфімов пройшов повз мене і не привітався — а я добре бачив, що він помітив і впізнав мене. Не хотів, як видно, себе компрометувати. А я копав траншею під конвоєм. Втім, різномірність і відчуженість завжди були між нами.

Треба доповнити, що подібних випадків було багато з багатьма зеками — у тій чи іншій формі.

Крім інших, кого я знав по тому табору, запам'ятався колишній латиський полковник Вейде (може, Вайде). Знайомими ми не були в силу крайньої його неконтактності. Був він високого зросту, з суворим непроникним лицем і ніс він свій хрест надзвичайно мужньо і, я сказав би, з якимсь своєрідним гонором. Досить сказати, що ніколи ні від кого він не прийняв навіть шматочка хліба — траплялося ж, хоч і рідко, що сусіди по нарах розживалися на якийсь шматок хліба понад норму і пропонували йому. Часом хтось одержував посилку і хотів його почастувати. Але загадковий полковник ні разу нічого не прийняв — принаймні я і ніхто з моїх знайомих не бачив і не чув про таке.

Через кілька років я познайомився з одним латишем, між іншим, розповів йому про Вейде. Потім ми роз'їхались по різних таборах, але якийсь час листувались — це вже було в хрущовські часи, коли листування між зеками різних місць ув'язнення було можливим. Зненацька мій адресат згадав того полковника і дуже зневажливо. Що він почув, чому так зневажливо відгукнувся, не знаю, але думаю, що очорнити людину дуже легко. Мабуть, Вейде ні для кого не був подарунком, але не поважати його не можна, навіть, якщо і не у всьому з ним згоден.

Кілька років тому я почув, що помер він у Ризі в час горбачовської перебудови від дистрофії і всіма забутий. Інколи я згадую його і намагаюсь зрозуміти.

Пальці на ногах у мене вже затягнулись і майже не текли, хоч і дуже боліли: досить було наступити на невеличкий камінець, щоб скорчитись від болю. Так тривало ще пару років.

Тим часом відбулись деякі місцеві зміни: майора Сьомкіна перевели в інше місце, і заступив його капітан Вачін, який і мислив, і розмовляв чисто репресивними категоріями. Пізніше мені довелось трохи поговорити з ним, і я зрозумів, що це справді так, що це маньяк розслідувань, запроторення до ізолятору та інших засуджень.

На вже нижчому, зеківському, рівні теж дещо змінилося: нарядчика Івана Камишева зняли, а його місце зайняв один з могутніх бригадирів забійної бригади Леонід Кислянський. Тут же, на фабриці, нарядчиком був його „корешок”, наш землячок Іван Лисенко.

Все це були люди неоднозначні, в діях яких часом проглядав і людський вчинок, але які твердо засвоїли гасло „умри сьогодні, а я завтра”, і це було визначальним мотивом їх життя і роботи.

Начальником нижнього табору був лейтенант Бурсіков, дуже, звичайно, шорсткий і колючий чоловік, у поведінці якого все ж таки часом проглядало прагнення бути справедливим. Кумом тут був молодий лейтенант Воробйов, який, мабуть, тут починав на практиці опановувати свою диявольську спеціальність.

Вище я згадав про „розводи” на роботу. „Розвод” для таборовиків — надзвичайно містке поняття, це ціла понятійна категорія у свідомості кожного зека, особливо для зека сталінських часів, який ішов на тяжку роботу в лютий мороз і в снігову завію „накормленный по норме, одетый по форме” (а часто і ні). Тобто йшов тяжко „ішачити” голодний, погано одягнений і, якщо він кутив, з туманною надією в когось підстрелити бичка.

В той час часто лунали заклики „покурим!”, як заклик поділитися недопалком. Начальство, яке стояло на розводі, часто курило, але до нього звернутись зі словом „покурим!” було страшненько, тому таборовий фольклор породив коротенький іронічний діалог: „Покурим! — С начальником на розводе покуришь”. Часто тому під час того заклику „покурим!” відповідь була жартівливою, а часом і широко, злісною: „С начальником на розводе покуришь!” Втім, одного разу я бачив, як якийсь начальник дав зекові докурити недопалка, а потім всі довго реготали: „С начальником на розводе покурим!”

Тим часом літо швидко закінчилось і з початком зими різко погіршилось становище: вже з початку вересня, тобто з перших зимових днів нас почали, крім роботи на виробництві, ганяти в сопки за дровами та й то по два рази — один для залоги, тобто для солдат, а другий — для табору.

Не працював транспорт, тому питання опалювання стало надзвичайно гостро.

Виглядало це так.

Другу зміну, яка працювала до 24-ї години, ганяли зранку. Це означало, що треба йти далеко в сопки і зрубати чи зрізати дерево, і на собі, часто по глибокому снігу, треба доперти його до табору. Перша ходка — для солдат і взагалі для всієї псарні. Друга ходка — для табору. Так проходив час до 15-ї години, включаючи сніданок (чи це вже був обід), а потім треба було йти на основну роботу.

Третя зміна після роботи, гремлячи замерзлим одягом, йшла в сопки раз і вдруге, і вже до нічного розводу сяк-так відсипалася і відсушувалася.

Перша зміна була найбільш спокійною, бо гнати її після зміни було неможливо — суцільна темрява. За те під час перезміни, чи ще у якийсь спосіб, над нею відігрувались сповна.

Дрова, які вже приносились до табору, у першу чергу йшли до кухні і лікарні, а для бараку, в якому ти живеш, — як пощастить. Якщо зрідка траплялися вихідні, — те саме — і перш за все це стосувалося тих, хто перед цим був на 1-й зміні і тих, хто працював не на фабриці. Звичайно, таборової еліти вся ця вакханалія не торкалась, вірніше, більшості з них. Заслуги їхні давали їм право на відносно спокійне й відносно сите життя.

Одна з таких мандрівок за дровами мені особливо добре запам'яталась. Стояла вже справжня зима з морозами під 40°. Ми вже спустилися в сопки, завантажені стовбурами зрізаних дерев, точніше частинами цих стовбурів (такі частини стовбурів називались „баланси“), і вже йшли по трасі. Раптом я відчув, що розірвався мотузок, яким були підв'язані мої ватяні штани. На правому плечі — балан, який я підтримую правою рукою, лівою ж рукою намагаюсь підтримати штани, бо зав'язати не можу на ходу, та й руки у рукавицях задерев'яніли. Починаю заточуватись і відставати, плутаючи ряди зеків, і без того заплутані і розладнані. Зненацька чую постріл, потім другий, третій — це стріляв начальник конвою вгору. Потім він підскакує до мене, хапає за комір і жбурляє у сніг. Я падаю з баланом, а двоє чи троє солдат підбігають і починають місити мене ногами. Один з них так осатанів, так сп'янів від моєї крові (ніс і губи, справді, були розбиті і кровили), що вже навів на мене (лежачого) автомат: „Убью, падло!”

Правда, начальник конвою відвів його автомат, допоміг мені встати, а потім дав такого ляща, що я знову покотився в сніг. Потім мене штовхнули в колону, і один прибалт допоміг мені зав'язати штани. При цьому до мене доносились матюки багатьох зеків: з-за якогось падла всім доводиться мерзнути. На щастя валянки тих солдат були ще не підшиті, та й одягнений я був по-зимовому, хоч і не першокласно, тому вони мені нічого не відбили.

Не всі солдати були такими звірами, між ними зустрічались цілком нормальні, навіть хороші люди, яких примусили в таких частинах служити. Зокрема, серед солдат, які охороняли цей табір, я знав дуже людяного і розумного казанського татарина, який завжди намагався чимось допомогти в'язням. Але тон задавали звірі, тим більше, що звірство заохочувалось і плекалось державою. Досить згадати відпустки і премії солдатам за вбитого втікача. До речі, навіть у самоохорони (була така форма охорони, яка здійснювалась самими в'язнями) заохочення в таких випадках було дуже популярне. За вбитих втікачів їм давали пайки і — головне — заліки, тому багато хто з них дуже старався у цьому напрямку. Я не знав самоохоронників, але багато про них чув. Деякі солдати спеціально посилали зеків за дровами, щоб вбити, ніби за втечу, і дістати свою криваву премію, та й крім дров, такі нагоди траплялися. А премії місцевій людині за вбитих чи затриманих втікачів! Та й у всій державі панували звірячі закони, які вбивали все людське, а пробуджували звіряче.

От таким чином пройшов чималий час — рік з маленьким привіском — мого перебування у нижньому таборі.

В моїй пам'яті виринають образи окремих людей — хороших і бридких, які назавжди зникли. Крім тих, кого я вже назвав, хочу ще декого згадати.

Згадується один нехарактерний нетиповий галичанин, досить огрядний, грубий і неотесаний дядько. З земляками він не спілкувався, говорив, точніше, намагався говорити російською мовою, це не виходило, і утворювався гепаний і брудний суржик. Брудно додавав безконечний мат в його мові, точніше в його говірці. Всі намагалися не спілкуватися з ним, і не тому, що боялись його, а просто гидували. Але, на всіх плюючи і ні з ким не спілкуючись, він постійно щось звідкись діставав і завжди мав якийсь зайвий шматок. Один час він працював у лісі, на ділянці, яка була близькою до селища. На таких місцях солдати не завжди сумлінно охороняли, могли спокійно сидіти біля вогнища і не звертати уваги на зеків. Справді, хто побіжить, коли навколо сопки, а часом і хижі звірі? Але часом за подібної ситуації траплялися проколи. Зокрема, стався прокол і з описуваним персонажем. Ні, він не пішов у побіг, бо розумів, що б це значило, а пішов у селище до якихось своїх знайомих щось взяти з продуктів (пізніше говорили, що це було не вперше) і чомусь не прийшов вчасно. Коли ж прийшов зі своєю ношею, солдати, перелякані за себе і розлючені, його без зайвих сантиментів застрелили.

Пам'ятаю, як на розводі наступного дня мимоволі підслухав розмову його земляків — це були поважні, старі вже галицькі селяни. Врізались в пам'ять слова одного з них: то воно вже інакше і бути не могло — він же в Бога лаявся! Я був вражений цим наївним, але мудрим доказом.

Пригадується хороший українець з Кіровоградщини по імені Грицько. Він належав до тих небагатьох українців, які ні до чого не пристосовуються і завжди такі, якими вони створені. Так, він з усіма говорив по-українськи, навіть з начальством, і на всі зауваження відповідав: „Я — по своєму”. Не збавляв він тону і перед таборовими духариками і також говорив „все по-своєму”. Дуже любив все своє, українське і, як міг, намагався підтримати українців. Він, принаймні, деякий час, був днювальним у нарядчика і іноді міг щось зробити. Сидів за ОУН і дуже тужив за Україною.

Пам'ятаю, навесні 50-го року він зайшов у барак, в якому я жив, і сказав до мене і кількох чоловік, що там були: „Сніг, але вітерець уже теплий. Україною пахне”. І було в цих словах стільки болю і туги, як могло бути в словах і голосі справжнього патріота.

Зрідка в пам'яті з'являється старий вже чоловік, інтелігент із Східної України, давній в'язень. З ним я кілька днів працював на траншеях, потім несподівано його забрали на етап, і я не встиг з ним ближче познайомитись. Кожне його слово і, здається, саме лице дихали гарячою любов'ю до України та її скривджених дітей, які були поруч і скрізь. Не приховував він своєї ненависті до Московії — і білої, і червоної — і два гарячих почуття — любові і ненависті — тримали його на світі. Жалкую, що не встиг з ним ближче познайомитись і згадую з болем і тривогою.

Згадується немолодий вже гуцул на прізвище Скидан, розсудливий і добродушний дядько, який часто любив давати поради, і ці поради завжди були розумними і практичними.

В цьому таборі я зустрів кількох закарпатців, серед яких був Стефан Вольткович Борецький, високоосвічений і розумний інтелігент. Не знаю його подальшої долі, але згадую його часто і тепло. Ще під час мого першого перебування на руднику — я підкреслюю „першого”, бо вже наближалось друге — я мимолітно познайомився з земляком Стефана Вольтковица — Василем Васильовичем Федаком, колишнім тренером відомої після війни футбольної команди ужгородського „Спартака”.

Це був розумний і культурний спортивний діяч, якому жорстока й тупа влада могла знайти місце в концтаборі, а не там, де він міг приносити користь і славу їй же самій. Цих два закарпатці знали й шанували один одного.

На початку 60-х років я чув виступ Василя Васильовича по радіо. Він, зокрема, говорив про те, що докладе всіх зусиль для відродження „колишньої слави ужгородського „Спартака” (тепер ця команда називалася інакше). На жаль, щось перешкодило цьому відродженню.

Тим часом настав 51-й рік і до мене іноді почали доходити чутки про мене самого — виявляється, про мене дехто подейкував, як про сексота. Це було настільки гидко й несподівано, що я розгубився. Я робив різні припущення — звідки це, — але певності не мав в жодній версії. На щастя, ця гидка примара скоро розвіялась, але в свідомості лишила болісний слід.

Тим часом до нас прийшла звістка, що на рудник прийшов етап. Слід зауважити, що у таборах чутки — „параші” — поширюються з космічною швидкістю — і брехливі, і правдиві. Незабаром я дізнався, що з тим етапом прибув Микола Мамус і гадав, чи суджено нам зустрітись. Виявилось — суджено.

У лютому того ж 51-го року зібрали етап з нижнього табору на рудник, і я знову став етапником.

Знову рудник.

Цього разу моя мандрівка на рудник була недовгою, менше місяця — але в цей час запресувалося багато подій і вражень. Стали помітними зовнішні зміни в таборі, а найближчим часом я помітив і деякі глибинні внутрішні зміни, які тут пройшли. Щодо зовнішніх змін, то ізолятор, наприклад, містився вже не за зоною, а всередині зони і став він більш, так би мовити, досконалим. Це вже не була велика дерев'яна будка, а маленька кам'яна в'язниця з кількома камерами. Холод тут був вже не такий нестерпний, як у попередньому місці, але цілком достатній, щоб не спати. На кілька хвилин, правда, можна було задрімати, але не більше. Мені знову довелось там побувати, і я познайомився з ним на славу. Проте, слід зауважити, що чергували в цьому ізоляторі досить людяні молоді наглядачі. Не все від них залежало (голодна пайка, собачий холод і багато чого), часто до цього ізолятору вривалися тварюки, але коли тварюки виходили, тут знову встановлювалась зносна атмосфера. Траплялось, вони грубо порушували свої тюремні власні правила і серйозно ризикували — при мені вони пару раз відпускали в'язнів ізолятору в зону, коли ті просили, щоб дістати якусь пайку, хто міг. Застерігали, щоб не піймались, але відпускали. Їхні „відпущеники” приходили вчасно.

Я іноді згадую цих молодих наглядачів — адже це було неймовірним — з вдячністю, подивом і тривою. Адже їх легко могли накрити, їх легко міг продати який-небудь необережний або продажний зек! Щиро хочу, щоб Господь віддячив їм за їхнє благородство!

Із згаданих мною тварюк дуже славився наглядач на прізвисько „боксер”. Розповідали, що він справді займався боксом і був якщо не чемпіоном, то призером Красноярського краю. Я сам бачив, як він на доходягах підтримував спортивну форму. Пізніше переповідали, що йому помстилися, але не буду переказувати непевних чуток.

Лазня тепер також містилася в зоні і була значно більшою і впорядкованішою. Залізне правило „шайка до бриття — шайка после бриття” не змінилося, але великим полегшенням було те, що до миття і особливо після нього не треба було замерзати надворі, а можна було відразу бігти в барак. Правда, ходили або бігли „в строю”. У всьому іншому змін не було, крім того, що з'явилося чимало нових наглядачів і з'явилася тенденція до ще більшого посилення режиму.

Відмова від роботи, — а підстав для цього було багато — супроводжувалась побоями й карцером. До їдальні, з їдальні, до лазні і з лазні, до воріт на розвод і з воріт до бараку — у колоні, в строю, інакше — неминуча кара. Правда, всі намагалися ухилитись від цього абсурду і ухилялися, не виконували — і все ж начальство за це карало і вимагало виконання.

Заходить наглядчач до бараку — всі повинні встати, зустрінеш його в зоні — треба вітати, а якщо він щось скаже — треба доповісти, хто ти і де працюєш, а не захочеш — твій номер скаже за тебе і тебе покарають і т. п. Все це було у всьому Берлагу, але всі ці речі приймалися із сильним, хоч і пасивним опором. В даному таборі специфіка роботи рудника — часті розводи на роботу і з роботи та майже цілодобова робота таборової їдальні — заважали впровадити справжній передбачений уставом режим.

Щодо згаданих мною глибинних змін з'явилася одна серйозна обставина, може, на перший погляд малопомітна, але дедалі все більш відчутна. Це згуртованість українців і все більша й більша взаємодія і взаємопідтримка між українцями. Наприклад, там майже щодня були бійки — чи в їдальні, чи на місці роботи, чи в бараці. Тепер я побачив, що українці захищають один одного — і дуже успішно. На кухні, я помітив, порядкують здебільшого українці (кухарі, роздача) і зайвий черпак перепадає нашим хлопцям. Зрозуміти і осмислити це у повній мірі я відразу не міг, але з подивом і радістю це спостерігав. Це було початком, прообразом української солідарності, розквіт якої я побачив в іншому місці.

Мої особисті справи склалися так, що мене відразу призначили відкатником у забійну бригаду і, подумавши, я вирішив кілька днів попрацювати, щоб зорієнтуватися, що робити далі. Бригадиром моїм став один малорос із Запорізької області, і з ним у мене відразу виникли непорозуміння. На 2-й чи 3-й день сталося так, що нога моя попала під вагонетку, посиніла й розпухла, і почався новий етап трагікомедії. Бригадир відмовився скласти акт про виробничу травму, отже, звільнення в медпункті не дають, мене женуть на роботу, я від роботи відмовляюсь, і мене саджають в ізолятор, який я щойно згадав.

Доктор Гутаревич веде тепер лікарню і до звільнень з роботи відношення не має, а якби навіть мав, допомогти не міг би, бо нема акту про травму.

Лікар, який працює в амбулаторії, взагалі повзає перед начальством і без його дозволу, — наказу, а не дозволу, — навіть відмовляється робити перев'язку.

На щастя, фельдшером у нього тепер працював один білорус, з яким ми відразу порозумілись. Тих кілька раз, коли я приходив, я звертався саме до нього, і він, ні в кого не питаючись, робив мені перев'язку, на кожному кроці виявляючи мені свою симпатію. Правда, це він робив, коли той жалюгідний лікар був відсутній або зайнятий.

Цей фельдшер був одним з небагатьох національно свідомих білорусів, яких я знав, який в українцях бачив природних союзників, тому всіляко допомагав мені. Коли мене відправляли, він прийшов попрощатись і хотів дати мені щось для ніг (пам'ятаю, він кілька раз повторив слово „ногавіці”). Я щиро подякував і відмовився, але коли він обняв мене і пошепки крикнув на вухо „Ще не вмерла!”, я розчулився до сліз. І досі згадую його розумні добрі очі під окулярами і трошки метушливі рухи. На жаль, не пам'ятаю його імені.

Але повертаюсь до травми і ізолятору.

Посадили мене на 4-й чи 5-й день перебування на руднику, потім на якийсь день випустили і направили у ту ж бригаду. Звичайно, я знову відмовився, і мене знову посадили. Так повторювалося 3-4 рази до моєї відправки. Я мотивував свою відмову хворою ногою, хоч ні з хворою ногою, ні із здоровою туди вже лізти не збирався.

Вище я зазначив, що мав нагоду, звичайно, дуже неприємну, познайомитись з новим начальником табору капітаном Ваціним. Само собою зрозуміло, що це сталося в період між відсидками в карцері. В його кабінеті сиділа пара якихось начальників, а в коридорі стояло кілька зеків, яких привели сюди. Мені він запам'ятався як високий, крикливий і безконечно злий чоловік, про яких кажуть: „Він би й самого себе з'їв, якби міг”. Крім того, щоб розібратись з приведеними до нього порушниками, він особисто розслідував причини поламки якоїсь лебідки на шахті і, як видно, прагнув знайти сліди диверсії у цій поламці, яка, до речі, у більшій чи меншій мірі траплялася щодня. За той час, що я стояв у його кабінеті, він встиг не тільки обляяти мене, а й гортаючи матеріали на мене, що лежали перед ним, гаркнути, що я був на окупованій території і ще щось на подібну тему.

Крім того, при мені він дзвонив новому таборовому оперу на прізвище Лазаватор, який прибув на місце Орлова, що звідти відбув, і просив його, Лазаватора, допомогти йому розібратись з лебідкою. Я навіть запам'ятав його фразу: „Ну, ты мне помоги разобраться с этим!” Трошки дивними здалися прохальні нотки в його голосі. Правда, ці нотки повторилися, тільки з відтінком зверхності, коли на його виклик до кабінету увійшов нарядчик.

Це був Леонід Кислянський, колишній бригадир передової забійної бригади і колишній нарядчик на фабриці, якого я добре знав. Начальник сказав: „Как думаешь, Ленька, почему она сломалась?” Кислянський розумно і достойно відповів, що на сильному морозі сталь стає колкою й крихкою, і винних тут нема.

Не знаю, що відповів йому Вачін, бо в цю хвилину погляд його впав на мене. Він закричав, що згноїть мене в карцері і щоб я вийшов геть. Не пам'ятаю, пішов я в барак чи в ізолятор того разу, бо в-весь той час ділив між ними.

Тим часом до мене знову докотилися чутки, що про мене дехто говорить, як про сексота, і це викликало у мене такий вибух розпуки, що навіть промайнула думка стрибнути в передзонник і відразу з усім покінчити. На щастя, це був тільки хвилиний порив.

З Миколою ми зустрілись і зустріч була радісною, хоч її отруювало все те, що я розповів. Пам'ятаю, як він зайшов до бараку, в якому я приземлився — а це було в один з перших днів після мого прибуття — і на весь барак прокричав моє прізвище, а я стояв поруч і усміхався до вух. Але за той час, що я там пробув розповісти про все тільки-що сказане я просто не встиг — між ізоляторами, безконечними шмонами та перевітками і всіма невдачами, які мене переслідували до близького вже етапу.

Микола застеріг мене, щоб я не взявся за бур. „Боже тебе борони взятися за бур!” Я заспокоїв його, розповівши про свої справи, пов'язані з цим.

З Миколою прибув його земляк і товариш Володя Сорокаліт. Він відразу запропонував мені почитати „Кобзаря”, якого він має і возить з собою. Це був хороший хлопець і справжній українець.

Через багато років він зайшов до мене в Києві і ми радісно зустрілись. На жаль, виявилось, що на Аляскитово він все ж таки дістав силікоз. Після звільнення його не пускали додому і деякий час він жив на Донбасі. Потім все ж дозволили переїхати на рідну сторону, але незабаром знову посадили, і кілька років він провів у Мордовії. Вдруге я побачив його вже після Мордовії. На жаль, незабаром він помер. Не могло все пережити дочасно не звести його в могилу. Хай же пухом йому буде рідна земля!

Під час однієї відсидки в ізоляторі запам'ятався закривавлений дядько, якого привезли звідкись, тяжко побитого наглядачами і помістили до сусідньої камери. Правда, скоро забрали до лікарні. З останньої вже відсидки мене несподівано звільнили на клопотання бригадира, і тільки трохи пізніше я зрозумів причину такої несподіваної турботи: виявляється, наші хлопці пригрозили йому, що, якщо він не потурбується про моє звільнення з карцеру, то в зоні йому більше не жити.

А поки, голодний і загнаний після чергової відсидки я прийшов у барак, гадаючи, що ж буде далі — вони, мабуть, думають, що я полізу до проклятої штольні? Туди я лізти більше не збирався.

Хтось у бараці зі мною заговорив, хтось дав мені пораду не брикати, — не таких ламають, — я огризнувся і засичав на своїх критиканів. Коли суперечка вщухла, хтось доторкнувся до мого плеча. Переді мною стояв хлопець, який ледь помітним рухом відкликав мене убік. Коли я відійшов, він запитав, чи я такий-то, а коли я ствердно відповів, він тихо сказав, що мене кличе доктор Гутаревич. Звичайно, я відразу поспішив до лікарні, намагаючись бути якменш помітним.

Доктор зустрів мене дуже приязно, запросив сісти і сказав, що добре пам'ятає мене. Через пару хвилин зайшов його фельдшер, який прибув сюди під час мого перебування у

нижньому таборі. За кілька хвилин розмови я зрозумів, кому треба завдячувати об'єднанням українців у таку силу, з якою всі вимушені рахуватись.

Це був Степан Куц (пізніше виявилось, що справжнє його прізвище Кузьма). В той час це був молодий чоловік з різкими рухами і поривчастою, хоч і стриманою манерою висловлювання. Від нього віяло внутрішньою силою і відчувалось, що це вроджений лідер. Для мене він назавжди став одним з тих, хто не дав мені розчаруватися у всіх і у всьому. В мене часто бували настрої, близькі до розпачу, але після зустрічі із Степаном я часто думав, а як би на це подивився Степан.

Ми довго розмовляли, доктор оглянув мої ноги і сказав, що чогось дуже небезпечного нема, але треба бути уважним і, звичайно, треба триматись і не дати себе зламати.

Степан приніс мені поїсти і це для мене було дуже важливим, — кожен, хто побував у ролі загнаного таборового доходяги, зрозуміє, що значила для мене миска каші з шматком хліба.

Коли від конкретних побутових тем ми перейшли до більш широких, я відчув у Степана таку силу патріотизму, що мій власний патріотизм здався мені просто жалюгідним.

Степан дав мені записку до кухаря, який бував на роздачі. Я запам'ятав її, тому процитую: „Василу, це той чоловік, що я тобі казав. Зроби все!!” Правда, скористуватись цим я встиг тільки раз — щепетильність з одного боку і близький етап з другого боку перешкодили мені в повній мірі скористуватись цим.

На прощання Степан сказав, що заочно давно мене знає і сварив декого за те, що не відразу розповіли йому про моє прибуття. З того часу я не чув пліток на свою адресу, а після цієї зустрічі довго був розчуженим і розгубленим від розчуження. Я зрозумів і фізично відчув, що в мене є опора і захист, і сильними ми можемо бути тільки один одним.

Через кілька десятиліть я розшукав Степана. Тяжко хворий, він доживає віку в Золочеві на Львівщині. Проте, досі він молодий душею, хоч і посічена вона незагойними рубцями. Думаючи про нього, я розумію, що не може загинути ідея, в якій є такі захисники.

У верхньому таборі я пробув ще кілька днів, а потім у складі невеликого етапу був відправлений звідти. Цих кілька днів мене чомусь не поміщали до карцеру, хоч він низько нависав наді мною. Харчувався по тій же бригаді. Очевидно, списки етапників було вже затверджено, тому не займали. Нога боліла вже трохи менше, хоч і шкутильгав я ще дужче, створюючи видимість хвороби і тим ніби пом'якшуючи нові удари. До речі, серед самої псарні і серед деяких зеків за мною закріпилось прізвисько „хромой”.

Серед людей, які мені тут цього разу запам'яталися, слід назвати чоловіка, якого всі називали „німий”. Справді він був німим або, не виключено, чомусь видавав себе за німого? Але глухим не був і глухим не прикидався.

Був він днювальним в бараці, в якому жив Ілля Кривенко. Слід зауважити, що днювальний у таборі був досить-таки значною постаттю. Він не тільки прибирав у бараці, топив піч і підігрівав воду для роботяг, не тільки бився з іншими днювальними за дрова або вугілля, коли їх привозили або приносили, а часто, залежно від обставин і від своїх здібностей, був у бараці другою особою після бригадира.

Від нього часто залежало, перепаде чи ні зайва каша якомусь роботязі — і все це робило днювального дуже значущим у таборовому житті.

Саме цей німий, як видно, у повній мірі відповідав згаданим потребам та й зовнішність його, кремезна й сувора, підтверджувала таке припущення.

Кілька раз я заходив до Іллі, і він, цей днювальний, спочатку з підозрою поглядав на мене. Потім погляд його пом'якшився, і одного разу він жестом запросив мене підійти до свого місця на нижніх нарах. Коли я підійшов, він витяг з якоїсь схованки зошит і знаками попросив мене прочитати. Це були вірші, дуже недосконалі, точніше просто

графоманські, а втім, слово „графоманські”, мабуть, не відповідає їм. Вони були якісь стихійні, там не було навіть уявлення про поезію, але своїм змістом вони заімпонували мені, бо в них з невідомим пафосом розповідалось про боротьбу українських партизанів проти німців і більшовиків. Зокрема мене вразив вірш, присвячений одному командирові одного загону УПА, який, щоб врятувати свій загін, прикрив кулеметним вогнем його відступ, а потім застрелився, гукнувши: „Слава Україні!”

Прочитавши, я, наскільки міг, делікатно висловив свою думку, наголошуючи на недосконалоості, але похвалив за сам дух і настроєність. Закінчив тим, що сказати щось остаточне про його вірші не можу, що його порив достойний похвали, але поки це тільки порив, а не поезія. Порадив якнайбільше читати самому, особливо поезію, щоб мати про неї уявлення. Він з усім погоджувався, ствердно схилив голову і на знак подяки міцно потис мені руку.

Ілля та інші хлопці розповіли про нього, як про „нашого хлопця”, — це й так було зрозуміло — але в моїй пам’яті він все ж лишився трохи загадковим.

Найближчим часом всі неясності з моїм становищем були обірвані етапом. В нього увійшла блатна команда і ряд відмовників від роботи, і між ними я. Також тут були о. Всеволод Горюн, Ілля Кривенко та інші. Але до чого все ж таки непередбачувана начальствена воля! Тут поруч з більшими чи меншими порушниками їхала пара блюдолизів, які всіляко вислужувались перед начальством. Один з них — мій останній бригадир. Він же, мабуть, дуже вірив у свою потрібність і незамінність. А, втім, може це і йому було потрібне. Я встиг попрощатися з Миколою, з Сорокалітом, з Олексієм і, звичайно, з доктором Гутаревичем і Степаном. Згаданий мною фельдшер-білорус попрощався за мною за кілька хвилин до того, як нас почали шмонати і відокремили від інших, і встиг розчулити мене. Там часто бувало — прощаючись, вірилось, що побачимось. Не завжди, але здебільшого це не здійснювалось. Звичайно, траплялися і зустрічі, але все ж таки здебільшого — ні.

Розповідь про Аляскитово була б неповною, якби не провокації, які, як видно, готувались оперчеквідділом і які не здійснились. Видно, щось не спрацьовувало.

Коли я вдруге опинився на руднику, кілька чоловік розповіло мені, що готується масова втеча, мета якої — прорватись через сопки до берега Охотського моря, викрасти корабель і втекти до Америки. Це означало, що виснаженим, голодним і цинготним людям треба (і можна) подолати тисячу кілометрів через сопки і тайгу і захопити корабель, а перед тим перебити охорону!

Дешеву абсурдність такого задуму видно було неозброєним оком, але дехто сприймав це всерйоз, і все це не здійснилось тому, бо щось зірвалось в авторів цього диявольського проекту — старшого лейтенанта Орлова, можливо, його спадкоємця Лазоватора і — головне — тих, хто стояв за ними. А за такою авантюрою могли стояти тільки дуже потужні емгебешні сили.

Про це мені вперше розповів згаданий вже Григорій Лушніков, а потім ще кілька чоловік. Говорили по-різному: хто з вірою, хто — навпаки, вбачаючи тут руку кума.

Лушніков, до речі, вже тяжко травмований, разом зі мною був етапований на Д-2 (Мяунджа), де й лишився до 55-го року. У 55-му був звільнений.

Пізніше я дізнався, що в той же час на Аресі та Аркагалі теж готувалась така ж грандіозна провокація, але теж зірвалась. Очевидно, вже тоді пробуксовували класичні чекістські заходи, які мали тільки одну мету — довести і ще раз підтвердити їхню незамінність. Згадуючи Аляскитово, я усвідомлюю, що дехто пройшов поза моєю увагою, як втім, і у всіх моїх записах. Але, думаю, що основне — сам образ того зловісного місця — я, як вмю, передав і ще раз відчув його крижане дихання, яким воно не змогло нас заморозити.

По дорозі до Аркагали. Мяунджа.

Між Аляскитово та Аркагалою мені довелося побувати у двох таборах — Мянунджі або більш відома назва Д-2, — і Арес.

Тут я пробував мало, тому і розповідь буде короткою — трошки про Д-2 і трохи більше про Арес.

Д-2 міститься в широкій долині між сопками, а в той час тут будувалася велика електростанція і селище навколо неї і табору. Прибули ми туди приблизно в середині березня, коли ще стояла глибока зима з сильними морозами, а відправили нас звідти — не всіх, але значну частину — у кінці травня, коли ночі були ще холодними, а вдень було вже тепло.

Займалися ми здебільшого земляними роботами, тобто добували землю під котлован або для якихось підземних комунікацій, та ще, траплялося, вантажили гальку на машини на березі якоїсь річечки. Табір цей лишився в моїй пам'яті як суспільна зона покори й мовчання, в якій я не помітив ніякої підводної течії. Правда, через кілька років мені розповідали про зовсім інше, ніж тепер, становище, але я розповідаю про те, що бачив сам за 2-3 місяці 51-го року.

В той час все тут здавалося задавленим і замороженим, і надій на воскресіння, здавалось, нема. Лютий режим, помножений на голодну пайку, все сковував і мертвив.

Серед цієї своєрідної пустелі, хоч і густо заселеної, запам'яталася мені пара випадків і пара зустрічей.

В бригаді, в якій були ми з Іллею Кривенком та о. Всеволодом Горюном і іншими, був кубанський козачок Віктор Заруднев, який любив, що б там не було, виставляти вперед груди (в повному значенні цього слова) і на кожному кроці підкреслювати свою російськість. Наприклад, женуть нас на роботу, а по дорозі чимала калюжа. Конвоїри зупиняються і хочуть обійти самі, і пропонують нам обійти її. Але Віктор виставляє вперед груди — козак же — і гукає: „Ребята, русские мы аль не русские, пошли!” — і йде через калюжу, і знаходяться дурні, які йдуть за ним. Та й сам цей дурний вигук „Ребята, русские мы аль не русские?” він повторював без кінця.

Ми часто зчіплювались, а одного разу ледве не побилися прилюдно. Я обізвав його перевертнем і сказав йому, що вся його російськість йому пасує, як корові сідло, і що справжнє його прізвище Зарудний. Але найбільше запам'ятався він мені одним випадком під час розводу.

Ми вже стояли за воротами, оточені конвоїрами з собаками, які надривно гавкали, а нас повторно перераховували. Віктор стояв за пару п'ятирок позаду мене і поруч з ним стояв один японець, тихий і малопримітний чоловік, який зовсім не знав російської мови і був тут особливо самотнім і беззахисним. Заруднев щось сказав йому, це було чути, а за якусь секунду я почув якийсь ніби придушений вибух.

Озирнувся і бачу — стоїть японець з розквашеним носом, з якого тече кров. Він вражено дивиться на нашого козачка і видавлює з себе: „Пачму?” Той зухвало посміхається і одвертається. Тієї ж миті чується: „Первая, вторая”, а потім: „Шаг влево, шаг вправо — считается побег, конвой применяет оружие без предупреждения”, колона починає рухатись, і що далі — я вже не можу бачити. Власне, бачити вже нічого.

Коли ми приходимо на місце роботи, гнів мій вщухає і я хапаю козачка за грудки, як хотів у першу хвилину. Соромно, звичайно, і досі я подумки зрідка прошу пробачення в того бідного японця і не тільки в нього.

Часом згадується один балакучий земляк з Київщини. Він був з числа місцевих старожилів, колишнім фронтовиком, який любив згадати військову службу і взагалі поговорити. За що він сидів, не пригадую, але запам'ятався мені тим, що одного разу привів дуже зачуханого і дуже нещасного чоловіка, нашого земляка з Київщини і попросив написати йому скаргу — „Ти ж хлопець грамотний”. Коли ми почали писати, я став розпитувати — адже я повинен знати, що писати — і побачив, що він мнеться. Після деяких наполягань він, нарешті, розповів, що, коли був у таборі військовополонених, то

там виконував обов'язки поліція і, зокрема, бив таких, як сам. Я трохи помовчав, потім подер на шматочки вже написане і прогнав його. Дуже противно стало.

Коли я розповідав про це дядькові, який його привів, цей дядько дуже здивувався і вибачився.

Ще був випадок, який я згадую з приємним почуттям.

Я докінчував роботу в широкій траншеї. Вся бригада перейшла в протилежний кінець цієї траншеї, щоби щось там додобати, а тут поки лишився тільки я, видовбуючи ще не видовбані грудки мерзлого ґрунту. Мій напарник забрав із собою якесь зайве кайло і лопату і пішов по траншеї до бригади. Перед тим, як піти, він перекинувся зі мною кількома словами, вірніше, кількома реченнями. Це був українець, ми розмовляли по-українськи, і це чув солдат, який стояв за кілька кроків від нас. Мені ще здалось, що по його обличчю пробігли якісь емоції, тільки я не збагнув які. Коли я закінчив роботу і зібрався йти, він підійшов ближче і, озирнувшись, запитав: „Ти українець?”

Я трохи здивовано відповів, що так. Він запитав, звідки я, а потім сказав, що він з Харківщини. Ми коротко про щось поговорили, при чому він говорив хорошою українською мовою і, як видно, обоє відчули внутрішній контакт. Але довго говорити було ризиковано. Я сказав йому, щоб він не ризикував. На знак згоди він хитнув головою і, витягнувши із чверть пачки махорки, поклав її на край траншеї. На мить у мене промайнула думка, чи нема тут спроби вбити мене „при попытці к побегу”, але це була дурниця та й не схожий він був на вбивцю. Я взяв махорку і подякував, а він сказав: „Держись, земляче, ще на Україні побачимось”. Потім я ще раз здалеку бачив його — на вищій.

Начальником цього табору був майор Хаєт, один з небагатьох євреїв, яких ще тримали на цій службі. Це був давній енкаведист, крикливий, метушливий, жорстокий і малописьменний. Про його попередника на цій посаді підполковника Нікітченка старожили розповідали як про самодура, в якого все ж таки виявлялося і щось людське. В Хаєта, по-моєму, ніхто не міг знайти нічого позитивного.

Та, що б там не було, але в кінці травня несподівано було зібрано невеликий етап і відправлено на Арес — селище, що міститься приблизно за 30-40 кілометрів від Мянуджі.

Арес.

Отже, в кінці травня 51-го року невеличкий етап, у складі якого був я та Ілля Кривенко, прибув на Арес. З нами був гурт прибульців з Аляскитово, серед яких були деякі мордовські етапники.

Арес був шахтарським селищем, розташованим у вугільному районі. І взагалі всі табори, розташовані в цьому районі, обслуговували вугільні шахти. Крім Ареса, це Кадикчан та Аркагала. Недалеко було селище Арек, але шахти там тоді не було.

Звичайно, були тут і інші робочі об'єкти, але основними були шахти, які забезпечували вугіллям Колиму або, принаймні, значну її частину. Арес у той час був невеличким селищем в долині між сопками, навколо якого влітку шуміли і плюскотіли струмки, і у повітрі якого постійно відчувалося вугілля.

Табір був не дуже великим за габаритами, але, очевидно, досить містким — все ж таки його насельники забезпечували роботу немалої шахти, цегельного заводу і інших об'єктів. Ми потрапили на цегельний завод і працювали тут землекопами — довбали вічну мерзлоту під якесь будівництво.

Пробули ми тут — я, Ілля та ще дехто — приблизно півтора місяці. Про найцікавіші з мого погляду події та зустрічі я розповім, тим більше, що тут не було мертвотності, як у попередньому таборі. Протестантський дух, нехай ще не проявлений, тут відчувався скрізь — і у частих випадках відмови від роботи, і у сичанні зеків під час перевірок або просто при появі начальства — „у-у, чк падлюче!”

В той час — літо 51-го року — у всіх на устах була подія, яка сталася тут минулої зими. Суть її в тому, що троє литовців, колишніх офіцерів литовської армії і учасників Опору, втекли через нікому раніше не відомий лаз у шахті. Наздогнали їх за кілька днів

після втечі і на місці вбили, перехрестивши автоматними чергами. Потім привезли і кинули в сніг біля таборової вахти, і так вони лежали 4 дні на морозі, перехрещені кулями. Як у громадянську війну червоні матроси обперізувались кулеметними стрічками, так лежали ці бідні хлопці, прошиті дірками в тілі для залякування інших.

Ще запам'ятався випадок, водночас сумний і веселий.

Був у цьому таборі начальник режиму татарин старшина Мергалієв. Це був ветеран ГУЛАГу взагалі і цих місць зокрема. Старожили — і в'язні, і вільні (тобто ті, що вже звільнилися і перебували тут на становищі засланих), розповідали, що був він тут ще перед війною і що багато крові на його руках. Правда, один колишній зек розповів, що одного разу Мергалієв ще перед війною врятував його від неминучої смерті від своїх колег. Так от цей самий Мергалієв хотів завербувати в сексотів одного хлопця з Західної України. Цей хлопець за станом здоров'я вирвався з шахти і влаштувався працювати на кухню. Під час вербовки, почувши погрози Мергалієва, цей хлопець вискочив з кабінету і кинувся до вахти, біля якої якраз стояв розвод — тут стояло не менше 200 чоловік, яких вели на шахту і інші об'єкти. Тут же стояв таборовий кум старший лейтенант Алексеев. „Гражданин начальник, — закричав на весь голос цей хлопець. — Мергалієв каже, що, як я не буду сексотом, то він мене з кухні вижене і в шахті згноїть”. Зеки зареготали, а Алексеев зблід і заскочив у приміщення, тобто на вахту. Розповідали, що потім він хапав Мергалієва за грудки: „Сука, как ты вербуешь?” Не знаю, як було пізніше, але, принаймні, до нашої відправки той хлопчина лишився на кухні.

В одній бригаді зі мною на тому заводі працював хлопець з Іркутська Анатолій Савішніков, який теж прибув з Аляскитово. Керував всіма роботами по будівництву, а, отже, і копанню траншей, ув'язнений виконроб на прізвище Соприкін. І от Савішніков чомусь вирішив убити Соприкіна. Чому? Відповісти важко. Адже він не належав до блатарів, хоча й не був янголом. Я вже писав, що один час в ГУЛАГу вбивство було просто ознакою хорошого тону. Можливо, він і піддався цій, так би мовити, моді. Я якраз стояв над траншеєю, яку ми довбали у вічній мерзлоті, коли зненацька почув страшний зойк: „Что ты делаешь?” Озирнувся і побачив за два кроки від себе Соприкіна з розбитою головою, який тікає, і Савішнікова, який з важким „праником” — лопаткою для ручного формування цегли — наздоганяє його і вже замахається для нового удару. Я відштовхнув його і перехопив руки, і ми обидва впали. Коли, покатавшись по землі, ми підхопились, Соприкін вже далеко відбіг, і переслідувач його не наздогнав, хоч і вирвався від мене. Соприкіна вилікували, а Савішнікова засудили ще раз на 25 років за статтю 59-3 (бандитизм).

Потім деякий час ми були в одній бригаді на Аркагалі. Жалю за вчиненим я у нього не помітив та й взагалі, кажучи принагідно, я майже нікого не зустрів, кого б за щось мучила совість. Тобто, я не бачив нікого, хто б такі муки чимось виявив. Тому я думаю, що совість безумовно є, часом дуже сильна, але не так масово, як повинно б бути. Тобто її, на жаль, часто треба розглядати як необхідну, але переважно літературно-філософську категорію.

Був у цьому таборі чоловік надзвичайно цікавий, широко відомий у таборах цього ОЛПу. Це був релігійник баптистського чи євангелістського напрямку, який мав не менше двох судимостей за дійсну чи уявну релігійну діяльність і сидів не менше 12 років. Це був Федір Федорович. Його знали тільки за цим ім'ям. Справді, він, як розповідали, не остерігаючись, проповідував Слово Боже, як він його розумів, і згортати своєї проповіді не збирався. Познайомитись з ним я не встиг, але пару раз його бачив. Зовнішність його вражала — це був велетень двометрового зросту, в якому відчувалася неабияка фізична сила. Велике враження справляло й лице — добре й розумне і ніби підсвічене зсередини внутрішнім світлом.

Ми з Іллею ділились враженням від нього і одностайно прийшли до висновку, що таке лице може бути тільки в надзвичайної людини. Старожили цього табору розповідали, що колись Федір Федорович провчив двох жуків, які напали на нього. Він їх обох схопив

за коміри і вдарив головами один об одного. З того часу вся ця публіка поважала його і намагалась обходити стороною.

Пізніше близькі знайомі розповіли мені, що подальша доля Федора Федоровича склалася невдало. Багато років просидівши в ув'язненні і пробувши на становищі засланого, вже у 60-ті роки він дістав нарешті можливість повернутись на Батьківщину — у Ставропольський край. Але після радісної зустрічі з дружиною незабаром не знайшов з нею спільної мови, — занадто довгою була розлука. Справді, практично все життя вони прожили розрізнено і це не могло не відбитись на їхньому сприйманні один одного.

Ще був у цьому таборі хлопець на ім'я Роман, з яким я познайомився і часто спілкувався. Був він розумним і доброзичливим, але не все, що він розповідав, викликало довіру. Те, що він був патріотом і сидів за ОУН, не викликало сумніву, але він розповідав, що був близький до Центрального проводу і був знайомий з його керівниками, включаючи самого Степана Бандеру. Це вже, звичайно, породжувало деякі сумніви в правдивості його розповіді. На жаль, пізніше я ніколи не бачив його і не чув про нього.

Був тут ще один чоловік (він, до речі, познайомив мене з Романом) по імені Павло Мельник. Це був українець з Київщини, вчитель за освітою, який працював тут перукарем при таборовій лазні. Таборовий перукар був особою досить привілейованою: він не тільки голив голови і лобки в'язнів, а й підстригав начальство всіх рівнів, яке, звичайно, широко користувалось безкоштовними послугами. Так що паслися тут всі від таборових наглядачів до солдат охорони, від начальника табору до командира залогі.

Сидів він за ОУН і часто опікав українців. У нього часто питали порад — і він давав їх. Пізніше один час ми були в одному таборі на Аркагалі. Відносини між нами були прекрасні, хоч це не переросло в дружбу.

Через багато років, приблизно в середині 60-х років, повертаючись з роботи, я зустрів його. Він в той час жив у Білій Церкві і працював механіком в якійсь пересувній майстерні, що містилася у кузові критої вантажної машини. В цій же машині він по справах приїхав до Києва. Ми посиділи в тій машині, трошки випили, покурили, багато проговорили. Настроений він був невесело і навіть дуже невесело. Взяв мої координати, щоб зайти чи написати, але не зробив ні того, ні другого.

Не можу не згадати юнака із Запоріжжя Вітю Руденка, розумного і скромного українського патріота з того наскрізь зросійщеного міста, який сидів по справі ОУН і тут працював на шахті. Трошки пізніше він загинув на цій же шахті від вибуху метану. Це сталося, коли я вже був на Аркагалі, але у тому ж 51-му році. Він багато про що думав, але найбільше — про Україну і мріяв про час, коли його наскрізь індустріальний Запорізький край відновить свою, Богом дану, українську природу, і йому не соромно буде перед волиняками і галичанами за своїх перекручених земляків. Досі уявляються його сумні задумані очі, і дуже боляче, що ця щира українська душа ні за цапову душу так рано відійшла на той світ, і прах його зарито в чужу мерзлу землю.

Коли згадую про нього, у пам'яті постає інша, давно бачена, але чимось подібна картина.

Пригадується, коли німці відступили, до підвалу, де ми ховались, принесли тяжко пораненого червоноармійця. Він тяжко стогнав і корчився від болю, але не непритомнів, і час від часу чулася його незабруднена, тільки повна страждання українська мова. З того, що він вистогнував, у моїй пам'яті досі відлунюють його слова: „Ох, за що ж я тут пропадаю?” Через годинку прийшли санітари з ношами і забрали його, вже мертвого. Є в тому реченні щось спільне і для загибелі Віті.

Була ще на Аресі бригада, варта доброї згадки, саме бригада, а не окремий чоловік. Наскільки пам'ятаю, ця бригада займалася питаннями вентиляції в шахті. Бригадиром цієї бригади був ще дуже молодий чоловік по імені Валентин. Походив він зі Східної України і говорив російською мовою, але вся бригада була наскрізь українською і недоброчливці називали її „бандеровская”.

Сам Валентин на смерть стояв за своїх підопічних і взагалі за всіх українців, яких тільки міг захистити. Важко сказати, чому він говорив по-російськи. Може для конспірації, може забув рідну мову? Але у вільні хвилини у своєму бараці він на гітарі награвав українських пісень, серед яких часом проривалася мелодія „Ще не вмерла Україна”, яку він тут же перекривав іншою мелодією, а через деякий час на якусь мить вона виринала знов. Видно, він маскував її, адже стукачі були скрізь.

В бригаді його були здебільшого західняки, але були і східняки і, я сказав би, це була маленька часточка України, тільки не пересвареної, а дружної і згуртованої, хоч, очевидно, і там були стукачі.

Згаданий Роман перебував саме в цій бригаді. Він з теплотою і, навіть, любов'ю розповідав про Валентина, і одного разу познайомив нас. Цей загадковий молодик був зі мною дуже люб'язний і навіть натякнув, що, якщо буде потреба, він візьме мене до своєї бригади. Я був дуже вдячний, але робота в шахті мене аж ніяк не приваблювала. Шкодную, що не зміг більше познайомитись із цим чоловіком. І в той час, і пізніше я мимоволі чув розмови про ту бригаду, і вони були досить однозначні — „Да там одни бандеры!”, „В этой бригаде — хохляцкое царство”. А одного разу почув розмову, в якій співрозмовники намагались зрозуміти, чому таку „бандерівську” бригаду не розженуть, а вона, бач, на плаву та ще й має багато додаткових каш. Під кінець я почув слова: „Что ты хочешь? Начальник лагеря — хохол, он своих покрывает”. Справді, начальником цього табору був українець з походження майор Рудий, але наскільки правдиві такі твердження, не знаю. В будь-якому разі така бригада переконливо доводить, що українці можуть не тільки сваритись, але й стояти на смерть один за одного.

Тим часом начальство вирішило перевести на шахту групу людей, серед яких були Ілля Кривенко і я. Всі ми — а це було не менше 10 чоловік — відмовились. Це вже було груповою справою, яку могли зробити підсудною, але судити не було кого — всі мали по 25 років.

Нарядчиком тут був на диво культурний чоловік, мій земляк Ігор Борисович Солонін, і він намагався пом'якшити благородний гнів начальства. Та, що б там не було, всім нам присудили по 2 місяці бури і відправили відбувати кару в Аркагалу, яка була близько звідси і економічно й адміністративно складала одне ціле з таборами в Аресі та Кадикчані.

„Бур” — значить „барак усиленого режима”, в якому існують тюремні закони — з камери, з-під замка — на роботу, з роботи — в камеру, під замок.

Чому в Аркагалу? Тому що в Аркагалі існувала невелика, але справжня тюрма, недавно збудована самими зеками. Про цю тюрму я чув на Аляскитово та й по дорозі з Аляскитово дещо чув про неї. Про ту тюрму і про саму Аркагалу розповідь у наступному розділі.

Аркагала.

Сюди з Іллею Кривенком та гуртом інших в'язнів ми прибули в середині літа 51-го року відбувати покарання у т. зв. бурі. Пробув я тут до 55-го року. Це чималий шматок життя, який назавжди осів у свідомості. Всякий концтабір з його особливостями міцно вкарбовується в пам'ять і, звичайно, спогади про нього сумні, хоч і тут трапляються свої радощі. Аркагала в моєму таборовому епосі зайняла особливе місце і за своєю тривалістю (яких-небудь 4 роки на одному місці), і згущеністю подій — і загальних, і місцевих.

Тут і гіркота від усвідомлення своїх власних помилок, і біль непоправних втрат — досить сказати, що тут я дізнався про смерть матері. Тут і втрата друзів, названих вище. Тут і усвідомлення приниженості і безнадії.

Але тут і рідкі хвилини радості, навіть щастя — смерть Сталіна й падіння Берії. Тут повне усвідомлення, що українці можуть бути згуртованими і являти собою могутню силу — а все це я і всі, хто тут був, побачили в повній мірі. Тут і повідомленні у 55-му році, що

з 25 років знято 15. Немає потреби і можливості писати про все і всіх, але основне, що тут проходило за ці роки, я відтворю, наскільки пам'ятаю і вмю.

Вже у кінці 80-х років я прочитав, що в аркагалінському таборі був убитий видатний поет Драй-Хмара.

Правда, до 54-го року тут існувало два табори: один — берлагівський — в Аркагалі-вугільній, другий — усвітлівський — в Аркагалі-транспортній.

З цих назв видно, що селище Аркагала ділилося на 2 частини (хоч було єдиним) — з одного боку головної траси містилася Аркагала-вугільна, де знаходилися шахти — невелика „2-біс” і досить велика — „9-та” (дев'ята).

З другого боку траси містилася Аркагала-транспортна, де була невелика автобаза. Але, повторюю, цей поділ був дуже умовним, бо і одна, і друга частини так чи інакше були одним цілим.

В якому з цих таборів убили Драй-Хмару, якщо до війни Берлагу ще не було (а вбили його ще до війни), а в таборах сиділи разом побутовці і „контрики”? Інтуїція підказує мені, що в Аркагалі-вугільній, хоч повністю на інтуїцію не можна покладатись.

Не кажучи про офіційні кладовища, між навколишніми сопками з 30-х ще років тут закопано безліч людей, яких ніхто вже не порухає і навіть не згадає. Слово „закопано” я вжив цілком свідомо, бо цих людей саме „закопано” у вічну мерзлоту, але не поховано.

Далі мова буде йти тільки про Аркагалу-вугільну.

Саме в цьому таборі, виявилось, побував видатний сучасний поет Іван Гнатюк і, здається, майбутній патріарх Володимир Романюк, тільки раніше за мене.

Цей табір розташувався на схилі невеликої сопки, і з його найвищого місця було досить далеко видно. Звідси виднілася значна частина селища, центром якого був клуб з величезним портретом Сталіна над входом і широка долина за селищем, через яку протікала бурхлива річка. Втім, всі колимські річки бурхливі і стрімкі. Ця річка взимку, звичайно, промерзала до дна, а влітку мчала і пінилась.

Сопки навколо — і близько й далеко — зелені влітку, а взимку щільно затягнуті білим покривалом. Хоч виднілись тут і зовсім голі сопки — білі взимку і нудно сірі влітку.

Під час сильних морозів — понад 50° — сопок не було видно, вони тільки вгадувались, бо все було затягнуте густим туманом, у якому за крок від себе нічого не бачиш.

Табір, як і належить, був оточений високим щільним парканом з вишками та передзонниками із зовнішнього та внутрішнього боку, які вночі освітлювались прожекторами, а в тих рідких випадках, коли не ставало електроенергії, все освітлювалось ракетами, які раз-у-раз пускали вартіві.

Табір цей обслуговував, крім згаданих шахт, ще цегельний завод — „Аркагалінський завод огнеупоров”, на якому майже увесь той час пропрацював я.

Був тут ще гараж (не плутати з автобазою), який обслуговувала бригада зеків з цього табору.

Проблем з паливом тут не було — вугілля добували поруч і ним все опалювали. Щодо води — не пам'ятаю, чи довбали кригу, чи привозили воду з джерела. Добре пам'ятаю, що на Мяунджі привозили воду з джерела, яке не замерзає, а тут — вилетіло з пам'яті.

Сумнозвісний бур, про який ми вже чули, був збудований не більше року тому і був неабиякою гордістю місцевого начальства. Це вже не був примітивний ізолятор, це була справжня в'язниця, нехай і невеликого масштабу.

Вона стояла на узвишші, тобто на одному з високих виступів сопки, відгороджена від табору густим колючим дротом на високих стовпах, а з другого боку прикрита високим парканом загальної огорожі з передзонниками — з-зовні і з середини з вишкою неподалік. Сюди саджали порушників таборового режиму не тільки аркагалінського табору, а й усього ОЛПу. Це, до речі, ілюструвалось на нас. Так що дрібні порушники, яких помістили сюди, були місцеві; звичайно, більші порушники теж були місцевими, але

вже з інших таборів привозили сюди за порушення, які потребували саме тюремної відсидки, бо за дрібні порушення вони сиділи у місцевих карцерах.

Часто тут тримали в'язнів, які перебували під слідством. Трохи пізніше тут знаходили притулок блатні, які тікали від розправи. Їх, до речі, часом використовували для розправи над бунтівливими в'язнями, яких поміщали туди.

Незабаром подібні тюрмочки почали будувати і в інших місцях — треба ж було від примітиву переходити до більш досконалих форм. Так що, мабуть, ця аркагалинська твердиня нікого вже не дивувала. Але спочатку вона дуже тішила начальство.

Через багато років, коли відкрили космос, стало відомо, як Юрій Гагарін, побачивши зліт ракети, вигукнув: „Ах, красавица!” Я цілком припускаю, що коли колимські цербери вперше побачили ту тюрму, то вони вигукували щось подібне.

Трохи нижче містилася таборова лазня з пральнею, а ще нижче їдальня. Поруч з їдальнею була вахта і, звичайно, ворота, через які колони в'язнів, біліючи номерами у години розводів, виходили з зони або, навпаки, заходили. За справністю номерів пильно стежила вся псарня і нещадно саджала в той самий бур за погано пришитий або, тим більше, зірваний номер.

Далі містився барак для начальства, — тут перебував т. зв. „штаб”, де возсідало начальство, адміністрація, а ще поруч містилася будка, в якій перебував нарядчик зі своїми помічниками. Якщо пам'ять мені не зраджує, справжній штаб адміністрації містився за зоною, а те, що в зоні, було, очевидно, якоюсь маневровою, чисто виробничою точкою.

Поруч містилася амбулаторія і маленька лікарня на десяток ліжок. Пізніше поруч з цим місцем збудували лазню з пральнею, а колишню лазню почали використовувати для чогось іншого. Вся інша територія належала баракам, в яких жили в'язні, зокрема барак цегельного заводу містився на самій верхній трасі, упираючись торцем у внутрішню огорожу тюрми, трошки далі по цій терасі містився великий шахтарський барак, який називали „движение”, бо там жили бригадири, які забезпечували рух у 9-й шахті, а далі містився барак для гаражників.

Всі інші бараки розташувались нижче — між верхніми бараками і їдальнею і амбулаторією — і належали шахтарським бригадам. На ніч у всіх таборах Берлагу заносились параші і двері замикались. Вранці після підйому — удар залізкою об рейку — приходив черговий наглядач з якимсь зеком з обслуги і двері відчиняли. Днювальні виносили й випорожнювали парашу і до наступного відбою вона стояла надворі.

Звичайно, тут, як і скрізь, були шмони перед роботою і після неї, перевірка двічі на добу — вранці і ввечері — для тих, хто в зоні — взимку в бараці, влітку — надворі. Хто був на роботі, його рахували перед роботою і після неї і, звичайно, під час перевірки у зоні. Якщо рахунок чомусь не сходився, рахували знову й знову, поки зійдеться.

Варто нагадати, що коли зеки йшли на роботу, їх рахували нарядчики та наглядачі перед воротами. За воротами вже рахували солдати. Нагадаю, що, крім загальних перерахувань по п'ятірках — „первая, вторая” — практично завжди в Берлагу хоч сніг, хоч дощ — викликали по картотеці, тобто називають твій номер, а ти називаєш все інше — прізвище, ім'я, по-батькові, статтю, термін ув'язнення.

Влітку ходили, здебільшого взявшись під руки, зрідка тримаючи руки назад. Конвоїри ведуть, притримуючи собак, що люто гавкають і рвуться з повідків за крок від тебе і, здається, якщо зірветься, тут же й загризе. На Колимі влітку багато ягід, але, коли колону в'язнів гнали по місцевості, засипаній брусницею та голубицею, нахилитись за ягодою було небезпечно, — це заборонялось, за це могли вбити і вбивали, ще й діставали нагороди за пильність. А ягода для вічно голодного і, як правило, цинготного в'язня була надзвичайно привабливою!

До речі, цинга була хворобою масовою, тому, щоб вона не занадто косила зеків, у їдальні стояла банка з відваром стланника, який кожен міг вживати, скільки хоче. Стланник — це рослина, що росте на сопках, і вплив її дуже сумнівний. Біда в тому, що

вона, тобто її відвар дуже гидкий на смак і, головне, дуже шкідливий для нирок. Всі скаржились на болі в нирках і безконечне сечовиділення. Тому мало хто ним користувався. Раніше його примушували випивати, тепер — хто хотів. Крім стланнику часто стояв настій з хвої. Він, правда, не такий гидкий, хоч вплив його теж дуже сумнівний.

Якщо згадувати їдальню, не можна не згадати, що тут, як і скрізь під час годівлі — „приєма пици” — стояли по кутках і тулилися до столів доходяги, підбираючи випадкові крихти і допиваючи недопиту кимось баланду.

Годували тричі на добу: вранці суп, каша, чай у відповідних дозах, в обід — черпачок каші, ввечері — баланда і якась перепічка, схожа на пончик, тільки без начинки, плюс — порція дріжджів. Тут, як і скрізь на Колимі, давали ще шматочок оселедця або, зрідка, шматочок червоної риби.

Отже, виразка шлунку, повторюю, і, тим більше, ожиріння тут нікому не загрожували. Навпаки, всі ставали тонкими, дзвінкими і прозорими. В бараках вдень і вночі горіло світло, вночі трохи пригашене, але у будь-якому разі осточортіле до чортиків, а, якщо додати тяжку роботу, картина вимальовується дуже похмура.

Тим, хто отримував посилки (взимку вони взагалі не приходили), було краще, якщо не врахувати моментів, названих вище.

Отже, прибули ми сюди в розпалі літа і прийняли нас у „теплі обійми” начальник табору майор Юрченко і згаданий вище Костя-„капітан”, який тут був нарядчиком.

Юрченко був старий енкаведист, і всі розповідали про чоловіка в цьому таборі, якого він арештовував ще в 30-ті роки в ранзі простого міліціонера. Незабаром цього чоловіка кудись відправили, і я з ним не познайомився, але його реальність безумовна. Втім, це не має якогось значення для цих нотаток.

Тепер Юрченко сягнув досить високого щабля і, звичайно ж, пишався цим. Розмовляв малописьменною російською мовою (на рівні сучасних популярних „Кроликів”), але часом закидав щось і по-українськи на такому ж, звичайно, рівні. Коли ж хтось з наївних земляків звертався до нього по-українськи, це було ризиковано, бо для таких, як майор, було виявом неповаги.

Вище я вже зазначив, що не знаю, чому Костя опинився тут, але у всякому разі він займав тут найвищу для зека посаду і готувався — за якийсь рік — до звільнення. І справді, не пізніше, як за рік, він звільнився.

Що стосується одного з його колишніх підручних Пашки Лопуха, то тепер він був у тому ж бурі, що й ми, і отирався, тут і скрізь, між блатними.

На Аркагалі, як і у всіх таборах, були невідомі або маловідомі широкому загальному люди, з’являлись і зникали більші і менші місцеві авторитети — звичайно, все це у чисто таборових вимірах, — але була тут одна постійна, стала знаменитість, правда, з дуже сумнівним присмаком — це постійний помічник нарядчика Леонід Леонідович Леонтєв, який пережив усіх нарядчиків і всіх начальників та оперів, які тут були. І все у тому ж ранзі помічника нарядчика, хоч, очевидно, я допускаю невеличку огульність — якісь зміни посад у нього були, але все у межах оточення нарядчиків, а найголовніше — був постійно очима і вухами таборових кумів і тих, хто були над ними.

Через рік-півтора майора Юрченка змінив капітан Арчаков, потім з’явився капітан Савельєв, потім ще хтось.

Таборові куми теж досить часто змінювались, змінювались і нарядчики, а Леонтєвич лишався, і все там же на привілейованій посаді, і жодного разу не попав в опалу, не був направлений на загальні роботи, не був посаджений до ізолятору і т. п. Його всі так і звали „Леонтєвич”, і не тому, що поважали — якраз навпаки. Швидше це була якась фамільярна іронія.

Це був вже далеко не молодий чоловік з досить великим стажем ув’язнення. По, моєму, він не дуже й приховував своїх зв’язків з кумом та й розповідали, що до арешту він працював чи то в зовнішній розвідці, чи то у внутрішньому ЧК.

Характерна деталь.

Багато хто писав скарги — то на ім'я Сталіна, то на ім'я Шверніка, то ще до когось (залежно від зміщення та просування найвищих сановників), а про Леонтієвича всі розповідали, що він свої скарги і благання пише тільки на ім'я Берії, перераховуючи свої заслуги. Та, як і всі інші автори скарг, відповіді діставав однотипні: „Ваша жалоба оставлена без последствий”.

Останню скаргу до Берії він написав у 53-му році напередодні його падіння. Потім Леонтієвич довго лявся, що доведеться переписувати. Свідками тут було кілька чоловік.

Чимось, можливо місцем проживання, він був пов'язаний з росіянами-манчжурцями, яких тут було багато і які, у свою чергу, дуже обережно ставились до нього, точніше упереджено. У безпосередньому спілкуванні він був досить люб'язним, але волю начальства виконував неухильно і не було сумніву: накажуть — уб'є без будь-яких вагань. Коротко кажучи, це був чоловік начальства (перш за все опера) і був він для начальства незамінним.

Такою була зовнішня схема табору, до якого ми прибули і почали тут приживатись.

Нас помістили до буру і звідти почали виводити працювати на шахту „2-біс”. Я вирішив для себе на короткий час не лізти напролом, а попрацювати трохи на шахті, щоб за найближчої нагоди звідти вирватись. Два місяці попрацював на „2-біс” відкатником і вирвався. Більше туди не повернувся, хоч ще не раз мене заганяли туди і багато попсували мені крові. Цього разу легко вирвався тому що з'явилася потреба в робочій силі на цегельному заводі, а саме в цей час бригадир на шахті відмовився від мене. Один мій знайомий (вінничанин Володимир Бандура, про нього я розповім нижче) замовив за мене слово нарядчику — і я перейшов на цегельний завод. Тут я практично пробув увесь час.

Але я знову забіг далеко вперед.

Отже, нас помістили в бур, в ту саму тоді знамениту аркагалінську тюрму. Тут ми відразу зіткнулись з місцевим опером лейтенантом Спасьоновим, який безпосередньо опікав цю любу його серцю твердиню і її мешканців. Звичайно ж, опікав по-своєму. Це був настільки колоритний тип, що на нього варто потратити трохи часу й паперу. Це був рідкісний службіст і начотчик, який служив віддано і навіть натхненно. Досить сказати, що він, розмовляючи з зеками, час від часу випльовував довгі цитати з різних параграфів. Деякі люди в підходящу хвилину цитують вірші, які згадуються і які здаються відповідними даній хвилині. Так і Спасьонов часом, цитуючи різні „положення”, знаходив у цьому чисто естетичну втіху. Це він говорив з пафосом та й говорив взагалі голосом, близьким до патетики.

Мені довелось звернутись до нього відразу, тому що при прийомі і обшуку в мене відібрали фотокартку матері, якої досі ніхто не відбирав. Він урочисто відповів, що в'язням тримати чії б там не було фотокартки „не положено”, що це заборонено параграфом таким і таким такого-то „положення” і тут же процитував досить розлогий текст. Потім додав, що фотокартку мені повернуть після звільнення, тобто через 20 з гаком років, і знову підкріпив це розлогою цитатою. Я уважно придивився до нього і зрозумів-що переді мною маньяк, якого нічим не приймеш і вирішив діяти інакше.

На наступний день я звернувся до днювального — зека, який обслуговував бур. Днювальний хитнув головою і через півгодини приніс мені фотокартку. Слід сказати, що зеківська обслуга в таких місцях, як ця тюрма, перебувала між двох вогнів. З одного боку начальство, якому ця обслуга служить і від якого повністю залежить. Але ж начальство непередбачуване і милість воно легко оберне на гнів з усіма його наслідками...

З другого боку в'язні, до яких ця обслуга все ж таки належить, і до яких начальство їх може кинути будь-якої хвилини. А там же все може статися...

Тому такі днювальні здебільшого намагались не псувати відносини із своїм природним середовищем і часто допомагали.

Через кілька днів нас перевели у велику камеру, в якій перебували місцеві старожили — там було двоє середньоазійців, які дістали за вироком суду по року буру за підготовку

втечі. Прізвища їхні пам'ятаю — Халіков і Кулієв. Було там двоє блатних — Васька Крігер і Сашка Мамонов, а може, вони просто „проходили” за блатних? Тут вони поводитись досить скромно, а в зоні вважались „авторитетами”. Скромність їхня була, звичайно, умовною, але поводитись вони не зухвало, а досить пристойно. Був тут білорус на ім'я Микола, дуже сильний фізично і розумний чоловік, який сидів за щось, скоєне в час війни, був тут і згаданий вже мною Пашка Лопух та інші.

Внутрішня атмосфера тут була більш чи менш зною, тут була деяка рівноправність, хоч, звичайно, про гармонію говорити смішно. Якщо розповіді, то, здебільшого, примітивні і брутальні, якщо гумор — переважно чорний. І, звичайно, дискусії, вірніше, суперечки, часом досить злі, в яких не пас задніх і я.

Ілля в суперечки не втручався, а свою думку часом висловлював на самоті. Він належав до людей, які роблять, а не говорять, принаймні, говорять найменше, а роблять багато.

Всі працювали на шахті, всі чи майже всі були тонкими і прозорими — робота тяжка, пайка легка. Але щодо курева, ми так не мучились, як інші, — воно бувало в Крігера, і він часто частував нас. Він працював на вантаженні машин, що завантажувались вугіллям, і „стриг” вольняшок” на курево і, мабуть, не тільки курево.

У моїй пам'яті часто виникає пригода, яка сталася з його дружком Сашкою Мамоновим і яка варта деякої уваги. Він теж працював на вантаженні машин і якось чомусь посварився з начальницею медпункту — вільнонайманою жінкою з офіцерським званням. Як насельник буру, він попросився на лікарський прийом і прийшов туди у супроводі наглядча. Нахамивши начальниці, він облаяв і наглядча, який тут же підскочив.

Увечері перед відбоєм заgrimів замок у дверях нашої камери і до нас увійшло кілька наглядчів на чолі із Спасьоновим. Серед наглядчів виділявся кремезний і похмурий наш землячок на прізвисько Колун. Прізвисько, а не прізвище. Розповідали, що родом він з Вінничини та й акцент з головою видавав його походження. До речі, всі, хто в погонах, мали серед зеків свої „псевдоніми”, і ці прізвиська повсюди їх супроводжували. І от відбулася сцена, варта, мабуть, більш талановитого пера.

Спасьонов урочисто проголосив, що за образу наглядча і начальниці медсанчастини Олександр Мамонов буде покараний у відповідності з таким і таким параграфом, якого він тут же зачитував, правда, коротко. Сашка тут відповів, що нехай той наглядч і та начальниця ідуть к такій-то матері. Спасьонов, вражений, кілька секунд мовчав, потім, наливаючись кров'ю і гнівом і нарощуючи голос до шекспірівської патетики, заволав: „Как? Оскорбить надзирателя, солдата советской армии! Послать к матери (він повторив тільки-що сказане співрозмовником). Оскорбить начальницу санчасти, офицера советской армии!” Він хотів продовжити, але Сашка перебив його, сказавши: „Да эту начальницу е...ть надо! И все!” Спасьонов остовпів, але тут же знову налився кров'ю: „Как? Советскую женщину е...ть?” Повернувся до наглядчів і громовим голосом гаркнув: „Немедленно в карцер! Надеть наручники!” Наглядчачі тут же заломали жертві руки, а Колун схопив його за комір і потягнув до дверей. Тут же клацнули наручники. Але на якусь мить Сашка вислизнув з їхніх рук і зробив спробу битися головою об стінку. Справді, пару раз він таки вдарився. Та тут Колун пригнув його так, що він завив від болю, а інші наглядчачі схопили його за руки і ноги і винесли в коридор. Спасьонов після свого спалаху заспокоївся і незворушно стояв. Коли лемент з коридору ущух, він раптом сказав: „Ишь, скулит. Пусть не выдрыгивается! У меня его подписка лежит, к вашему сведению”. Не знаю, було це свідомою брехнею чи несподівано сказаною правдою, але і в тому, і в другому випадку як же це було підло! В той вечір Спасьонов більше нічого не процитував.

Досить скоро Спасьонова кудись перевели, а на його місце прислали з Аресу нашого знайомого старшого лейтенанта Алексєєва. Алексєєв чомусь провів невеличку амністію

для насельників буру, і ми трохи не добули призначеного терміну. Сам Алексеев справляв, як не дивно, враження чоловіка незлого і такого, якому все смертельно осточортіло.

Вся ця публіка не варта найменшої довіри, але Алексеев все ж таки не викликав такої огиди, як Спасьонов. До речі, після його репліки на адресу Мамонова у всіх нас, не зважаючи на значне наше загрубіння, було відчуття, ніби довелось доторкнутись чогось неймовірно брудного.

Отже, я вийшов з буру і незабаром вирвався з шахти, перейшовши на цегельний завод — „Аркагалинский завод огнеупоров”. Але спочатку кілька загальних малюнків та міркувань. Тут я зустрів кількох знайомих з Аляскитово і, навіть, ще з Мордовії. Серед мордовських знайомих був згаданий вище Йонас Рімша — „Йонас, син Антонаса”. Коли я був у бурі, він передав мені пачку махорки, а вона ж була і йому потрібна. Це ще більше посилило мою симпатію до нього, і я часто намагався хоч чимось віддячити йому.

Цей глибоко порядний і скромний чоловік терпляче тягнув свою лямку в шахті і дуже, до фізичного болю, тужив за Батьківщиною. Вдачі він був неговіркої, але, коли говорив з довірою, відчувалась його в-весь час стримувана ностальгія і тяжко в душі переживана дійсність. Я добре розумів його, тому що переживав так само. До речі, ностальгія — туга за Батьківщиною — часом набирає рис прямо фізичного тягару, близького до непосильного.

Поступово я почав орієнтуватися в розстановці сил, які тут були і з'явилися пізніше, і в окремих людях з різних бригад, і, звичайно, добре ознайомився із своєю цегельнозаводською бригадою. Блатну братію тут очолював т. зв. „Мішка-дипломат”, чоловік з добре підвішеним язиком і, якщо не освічений, то добре нахапаний з різних знань, які він часто демонстрував, і тому його й прозвали „дипломатом”. Це не заважало йому бути шорстким, підступним і загребущим паханом. Від самого початку ліквідації блатної ери йому прищемили хвоста і сидів він тихо, а потім, наскільки пригадую, його не стало. Серед численної блатної гопкомпанії виділялось і кілька західних українців — Яшка Плешко, Сашка Довганюк, Славка Зальопаний і деякі ще. Всі вони, крім Зальопаного, приховували своє західноукраїнське походження і підкреслювали свою „общерусскость”. Зальопаний не соромився свого тернопільського походження, але говорив тільки російською, хоч і гепаною, мовою, не гребуючи демонструвати своєї ворожості до земляків, коли цього потребували інтереси блатного товариства. Звільнився він, наскільки пам'ятаю, у 52-му році, і що далі було з ним, не знаю.

У якийсь момент з'явився досить цікавий представник цього клану, якого я позначу тільки ініціалами Г. Ч. Чого така лаконічність? Тому, що у мене є до нього певна симпатія, а я не знаю, чи приємна йому така згадка (я знаю, що він живий). Так от, Г. Ч. в той час говорив, що він з Житомира, потім якимось у розмові зі мною і з двома чоловіками (один з них Микола Панасюк, про якого я згадаю нижче, а другий — згаданий вже Павло Мельник) він признався, що він з Волині і ніякий він не блатний, що серцем він з українцями, тільки просив не розповісти цього. Правда, для повної точності, при Павлові він сказав не все, а решту вивів мені й Миколі. Відчувалося, що він холеричної вдачі, замішаний на авантюристві, крім того справляв враження людини хворобливої. Та й сам він розповідав, що в нього туберкульоз.

В той час їдальнею в цьому таборі завідував дуже одіозний зек, очевидно, таджик з походження на ім'я Біль-заде. Я не цілком впевнений, що правильно пишу це прізвище, тому що всі навколо вимовляли „Біль-дазе”. Але думаю, що правильно, тим більше, що і антропологічно цей тип скидався на таджика. Одіозність його полягала у тому, що він не тільки не заперечував своїх зв'язків з кумом, а навіть афішував їх. На устах у всіх була його фраза, сказана перед всім штатом зеків, які працювали в їдальні, що він такий же чекіст, як і ті, що сидять на „вахті”.

На таборовому жаргоні слово „вахта”, крім свого основного значення — пропускнуго пункту, приміщення охорони біля таборових воріт — означало ще

своєрідний символ ЧК, а поєднання слів „ходить на вахту” — означало найнижчу міру падіння, бо це означало бути сексотом, — а нижче падати нікуди.

Так що, якщо згаданий Леонтієвич не приховував зв'язків з кумом (а кум та вахта сприймалися зеками однозначно), то Біль-заде афішував це. Справді, про нього казали, що на вахту він ходить як додому. Так от, улітку 52-го року Г. Ч. прямо біля вахти зарізав Біль-заде. Розповідали, що Біль-заде тікав від Г. Ч. до вахти і кричав: „Спасите!”, але звідти ніхто не вийшов і не врятував його.

Ще розповідали, як із словами „Спасаю, спасаю!” Г. Ч. наносив йому удари ножем, а потім помив руки з водяного бачка, що там стояв, і гукнув: „Заберите!” В будь-якому разі сталося це біля дорогої серцю Біль-заде вахти. За це Г. Ч. дістав 25 років.

Це було одне з багатьох вбивств і справило на всіх неоднакове враження. З одного боку постать Біль-заде нікому не була симпатичною. З другого боку в Берлазі небагато було прихильників різні, і більшість думок схилилась до того, що в таких випадках треба просто добре віддубасити. Це більш по-людськи і, очевидно, ефективніше.

Крім блатного блоку, тут був сильний мусульманський блок, який включав мусульман різних національностей — кавказьких і середньоазійських. Цей клан поступово набирив сили і одним з його керівників був згаданий вже Халіков. Навіть блатні їх почали остерігатись, бо занадто почали вони зловживати силою, все частіше вдавалися до рукоприкладства щодо європейців. Це й прискорило їхній розвал.

Та була ще одна сила, чисельна, але малопомітна, потім все потужніша і, нарешті, наймогутніша — це українство. Вже в кінці 52-го на початку 53-го року ця сила була добре помітною, але, коли вона змела і розтерла на порошок згадані мною групування і встановила внутрішню таборову українську владу — я, звичайно, наголошую — внутрішню, — бо зовні все контролювалось ЧК, тоді український блок помітили всі і всі про нього заговорили. Були у цьому блоці і вияви деякої отаманщини. Був, наприклад, непоганий, але схильний до отаманства Микола Миколук або й інші. Але по-справжньому очолив українців мужній і чесний галичанин Михайло Адамів, а пізніше це керманіцтво з ним поділив мужній і досвідчений волиняк Сашко Дейнеко.

Сашко прибув на Аркагалу пізніше і, давно знаючи його, Адамів передав йому всі свої повноваження. Але все передавати не було потреби, і вони поділили цю свою владу, свій вплив на українців, не витісняючи, а доповнюючи один одного. Всі українці знали, що Михайло й Сашко для блага справи все віддадуть, і що їхні амбіції підпорядковані українській справі. А це ж були рядові бійці ОУН-УПА!

Коли я чую самоїдні виступи деяких сучасних наших діячів, зокрема рухівських керівників, і бачу такі ж їхні наскрізь амбіційні вчинки, я згадую таких, як Степан Кузьма, як Михайло Адамів, як Сашко Дейнеко та інші і подумки волаю — де Ви, друзі, і такі, як Ви? — прийдіть, ми ждемо Вас!

Але, стримавши спалах несподіваної патетики, продовжую розповідь про Аркагалу. Щойно згадані люди й події були загальним тлом аркагалинського концтабору від дня мого прибуття до кінця. Це було, так би мовити, другим планом, на якому прорізаються окремі долі, в тому числі й моя. Про все в деталях і в розвитку я розповім, наскільки зумію. Отже, я вирвався з шахти, і був поміщений в бригаду на цегельному заводі. Цей завод являв собою закриту будову з різними відсіками і переходами, у якому помістився великий прес для штампування цегли, з'єднаний довгим переходом з трьома великими печами для відпалювання цегли, а крім них, були ще три великі печі надворі, які називались напольними.

Глину для цегли привозили з її родовища недалеко від Аркагали. Ця глина у зоні вічної мерзлоти являла собою більші чи менші брили або просто шматки злютованої мерзлотою маси, яку треба було максимально подрібнити, а вже довести її до порошкового стану могла тільки спеціальна машина.

Цим займалася група роботяг, яка, подрібнивши ті шматки і брили, закидала їх у спеціальний отвір тієї машини. Машина часто ламалася, її ремонтували і знову вмикали. Її

постійно ремонтували двоє слюсарів, і про одного з них, Жору Тхілаву, нижче я розповім докладніше.

Вже перемелену глину тачками звозили до приміщення. Тут її завозили в сушилку на дуже великий лист і протягом кількох діб сушили. Напередодні т. зв. пресовок її завозили й закидали у спеціальний бункер, вже висушену. Звідси у дні пресовок її лопатами закидали в інший бункер, з якого, змішаною з водою, вона подавалася на прес, де й ставала цеглою. Звідси сиру цеглу на тачках відвозили до печі, в якій її у потрібному порядку розставляли, потім замурували і замазували вхід, і протягом кількох діб вона випалювалась. Після обпалювання ламали мурування і давали печі поступово охолонути, потім вантажили на тачки і вивозили надвір і складали у штабелі. Звідси вже її вивозили у всі кінці Колими.

Тиск зверху був постійний, графіки були ущільнені до краю, тому часто печі примушували розвантажувати ще гарячими, хоч вільні майстри й начальники тут були й непогані. Робота проводилась у дві зміни — по 12 годин — і була вона тяжкою і шкідливою. Але для мене особисто вона здавалась легшою від будь-якої підземної роботи. Це — чисто психологічний момент.

Заводська зона була обгороджена високим дротяним парканом з передзонниками з обох сторін і, звичайно, з вишками. Ще на заводському подвір'ї містилася невелика майстерня і гараж, в якому стояла і часто ремонтувалася заводська вантажівка. Тут поруч стояла маленька закинута лазня, бо нікому було її топити та й води не було. Тим не менше, зеки часом користувались нею крадькома від начальства. Ближче до вахти містилася контора, в якій возсідала заводська дирекція, бухгалтерія і ще, мабуть, щось.

Слід зазначити, що у той час на Колимі директорів не було. Все було воєнізоване і директори називалися начальниками. В цій же конторі, крім безпосередньо начальника заводу, перебував і начальник всього комбінату — Арес, Арек і Аркагала. Якщо на Аресі і Аркагалі були цегельні заводи, то в Ареку був шлакоблочний завод. Хто його обслуговував — зеки чи вільні — не знаю.

Але повертаюсь до аркагалинського заводу вогнеупорів. Вздовж зони по селищній вулиці протікав струмок, який плюскотів влітку і перемерзав взимку. Через дорогу ж, по той бік струмка стояли бараки, в яких жили горнорятівельники. Звідти часто доносились звуки радіо-гучномовця і п'яна лайка, вперемішку з жіночим вереском. Втім, з гучномовця часом доносилась хороша музика, зокрема класична, і я, коли бував надворі, жадібно прислухався до цієї такої близької і такої віддаленої музики.

Тривалий час на цьому заводі працювали дві бригади, а потім їх об'єднали в одну, яку очолив Олександр Гаранін. Я назвав би його постійним бригадиром, тому що все його таборове життя пройшло під знаком бригадирства. Але про нього нижче. Самим же першим моїм бригадиром на цегельному заводі був дуже колоритний чоловік по імені Олександр Книш. Хоч офіційно — Книшев. Він теж недавно прибув з Аляскитово, тільки іншим етапом. Там він працював фельдшером на руднику, і я бачив його. Тут його призначили бригадиром на цегельний завод. Це був досить огрядний, дебелий і веселий чоловік, в обличчі, словах і рухах якого проглядала духовна особа. Він нікому не говорив про це, але про його церковність говорили всі. Взагалі про нього багато говорили, зокрема про його зв'язки з кумом, але я з власного досвіду знав, що плескати можна все, що заманеться, і не надавав цьому серйозного значення.

Ми були з ним в хороших стосунках і часто вступали в розмови, в яких так чи інакше виникала церковна тема. Тут він виявляв велику обізнаність і взагалі справляв враження широко освіченої людини.

Про свою приналежність до церкви він прямо не говорив, я ж з делікатності не питав, але в ньому явно відчувався священник — до того ж строго московської орієнтації — і з поправкою на конкретні обставини.

В розмовах з роботягами часто вживав лайливі слівця і жорстоко вимагав підпорядкування своїй бригадирській владі. Та й інакше він би не втримався на своїй посаді, а дехто б йому по голові ходив.

Зі мною і деякими іншими земляками він говорив по-українськи, але на ґрунті українства особливих турбот не мав.

При цьому він дуже кури́в, а коли хвилювався, то припалював самокрутки одну від одної. Мені довелось його бачити і спілкуватись з ним під час опали на нього з боку опера Чижикова і, здавалось, що з самокруткою він взагалі не розлучається. Не знаю, звідки він діставав махорку — в той час на неї був справжній голод, — але кури́в він без кінця і, мабуть, ніхто із зеків не наважувався звернутися до нього з традиційно зеківським закликком „Покурим!”.

За що була та опала я не пригадую, хоч він тоді аж почорнів. Потім ця чорна смуга для нього минула, і все в нього більш чи менш налагодилось, і він десь перебував на якійсь привілейованій посаді. Потім його кудись етапували.

Отже, я бачив його дуже знервованим, коли його цькували, він розповідав мені про деякі моменти тієї опали, але, на жаль, я забув її причини. У більш чи менш спокійні хвилини він любив розповідати про свої успіхи в тих чи інших інтелектуальних заняттях, зокрема, в медицині. За його розповідями, він винайшов якусь мазь від обмороження, яка дістала широке визнання медичної громадськості. Не берусь судити, наскільки правдиві його медичні успіхи, але найбільшою його гордістю був син, який, за його словами, був генералом і командував знаменитою Таманською дивізією. Це було явною вигадкою, але нею він постійно оперував. Навіть у виясненні відносин з начальством він апелював до генеральства свого сина. Чого він так учепився за цю тезу, не знаю, але думаю, що це просто було формою самозахисту.

Там були колишні військові, а серед них вояки Таманської дивізії (серед них згаданий мною Гаранін), які це спростовували, але він не здавався. Одного разу він дав мені почитати щойно одержану у посилці тоненьку збірочку віршів свого сина Георгія Книша, видану у Львові у 51-му році. Прочитавши її, я зрозумів, що його син ніякий не генерал, а просто рядовий учасник війни, можливо, навіть у лавах Таманської дивізії, який тепер займається літературою.

Одного разу о. Олександр показав фотокартку дружини, щойно одержану з листом, і на поліг, щоб я прочитав напис на звороті. Цей напис (російською мовою) був теплий і зворушливий. Я розчулився і сказав йому, що, очевидно, його дружина являє собою зразок тургенєвської жінки. Йому сподобався цей образ, і він потім кілька раз у різних варіаціях повторив цей вираз. Згадуючи цей момент, я якось краще усвідомлюю о. Олександра як інтелігента ще дореволюційного гарту, нехай і дуже суперечливого. Хоч, може, тут і особливої суперечності нема? Просто він був інтелігентом з міцною життєвою хваткою, яка не заважала йому робити і добрі діла, і з міцним чоловічим гумором.

У зв'язку з гумором пригадую сценку, в якій, мабуть, відбивається гумор, властивий о. Олександрю. О. Олександр стоїть і кури́ть здоровенну самокрутку, до нього підбігає один чоловік, теж схильний до жартів (одесит на прізвище Тананушко). В нього скручена, але не запалена цигарка. „Разрешите прикурвиться!” — „А я вам сейчас целую проституцию открою”, — відповідає о. Олександр і чиркає запальничкою. З запальнички вивирається здоровенне полум'я, аж Тананушко відсахується.

Один мій близький знайомий, Віктор Савич Сорокін (про якого розповідь нижче), значно пізніше розповідав, що в кінці 50-х років, перебуваючи у відрядженні далеко від Києва, зустрів о. Олександра. (Якщо пам'ять мені не зраджує, він називав Хмельницьку область). О. Олександр привів його додому і за чаркою показав свої багаторазові звернення до Московської патріархії, в яких перераховував свої заслуги перед Церквою і вимагав дати йому парафію таку-от (саме цю, а не іншу, хоч вона була зайнята).

А в принципі він був хорошою людиною з міцними, як видно, моральними підвалинами, не зважаючи на певну шорсткість і міцну життєву хватку. Жаль його за

страждання і приниження, яких він зазнав. Кілька років тому в „Літературній Україні” я прочитав повідомлення про смерть поета Георгія Книша, який проживав у Львові, і ще раз згадав о. Олександра. В некролозі було згадано, що народився він у сім’ї священика.

Олександр Гаранін, який надовго став моїм бригадиром, був середнього зросту, здібним і практичним чоловіком, колишнім ідейним комуністом. Багато хто за очі зі злістю називав його „комуністом” і „комісаром”, та й думки, які він прилюдно висловлював, не суперечили цьому. Правда, без свідків він часто виявляв зневагу до радянської влади, але на людях його висловлювання були досить лояльними. Сталіна ж не любив і не міг цього приховати. Не знаю, за що він сидів, але у всьому його обліку відчувався надлом, який буває в незаслужено ображених людей. Такий надлом я часто бачив у колишніх ідейних комуністів, які розчарувались у своїх ідеалах. Тобто, чоловік цілком життєздатний, але відчувається, що в чомусь дуже важливому, в якійсь стержневій конструкції він зламаний. Втім, це стосується розумніших людей, а були ж і ортодоксальні дурні, які так і не прозріли.

В Гараніна, мабуть, були підстави для тяжкої образи на владу, якій він у свій час дуже вірив, хоч схоже, що в глибині душі вона все ж таки лишалась йому дорогою. Назвавши його, я вже сказав, що він був постійним бригадиром. Справді, все його таборове життя, наскільки я знаю, пройшло в ранзі бригадира.

Про більшість т. зв. „придурків” зеківський загал думав упереджено, і однією з причин такого упередження була переконаність, що всі вони пов’язані з кумом. Це цілком обґрунтовано, хоч і перебільшено, тому що багато хто тримався на верхніх щаблях таборового життя просто завдяки своїм здібностям. Адже, крім всього іншого, треба було просто працювати і виконувати пресловутий план. Тому часто бригадирами і іншими „придурками” ставали просто здібні люди, до яких належав Гаранін.

Родом він був з Нижнього Новгороду, перед війною працював на Горківському автозаводі, потім армія, війна, полон, після звільнення фільтраційний табір, потім арешт і присуд до 15-ти років. Розбиті та запльовані уявлення і прагнення, звідси й надлом, який відчувався в ньому. Відносини з ним як з бригадиром у мене склалися суперечливо, але в цілому позитивно.

Тепер, коли пристрасті того часу давно вщухли, можу сказати, що з чисто людського боку був він чоловіком позитивним, націленим на добро. Знаю, що помер він у 80-ті роки в Ростові-на-Дону і часто згадую його.

З ним дружив молодий художник із свердловська Олександр Росошанський, який працював тут електриком. Це був дотепний і розумний хлопець, талановитий художник, до якого хоч на схилі років повинно б прийти широке визнання. Ми довго листувалися і кілька разів навіть зустрічалися, але у 90-ті роки всі контакти обірвалися. Він, як і більшість росіян, дуже боляче пережив розвал імперії. Я — навпаки. Тому листування обірвалося.

Поруч зі мною спав адвентист по імені Іван Якович, який працював тут жестяником. З ним, як і з іншими суботниками, були випробувані всі можливі й неможливі заходи, щоб примусити працювати в суботу. Але ніяка сила не могла суботників залякати, тому, зціпивши зуби, начальство відверталось. Але неможливо було примиритися з поразкою, тому з тієї чи іншої причини сектантів атакували. Зокрема, вривався в пам’ять випадок, як до Івана Яковича зайшов якийсь його однодумець, судячи з вимови, українець з походження. Іван Якович був стопроцентним великоросом. Вони мирно розмовляли, і слова, які до мене доносились, свідчили, що, як і здебільшого, розмова їх точиться навколо біблійних питань. Бригада спала після нічної зміни і говорили вони пошепки, а я був поруч, тому мимоволі дещо чув. Раптом двері рвучко відчинились, і до бараку заскочила ватага наглядців на чолі з черговим офіцером. За ним ішов згаданий вже Колун, та ще двоє чи троє інших. Офіцер підбіг до місця Івана Яковича і, звертаючись до того гостя, рывкнув „Встать!”

Ні після першого, ні після повторного рывання ніхто не встав, тоді Колун схопив того чоловіка в оберемок і буквально поніс його до виходу з допомогою інших наглядців. Але цей чоловік встиг на весь голос крикнути: „Слава Ісусу Христу!”.

В неділю і у всі інші дні суботники працювали надзвичайно сумлінно (дратуючи своєю сумлінністю інших зеків), але в суботу — нізащо, і навіть найменших компромісів тут не було.

Нари були вагончати, по два місця вниз і по два вгорі. Ці місця були відокремлені одне від одного дощечкою, а самі вагонки одна від другої відокремлювались тумбочками. Через тумбочку від мене на сусідніх нарах було місце Василя Романишина, галицького селянина і щирого українського патріота. Це був цікавий чоловік, без освіти, але з природним розумом і кмітливістю. Це допомагало йому правильно мислити і правильно оцінювати події. Часом у деяких судженнях він підправляв мене, і я досі йому за це вдячний. Сидів, само собою, за участь в Опорі і відзначався веселою вдачею. Можна сказати, він навіть був балагуром, який часто усіх смішив смішними історіями. Серед цих історій була коронною оповідь про те, як колись він опинився в жіночій зоні і його згвалтували баби. Я ще згадаю його в цих спогадах, але поки підкреслю, що це був простий селянин, якому боліла Батьківщина, якого пекло все українське, і який може бути взірцем для багатьох наших освічених земляків, яким воно не болить.

У 61-му році я побував у нього на Львівщині і з того часу нічого про нього не чув.

Деякий час на цьому цегельному заводі працював цікавий чоловік, українець з походження, родом з Вінничини, Володимир Бандура. Це був колишній офіцер, випускник київського артучилища. Потім він працював на інших об'єктах, як правило, на привілейованих роботах, завдяки своїм надзвичайним здібностям у всьому. Наприклад, він з нальоту опанував бухгалтерську справу, на льоту схопив секрети будівельного ремесла — і вже кваліфіковано в цих професіях розбирався. При цьому він був неймовірно енергійним і пробивним, тому становище займав краще за інших, хоч часто попадав в опалу від начальства. Сидів, як він розповідав, за те, що пробув дев'ять днів у німецькому полоні, потім втік і партизанів у Литві в загоні „За советскую Литву”, був чоловіком щедрим і широким, правда, без серйозних духовних потреб.

Відносини наші були цілком дружніми, але часто ускладненими на національному ґрунті — він був типовим малоросом, який, як це водиться, патологічно ненавидів „западників” і тяжів до „единой неделимой”, хоч і не дуже усвідомлено. Я в вічі називав його ренегатом і, на жаль, на такій ноті вже значно пізніше наше знайомство обірвалось. В будь-якому разі чоловік це був непересічний і, якби продовжував нормальну службу, обов'язково став би генералом.

Помітне місце в цій бригаді займав роботяга, який згодом став днювальним, Сашка Рябих.

Це був міцний і веселий, ще молодий чоловік, колишній власовець, великий шанувальник Власова, запеклий курець, який часто, як і інші, був приречений на страждання з-за тютюнового голоду. Його знали всі, бо він сам постійно нагадував про себе шумною вдачею і кремезною поставою.

Але бувають і інші натури — тихі, малопомітні, які можна роздивитись тільки добре придивившись, а побачиш і здивуєшся — який яскравий чоловік!

Таким був один скромний російський мужичок Костя Шигорцев, неговіркий і похмурий роботяга, з якого постійно кепкували за його чудернацьку говірку „мене, табе, жана, карасин”. Не пам'ятаю, з якої він був області, але був гарячим захисником селянства і не тільки визвірювався, коли хтось виявляв неповагу до селян, але й міг обґрунтувати свою думку своєю ж таки простакуватою говіркою.

Якщо Василь був українським захисником селянства, то Костя — чисто російським і, цікаво, свідомо чи несвідомо, але мислив він великодержавними російськими категоріями. Так, наприклад, захищаючи селян, він любив повторювати „наши русские”, хоч мова йшла і про українців або білорусів. В той же час деякі його міркування на

загальнолюдські теми (наприклад, з питань моралі) часто дивували своєю виваженістю і точністю, — при всі корявості викладу, — а оцінки радянської дійсності, помножені на багатий власний досвід, були просто вбивчими. Все це можна було помітити у нього, тільки часто спілкуючись з ним і заслуживши його довіру, бо здебільшого він був мовчуном. З тими, з ким у нього був душевний контакт, він часто виривався із своєї мовчазності і дуже розпалювався, коли мова заходила про його власне село. Здавалось, він заплаче, коли розповідав про приниження й знущання, яких його односільчани з ним зазнали у 20-30-ті роки. Але тут же стримувався і на якийсь час замикався в собі.

Іноді мені здається, що за зовнішньою простакуватістю приховувався інший чоловік, складніший і освіченіший, а часом здається, що це все ж таки був просто розумний від природи селянин.

Був у цій бригаді дуже по-своєму колоритний чоловік, москвич, колишній лейтенант, Мішка Коновальцев, дуже худий, довгов'язий, горластий і незлобивий чоловік. Якщо про його худорбу говорити не доводиться, бо іншим він просто не міг бути, то про горластість дещо сказати треба. В нього були такі голосові зв'язки, що коли для хохми його просили крикнути, він гаркав так, що всі здригалися і закривали вуха. Коли після нічної зміни бригада підходила до вахти у виробничій зоні, Мішку часто просили погукати тих, хто затримався. Мішка гаркав: „Ану, виходи!“ — і всі вибігали, як ошпарені, а голос його чули на протилежному кінці селища (за півтора-два кілометра). Ще відзначався він надзвичайною пам'яттю — досить сказати, що він знав напам'ять номери всього табору. Можна було запитати в нього будь-чий номер — від нарядчика до останнього доходяги — і він давав точну відповідь. Можна було тут же звіритись — і похибки не було.

Людиною він був непоганою, хоч духовні його інтереси були досить бідні. Ці інтереси не виходили за рамки зеківських пісеньок типу „Бывали дни веселые — по десять дней не жрал, не потому что не было — начальник не давал“. Або похабні російські частівки на зразок „На горе броневик, под горою танка, я буденовский казак, а ты п-ка“.

Я вже згадував про росіян з Маньчжурії. Їх в Аркагалі було досить багато, а в цій бригаді — кілька чоловік. Слухаючи їхні розповіді про Маньчжурію, я прийшов до висновку, що російська колонія започаткована там ще задовго до революції і збільшена та розвинена після неї, мала просто ознаки держави і була своєрідним уламком імперії, правда, не червоного, а білого кольору. Особливо це посилювалось під час японської окупації цих земель.

В них була своя церква, своя добре налагоджена система освіти, в якій відчувались традиції дореволюційної гімназії, в них було добре розвинене сільське господарство. В них було своє військо, правда, на вищому щаблі підпорядковане японцям, була в них своя служба безпеки і кримінальна поліція.

Були там і свої розважальні заклади, часто дуже сумнівні з морального боку, і часто багатьох з них просили розповісти саме про ці заклади. Словом, це був російський острів серед китайського (маньчжурського?) океану.

Серед росіян-маньчжурців, як і скрізь, були різні люди — розумні і не дуже, добрі і злі, але загальний їхній культурний рівень був набагато вищий за радянський. Зокрема, тут було чимало колишніх офіцерів російських військових частин, які у них існували і, очевидно, являли собою маленьку армію, і коли я намагався їх порівняти з багатьма радянськими офіцерами, яких там було дуже багато, не можна було не відзначити більш високого рівня загального розвитку маньчжурців.

З одним з них по імені Ігор Бянкін один час я навіть трохи товаришував. При всій прірві, що була між нами, нам цікаво було поговорити.

Він був значно старшим за мене — більше десяти років — і багато цікавого розповідав про Маньчжурію і Китай. Я у свою чергу дещо розповідав про Україну і просто про Союз — адже Союзу він практично не знав, бо бачив його тільки з-за дроту. Треба, звичайно, враховувати те, що він чув і читав у себе вдома в Харбіні. Він, як і всі

вони, багато діставали досить правдивої інформації про Союз, але, як правило, не вірили їй.

Природно, національне питання часто виникало між нами і без кінця сварило нас, поки не розсварило остаточно. До цього долучилось те, що я зрозумів, що взагалі його справжні інтереси зосереджуються тільки навколо життєвих утіх та розваг. Так що наше товаришування припинилось. Але пізніше якийсь час я листувався з його матір'ю — її, як і багатьох інших, з їхньої колонії перевезли в Союз і жила вона чи то в Сибіру, чи то на Далекому Сході. Її син колись написав їй про мене щось дуже позитивне, і вона несподівано прислала мені листа. Це було вже в післясталінський період, коли таке листування стало можливим. Не пам'ятаю, чи на Аркагалі, чи в іншому місці я отримав її листа, пам'ятаю, що був здивований — адже наше товаришування з її сином давно обірвалось. Якщо це було не на Аркагалі, адресу їй міг дати хтось із маньчжурців, який знав її. У всякому разі, видно, їй було дуже важко, і вона шукала якоїсь моральної підтримки, і, звичайно, я написав їй дуже тепло і абсолютно щирого листа, в якому намагався заспокоїти і розрадити її.

Її син колись розповідав про неї як про дуже людяну, релігійну і вдумливу жінку, і її листи справляли на мене саме таке враження і викликали асоціації з образом жінок Тургенєва, Вересаєва, Купріна. Син її, на жаль, був не такий. Потім щось перервало наше листування.

Про Юрія Козлова я вже згадував вище, зараз зазначу, що був він прекрасний оповідач, і його розповіді були дуже цікавими. Але, маючи багато спільного у суспільницьких і культурницьких питаннях, ми були абсолютно непримиренні в національних, і це переростало у справжні сварки.

В будь-якому разі без всяких „але” дуже близьким серед маньчжурців для мене був хлопець по імені Женька Брожек, син зросійщеного чеха і матері-росіянки, які колись у складі армії Семенова перетнули китайський кордон. Потім вони поселилися в Харбіні, де й народився Женька.

Був він невеликого зросту, міцний і щільно збитий, з дуже міцними руками. Якщо він хапав когось своїми залізними пальцями, ніхто вирватись не міг, поки він сам не відпустить. Сидів за офіцерську службу в російській частині, був розумним і терплячим до чужих поглядів, був навіть здатним з розумінням і співчуттям поставитись до українських проблем. Про Маньчжурію і, зокрема, про Харбін розповідав багато цікавого, сумного і смішного. Завдяки всім тим розповідям я непогано почав уявляти Харбін того часу.

Часто з усмішкою згадую Женькіну розповідь про першу його вечірку в шостому чи сьомому класі гімназії. Тоді він вперше в житті випив шклянку вина і несподівано сп'янів. Але сп'яніння було дуже своєрідним: голова цілком нормально працювала, він все сприймав і розумів, а ноги тим часом роз'їжджалися і язик не повертався. В такому стані його вели по вулиці під руки і — жах! — назустріч ішов викладач математики, якого всі боялись за одиниці, які він нещадно ставив. Цей математик уважно подивився на нього і підкреслено сказав: „Здоровствуйте!”. Женька роззявив рота, щоб відповісти, і так з роззявленим ротом пройшов цілий квартал — метрів 400-500 — і тільки тоді спромігся видавити з себе „Здоровствуйте!”.

Ще запам'яталась його розповідь, як колись в одному таборі — а сидів він, як і більшість маньчжурських росіян з 45-го року — він брав участь у таборовій самодіяльності. Режим у тому таборі був досить зносним (це при загальній сваволі, заблатненості і жорстокості, які панували там), і одного разу їх направили з концертом в сусідній жіночий табір, в якому сиділи баби-рецидивістки — злодійки, грабіжниці, вбивці, в середовищі яких найможливіші пороки були явищем просто буденним. В колективі Женьки було багато українців, і в їхньому творчому арсеналі була „Наталка-Полтавка”, Женька непогано співав непоганим тенором і в цьому спектаклі він виконував партію Петра. Навіть визубрив український текст, як і інші неукраїнці, учасники спектаклю.

Отже, цей спектакль вони привезли туди. Ставили вони той спектакль з упередженням і побоюванням, адже глядачі були занадто сумнівні. Але, наскільки пам'ятаю, спробую відтворити мову самого Женьки.

„И что ты думаешь? Ведь там сидели такие стервы, что пробы негде ставить! И вот, глядя на Наталку и Петра, они плакали навзрыд, как неиспорченные девочки. Тогда я только понял, что значит настоящее искусство”.

Працюючи на тому заводі, багато хто з нас перекоштував різних місцевих професій — ми побували тачкогонами, укладачами цегли в печі під час пресовок (це, між іншим, теж потребує певної кваліфікації), сушильниками, які розміщували глину на сушильному листі, і розвантажувачами печей, і вантажниками цегли на машини і т. п. Пам'ятаю, як під час однієї пресовки в день якогось великого церковного свята Козлов з Женькою уклали цеглу в піч і співали окремих церковних співів, і навіть час від часу намагались проголошувати деякі ектенії, а я, підвозячи тачкою цеглу від пресу, коли заходив у піч, підспівував, а часом доповнював і підказував. Вони дуже дивувались деякій моїй обізнаності і казали, що серед радянської молоді вони нічого подібного не зустрічали. Втім, ближче за мною познайомившись, вони не дивувались. Під час же тієї імprovізованої служби Божої цікаво було спостерігати за реакцією інших бригадників — одні потискували плечима і крутили пальцем біля скроні, інші, навпаки, дивились співчутливо і просили продовжити.

Крім масової пресовки, було там і поштучне формування цегли — у спеціальну форму закладалася сира глина і запресовувалась т. зв. „праником”. Мій сусід Василь Романишин найбільше займався цим. Згадується енергійний та веселий білорус Сашка Банькевич, на жаль, цілком зросійщений. Там, де був він, завжди були співи і жарти. Часто, як і Василь, формуючи цеглу, він співав, і відголоски його пісні чулися далеко: „Гвоздику алую, красно-багровую сегодня вечером дарила ты, а ночью снились мне сны небывалые и снились алые цветы-цветы”.

Чомусь про нього серед деяких зеків ходила погана слава як про стукача. Але в це мало хто вірив, я — перший не вірив, бо ніяк не можна було в це повірити, не схожий був він на такого. Та я особисто добре пам'ятав, що й про мене ходила така слава. Пам'ятаю, одного разу він сказав мені в підходящу хвилину: „Ну что, скажи, делать, когда о тебе трепят всякую ерунду? Получается, надо совершить какое-то убийство, чтобы доказать, что ты не такой, как о тебе болтают”. Я його заспокоїв, що не тільки про нього таке плешуть, а про кого завгодно, що і я був жертвою подібних розмов, що такі розмови служать на користь справжнім стукачам, які їх і поширюють і таким способом відводять підозру від себе. Наскільки пам'ятаю, цей поговор від нього відійшов.

Був там ще добродушний дагестанець Ільяс Ізмайлов з Буйнакська. За його словами, у графі національності він фігурував як „горный еврей” і пояснював, що це національність його матері „горная еврейка”. Батько ж його був аварцем, але він писався за матір'ю. Він виявляв деякі творчі задатки і намагався, наскільки міг, опанувати скульптуру. Правда, реалізовував себе досить своєрідно — в обідню перерву на роботі намагався ліпити з глини Леніна і Сталіна, сподіваючись згодом на цьому мати матеріальний і політичний зиск. Це було наївно і взагалі нерозумно, але він цілеспрямовано ліпив, терпляче зносячи часті підковирки. Взагалі він був терплячим і добрим чоловіком. До нього я ще не раз повернувся, бо в моїх спогадах він зайняв певне і позитивне місце.

Було кілька грузин, серед яких я хочу виділити вже згаданого Жору Тхілаву і Федю Ціласані, дуже різних і цікавих людей. Жора був хорошим слюсарем, респектабельним і солідним чоловіком. На роботі він постійно лагодив різні агрегати, які часто виходили з ладу, а найбільше агрегат для подрібнення глини — і це він робив здебільшого на сильному вітрі з морозом — часто по 40-50°. Варто зазначити, що все він намагався робити на совість, хоч ця риса не шанувалася в зеківському середовищі.

Він був досить-таки мовчазної вдачі, але хто з ним був близько знайомий, той знав, що він дуже страждає і не може уявити своєї смерті на Колимі, а не в Грузії.

Відносини наші були цілком дружніми, і одного разу він розповів мені, за що сидить. Справа його була дуже проста. Він перебував у полоні, і от одного разу його і ще одного грузина викликали до адміністративного приміщення і запропонували поступити до диверсійної школи. Це означало, що вони вирвуться з таборового пекла, що вони, нарешті, наїдяться і придбають якісь шанси вижити. Але вони відмовились і мужньо витримали все, що їм випало. Протягом шести днів їх тримали в дуже холодній камері, і вдень, і вночі вербуючи і погрожуючи — їм навіть показували знаряддя тортур, які до них застосують, і обіцяли в підсумку вбити. Але вони вистояли, і їх відпустили назад у табір, коли переконались у їхній незламності. Вони не були наївними і домовились про те вербування намертво мовчати, тому після визволення з полону успішно пройшли фільтраційний табір і згодом по війні повернулись до Грузії і непогано влаштувались.

Але одного разу його товариш (здається, це вже був 48-й рік) сп'яну розхвастався перед іншими учасниками гульні про їхні подвиги і вірність радянській владі. Наслідки були блискавичні і само собою зрозумілі — моментальний донос, арешт і 25 і 5 — і ніякі їхні заклинання не допомогли. Марно вони волали і благали все перевірити і переконатись у їхній чистоті — ніхто їм не повірив і ніхто нічого не перевірів. Якось Жора сказав, що дав собі слово не померти на Колімі. Не знаю його подальшої долі, але сподіваюсь, що свого слова він дотримав.

Федя Цілосані був зовсім іншим. Зовні він був тихим, малопомітним, скромним чоловіком, але про нього знали всі і говорили про нього, крутячи пальцем біля скроні, або з усмішкою і потискуванням плечей, бо він випадав із загальних уявлень. Справді, він був великим диваком і, мабуть, більшість його дивацтв крутились навколо... гігієни. Можу сказати, що ні до нього, ні після нього я не бачив людей настільки одержимих манією чистоти. За тих умов він примудрявся щодня митись (хоч у літрі води) і щодня прати білизну та якісь частини одягу, висушуючи їх біля печей цегельного заводу. Мився він у тій самій закинутій лазні, яку він опанував і в якій, здавалось, священнодіяв. Для цього треба було уривати час від роботи і сваритись з бригадиром.

Після роботи, сварячись з днювальним, він без кінця щось прав і мився знову. В лазні, куди, відповідно до правил, ми ходили раз на 10 днів, він постійно порушував залізне правило — „шайка до бритья, шайка после бритья” — і будь-якою ціною добивався третьої чи четвертої шайки — і благанням, і лайкою. Якщо це не вдавалося, а була зима, він вискакував надвір, набирав у таз снігу і мився снігом (повернувшись, звичайно, до лазні). Правда, здебільшого банники давали йому наднормову воду, бо випадок був особливий.

В той же час він був дуже сумлінним роботягою і свої позаробочі справи він повністю компенсував ударною роботою, тому бригадир і майстер на роботі заплющували очі на його порушення. Вони знали, що Федя сповна віддасть свій борг.

Днювальний у бараці його ненавидів, але бачив невідворотність його миття, тому просто примушував його приносити воду і витирати підлогу. Мішка Коновальцев часто допомагав днювальному і теж ненавидів його, називаючи „чистоплюем”. Але Федя знав тільки чистоту — і нічого більше. Недоїдання і цинга та тяжка робота мучили його менше, ніж неможливість задовольнити свої гігієнічні потреби.

По-моєму, найвищим його досягненням після роботи, після всіх шмонів і перевірок і, само собою, після миття та „приема пищи”, було лягти на своє місце на верхніх нарах і погортати якийсь журнальчик. При цьому він дуже стежив, щоб не доторкнутись пальцем ні до чого і не забруднитись.

Але була в нього одна надзвичайна риса, рідкісна і для грузин і, мабуть, на жаль, для всіх — у нього було залізне слово. Все можна було уявити, але не можна було уявити, щоб Федя щось пообіцяв і не виконав. Ти сам забудеш, але Федя і через півроку нагадає, що він обіцяв — і виконав.

Цікаво, що тих, кого він поважав, він запрошував після звільнення — а воно тривалий час здавалось повною абстракцією — приїхати в Батумі. Це його рідне місто і

він про нього — знову-таки розповідав по-своєму — там і море, там і в лазнях повно чудової води, там і мило прекрасне — мийся, скільки хочеш! Я таких запрошень дістав багато, але, на жаль, не зміг ними скористуватись.

Серед прибалтів я запам'ятав латиша Христофора Христофоровича Гродумса, високого, худого, розумного і вдумливого чоловіка років під п'ятдесят. Це був простий селянин (може, його слід назвати фермером?), який міг із знанням говорити про сільське господарство, про полювання й рибалку і навіть про музику й літературу, дуже до речі називаючи відомі твори й імена. Свої нечисленні, але вагомні висловлювання він часом здобрував теплим гумором, в якому, очевидно, відображався латиський гумор.

Ще одного латиша я б виділив там. Це був молодий, енергійний чоловік по імені Едвінс Корніс, якого заради хохми часто називали „доктор Корніс” і саме цією назвою, а не іменем багато хто його називав. Мені в ньому дуже подобались його природний розум, чесність і безкомпромісність багатьох вчинків і суджень. Основна вісь цих суджень формулюється просто: „Латвія — для латишів, латиші — для Латвії”.

Приблизно восени 51-го року прибув етап, в якому перебував молодий студент з Києва Леонід Дирдовський. Ми подружились, не зважаючи на серйозну різницю в поглядах і вдачах, і дружимо досі, хоч і вкрай рідко бачимось...

В той час це був високий і стрункий хлопець з гострим іронічним розумом і загостреним почуттям гумору. Втім, ці якості, крім стрункості, в нього збереглися і досі, але говоритиму я про той час...

На Аркагалі він попрацював у різних бригадах — і на цегельному заводі, і на шахті, і в гаражі, і скрізь його знали і трохи побоювались його гострого язика. Говорити ж він міг так, що справляв враження на всіх.

Згаданий мною Василь, для якого я духовно був набагато ближчий за багатьох, якось сказав мені: „Ти fajно говориш, але ж цей Льонька як говорить!—і знаєш, що бреше, а слухаєш, — то так, начебто й правда”.

Наш бригадир Олександр Гаранін один час опікав чоловіка по імені Сергій Калінін. Це був інтелігент, інженер за фахом і літератор за покликанням, який і сам писав хороші вірші та знав напам'ять більшу половину поезій Пушкіна і Блока і прекрасно декламував їх. Та це, на жаль, не перешкоджало йому бути чоловіком слизьким і взагалі недобрим. Не варто вдаватися в подробиці, досить тільки сказати, що Гараніну і Росошанському за їхню опіку він, десь випадково хильнувши спирту, прилюдно нахамив, ліз до них битись і погрожував зарубати сокирою...

Леонід, не зважаючи на молодість, виявився тонким психологом і розгадав Калініна раніше за інших. Свою антипатію він виявляв час від часу своїм гострим язиком та отруйною посмішкою, яка особливо допікала Калініну.

Характерна сценка.

В кутку біля Сергія Івановича зібралось кілька чоловік, і він їм щось декламує. Раптом між ними з'являється глумлива фізіономія Леоніда, яка дістає до живого — в ній зневага і, здається, вирок. Декламація уповільнюється і, врешті, обривається з вигуком: „ТЬфу, противная морда, не могу!”

Але одного разу отруйна посмішка Леоніда і ще отруйніші слова не спрацювали. Тут я зроблю маленький відступ, щоб була більш зрозумілою наступна сцена. У всьому ГУЛАГу процвітало собакоїдство, тобто у всі часи, а надто в голодні, кожний собака, який чомусь опинився в зоні (як правило, це була виробнича зона), вже був приречений. Його ловили, вбивали, варили, смажили і з'їдали, як баранину, часом обманно частуючи тих, хто гидував. Потім розповідали, чим почастували, і реготали, коли ті рвали. Це траплялося не часто, бо й собаки забігали не часто, і Леонід у таких заняттях не пас задніх. Одного разу він вирішив добряче допекти Сергієві Івановичу і, змовившись з товаришами по собачій трапезі, запропонував йому покуштувати „баранини”. Всі небезпідставно передчували і ждали забави та вийшов повний пшик.

Калінін почав посилено працювати щелепами і, відчуваючи, що вже пора, Леонід сказав, розквітнувши своєю знаменитою отруйною усмішкою: „Сергей Иванович, а ведь это собака!” Але Сергій Іванович не знепритомнів і навіть не жахнувся, він повторив: „Собака...”, — ніби перепитуючи. Потім вигукнув: „Собака!”, — а потім, після малесенької паузи додав: „Посмотри, какая вкусная!” — і з ще більшим завзяттям накинувся на м'ясо. Тут хлопці зрозуміли, що жарт не вдався і що, чого доброго, вони самі лишаться без поживи. Вони відштовхнули Калініна, сказавши, що він своє вже з'їв, і самі накинулись на те, що лишилось.

Колись Леонід зауважив, що Калінін належить до людей, які здатні на велике зло, але ніколи ні в чому не покаються і самим собі доведуть, що зробили так заради великої ідеї. Мабуть, це і буде образним визначенням Калініна.

У 55-му році Леоніда нізачо несподівано відправили на штрафний табір на приіску Широкому, звідти через деякий час він був несподівано звільнений „підчисту”, тобто з реабілітацією — почалася хрущовська відлига. На цій хвилі він і був поновлений у всьому і повернувся додому.

Дуже своєрідним і цікавим чоловіком був Іван Іванович Сівков, який теж якийсь час працював на цегельному заводі. Він теж прибув з Мордовії і працював на різних привілейованих посадах. Був він сибіряком з Барнаула, колишнім випускником артилерійського училища. Крім того, це був колишній майстер спорту з лиж, чоловік надзвичайно здібний та енергійний. Його багато хто не любив, але рахувалися з ним всі. Зазнав він багато неприємностей і від наших хлопців також, на жаль. Наскільки я розумію, більша частина тих чуток про нього походила від самого кума і поширювалась його підручними, а секрет його успіхів, справжніх чи уявних, полягав, мабуть, в його яскравості, в умінні поставити себе так, що з ним всі так чи інакше рахувалися. Це багатьох дратувало, у першу чергу самих начальників, які нацьковували на нього зеків.

Хто знав його ближче, той знав його людяність, приховану за зовнішньою суворістю і діловитістю. Ми часто говорили і, крім іншого, я часто згадую його слова про слова його матері: „Она написала — Иван, неужели я тебя никогда не увижу? Ты вдумайся в эти слова — „никогда не увижу”. Після смерті Сталіна спочатку потроху, а потім все інтенсивніше почався перегляд справ і в тій чи в іншій мірі за цим стежили всі. Іван Іванович, звичайно, не був винятком, і я згадую його слова, сказані з гірким гумором у той час: „Я согласен, что в наше время каждый должен принести какую-то жертву. Вот я и принес — 6 лет. Пусть теперь кто-то другой”. У 55-му він звільнився і незабаром виїхав.

Я назвав багатьох своїх бригадників, а ще більше не назвав, боячись втомити і заплутати потенційного читача. Але тепер можна краще уявити і наш барак, до якого я ще повернувся, і взагалі весь аркагалінський табір, розповідь про який продовжується.

В інших бригадах і бараках було багато цікавих людей, а серед них багато українців, переважно західних, але не тільки західних, які крок за кроком, місяць за місяцем поступово згуртувалися і, нарешті, дійшли до справжньої єдності.

На чолі цього руху став згаданий вже Михайло Адамів, мій одноліток з тодішньої Станіславщини. Пізніше, як я вже згадав, Михайло розділив своє керманіцтво з волиняком Сашком Дейнеком, і завдяки їм згуртувався могутній український рух, з яким почали рахуватися всі. Спочатку був розгромлений потужний азійський блок, який дедалі більше розперезувався щодо європейців, все частіше вдаючись до хамства і навіть рукоприкладства. Звичайно, не всі азіати були такими, але їхні активісти були саме такими і тон задавали саме вони. Грузини й вірмени тримались окремо і до того горезвісного блоку не входили.

Отже, цей блок було розгромлено, і перш за все були тяжко побиті винні в рукоприкладстві і поставлені на місце. А незабаром були тяжко побиті й поставлені на місце блатні. Після цих подій вся войовнича і „духариста” публіка — і азіатів, і блатарів стала „тихше води, ніжче трави”, або просто повтікала в бур під захист начальства. Подібні події відбулися у ближніх і багатьох далеких від нас таборах, хоч, на жаль, далеко

не скрізь. Але й те, що відбулось, було надзвичайним, — українці захопили внутрішню владу — і всі внутрішні проблеми в тій чи іншій мірі вирішувались нашими хлопцями. Якщо такою внутрішньою силою раніше були блатарі, то починаючи з 52-го-53-го року — наші. З тією різницею, що ніхто ні в кого тепер не віднімав, і всі в рівній мірі відчували себе людьми. І на сторожі цих, нехай і скромних ще здобутків, постали українці.

Справді, настали дивні часи. Можна було на стіл покласти гроші і на якийсь час забути про них, можна було відкрито тримати будь-яку річ — ніхто не крав і не віднімав. Якщо дати волю уяві і уявити, що хтось поклав діаманти, то можна й тоді бути певним, що не взяли б. Пару раз були випадки в Аркагалі і в Аресі, коли щось пропало. Тоді хлопці швиденько перекрыли всі виходи і добре обшукали всіх підозрюваних — і знайшли винних. А їх чекала люта кара, тобто, звичайно, не ніж і не мотузок, а тяжкі побої і повна моральна ізоляція. Був начисто витравлений гомосексуалізм і важко навіть було повірити, що він колись існував.

А ось дуже характерна деталь того часу.

Ненависники українства тепер про свою зневагу і ненависть говорити вголос боялись, а переговорювались між собою, озираючись і стишуючи до пошепту голос: „...вот б..., б..., хохлы, бандеры, схватили за горло...” Справді, багатьох „схватили” і це виявлялось у тому, що за такі слівця тепер можна було розрахуватись роз’юшеним носом або вибитими зубами. Це, звичайно, не кажучи про те, що щось відняти чи вкрасти стало нереальним.

Словом, ніхто не міг зневажити українця і не тільки українця. Дуже нашим ненависникам боліло, що не можна фізично небезпечно позбиткуватись над українством, наприклад, сказати: „Это серьезно или по-украински?” — словом, зникла мішень для збиткувань і глузувань. У зв’язку з цим важко не згадати, як в нашій так би мовити державі над нами знущається всякий непотріб від „джентльменов” до „кролів” чи зайців. Якби їм до речі були б деякі наші повчання! Так що рух був могутній, і він дуже декого подивував і дуже декого засмутив і налякав.

Цікаво, що на цій хвилі між українцями було кинуте гасло — „минулого не згадувати!” Це означало, що як хтось раніше робив щось погане, а тепер покаявся і робить щось хороше для гурту, то ніхто не має права йому дорікати. Словом, що було, те пройшло, а тепер простимо один одному і надалі будемо чесно робити одну справу.

Дуже співчували нам прибалти, грузини, вірмени та й багато росіян — взагалі всі, хто завдяки українцям відчували себе людьми. Тепер, коли в нашій державі ми на кожному кроці терпимо приниження від своїх яничарів і чужинців, я згадую той злет нашої єдності, і це дає надію, що ми все ж достойно — всіма сторонами — заживемо на нашій, на вже своїй землі.

Від загальників я повернувся до табору, щоб знову повернутись до цегельного заводу і його бригади.

У пам’яті постає скромний хлопчина з Рівненщини Микола Панасюк, постійний представник таборової обслуги. У шахті він втратив руку, тому опинився в обслузі — один час крутився в пожежній команді, а пізніше був днювальним в кабінеті опера — не таборового кума, а представника МГБ, який час від часу допитував зеків по давніх справах, за які вони були засуджені. Такі представники були у всіх таборах такого типу, як Берлаг, і часто докучали багатьом в’язням своїми викликами.

Отже, Коля був днювальним в такого представника, підмітав, топив піч і досить часто примушував свого шефа подовгу стояти під дверима, поки він прийде з ключем, або мерзнути, поки принесе вугілля. Пригадую, як я проходив, ідучи з медпункту, мимо скорцюбленого на морозі опера під дверима кабінету, а здалеку ішов, удавано поспішаючи і штучно накульгуючи, Микола. При цьому ми непомітно підморгували і усміхались один одному.

Від своїх рідних він приховував своє увіччя і дуже переживав, якого удару завдасть їм звістка про його каліцтво. Я вже згадав його, коли розповідав, як Г. Ч. несподівано

розкрив нам свій внутрішній світ. Микола дуже співчував йому і бачив у ньому трохи, може, схиблену, але все таки рідну українську душу. Мабуть у цьому бажанні висвічувався весь Микола, і трохи дивно було, звідки в цього скромного селянського хлопця така висока національна свідомість і бажання зігріти всіх українців. Його участь у всіх таборових подіях була обов'язковою, не зважаючи на увіччя, і вона органічно впливала з його вдачі.

З близьких людей ще згадую Федю Іщенка, доброго й розумного українця із Сумщини. Не пам'ятаю, де він працював, але пам'ятаю, як іноді чув розмови росіян, які говорили про нього як про „страшного націоналіста”.

Колись я випадково став свідком його розмови із хлопцем зі Східної України, який почував себе українцем, але упереджено ставився до „західняків”. Не пам'ятаю всієї розмови, але закінчив Федя так: „При всьому тому, що тобі в них не подобається (тобто в „західняках”), можеш не мати сумніву, що їхні діти будуть українцями, а от ці-і, — він назвав кількох перевертнів із Східної України, — ким будуть їхні діти? Ти й сам розумієш, що українцями вони не будуть”. Той хлопець задумався і повністю погодився.

Був там прекрасний чоловік з Дніпропетровська — Іван Павлович Рябоконт, інтелігент і патріот, який працював машиністом лебідки на 9-й шахті. Згадуючи його, не можу позбутися почуття провини за часті і здебільшого безглузді суперечки, які виникали між нами з моєї вини, і давно подумки прошу в нього пробачення. Та й не тільки в нього, бо у тій чи іншій мірі завинив перед багатьма.

В житті не все вкладається у зрозумілі формули і схеми, не все вкладається в здорову логіку. Написавши таку філософську фразу, я наблизився до своєї багаторічної дружби з чоловіком далеким і ворожим з одного боку, з другого боку — близьким і дорогим. Це — Віктор Савич Сорокін, мій земляк з Києва, точніше з близької Боярки. Це був цікавий багатьма сторонами чоловік. Він був інженером найвищої кваліфікації, висока технічна культура якого була помножена на не менш високу гуманітарну культуру, і це все було доповнене спадковою інтелігентністю. Від батьків він перейняв найкраще з того, що було в дореволюційної російської інтелігенції, тобто, в умовах України просто кажучи, зросійщеної, але, на жаль, перейняв і дикі погляди щодо українства. Тобто, до нашої культури і до наших визвольних рухів він ставився, як до несерйозних понять, не вартих глибокого осмислення.

Це не значить, що в нього не було ніяких сумнівів і, навіть, деяких своїх думок щодо цих питань, але до кінця життя він ішов раз назавжди обраним великоросійським річищем. З другого боку в нього було повне несприйняття більшовизму — ні в ленінсько-сталінській, ані в більш пом'якшеній хрущовсько-брежнєвській редакції. Саме це плюс загальні спільні інтереси наблизили нас одне до одного і здружило на довгі роки, хоч ми ні на мить не забували, що розділяє нас безодня.

На жаль, він помер у 88-му році, і я цілком усвідомлюю, що, якби він жив до сьогодні, ми, швидше за все, стали б відкритими ворогами. Але, якщо говорити за високим, так би мовити, наднаціональним рахунком, він був достойним поваги чоловіком, навіть враховуючи нашу ворожість у серйозних питаннях.

З ним ми познайомились улітку 51-го року на Аресі, коли він був ще молодим, до речі, з типово українською вродою, чоловіком. Потім знайомство наше продовжилось і розвинулось на Аркагалі, де він працював кочегаром у бойлерній таборової лазні. Говорив він літературною російською мовою з нальотом характерної київської говірки, в якій відчувається український вплив. Погляди наші висвітились відразу і були причиною багатьох суперечок, дискусій і навіть сварок. Але розриву не настало, бо ми все ж були потрібні один одному. У бойлерну, в якій він кочегарив, приходило багато людей — і самих різних — тут бували і Леонід Дирдовський, і Женька Брожек, і запеклий литовський націоналіст Ущаускас, і білоруський патріот і ліберал Микола Щесюк, і Єфим Співаковський, запеклий сіоніст, і багато інших, і в суперечках та просто розмовах, які там були, відображувалось найрізноманітніше світобачення таборового люду. Такі, як

Ущаускас та я здавалися повними антиподами Віктору, були ж там і ближчі до нього або й зовсім близькі йому люди. Було й навпаки. Звичайно, не всі тут бували з чистою душею, і Віктор про це знав і попереджував.

У 50-53-му роках старшим кумом-оперуповноваженим всього ОЛПу був старший лейтенант Подгорний, а Віктор Савич був тут старожилом, — а сидів він з 47-го року за НТС — і знав про провокацію, яку готувало МГБ в цьому ОЛПі і не тільки в ньому. Плів цю інтригу безпосередньо Подгорний і місцеві опери в таборових пунктах, але вся ця провокація на диво перегукується з тим, що готувалося на Аляскитово — і тут, і там готувалася масова втеча через сопки до моря з тим, щоб захопити корабель і втекти до Америки. Віктор розповідав, що стукачі з ним пару раз заговорювали на цю тему, але він ці розмови обірвав.

Незабаром його викликали до місцевого опера, а там вже сиділо кілька заїжджих офіцерів, включаючи Подгорного, які відразу почали його допитувати і писати свої протоколи. Він обірвав їх, сказавши, що з ним вони каші не зварять. Закінчив словами: „Я могу разговаривать „на добро пожаловать” і на...”, — тут пішов нецензурний вираз. Вони покричали, посичали, погрозили, але повинні були відпустити його — „номер не удался, факир был пьян”.

І Віктор, і інші висловлювали думку, що щось не спрацювало і не дало організувати чергової провокації, яка б у черговий раз засвідчила потрібність, необхідність і високу пильність МГБ. Від себе додаю, що класичні методи ЧК — суцільне сексотство і провокації, очевидно, в останні роки Сталіна вже пробуксовували. Якщо не в повній, то, принаймні, в значній мірі до цього спричинялись часті розправи над стукачами, хоч, мабуть, не тільки розправи.

Принагідно трохи розповім про подальшу долю згаданого тут старшого кума Подгорного. Він був грозою не тільки для зеків, але й для вільних, але сталася з ним трохи дивна пригода, якої я до кінця розгадати не можу. Приблизно у лютому 53-го року він, п'яний, віз на мотоциклі якусь жінку. Та сталася серйозна аварія і ця жінка загинула, він же зацілів і втік з переляку. Потім сам з'явився в комендатуру. Його посадили і засудили на 5 років, але за амністією того ж 53-го року звільнили. Він виїхав звідти і що далі — не знаю.

В цій історії мене дивує все — і сам факт поїздки на мотоциклі на Колимі взимку і — головне — сам факт покари цього людя. Справді дивно — чи Сталін під кінець життя інколи демонстрував видимість законності? Чи хтось із його суперників підставив йому ніжку у підходящу хвилину? Чи загинула жінка була дуже впливовою і її смерть потребувала покари навіть для всемогутнього Подгорного?

Пізніше розповідали, що він в т. зв. КПЗ сидів у загальній камері і постійно виносив парашу. Жаль, що так мало посидів. Перед арештом був старшим лейтенантом. Слід додати, що на цьому ОЛПі, а потім на недалекому звідси „Д-2” працював на такій же посаді опер з таким же або майже таким же прізвиськом у ранзі капітана. Прізвисько його було чи то Подгорний, чи то Подгорних, і розповідали, що відрізнявся він від брутального кадикчанського колеги ввічливістю, але мав таку ж мертву хватку.

Але повертаюсь до Віктора Савича.

На жаль, бойлерна, в якій він працював у таборі, була своєрідним прообразом його подальшої долі. У 56-му році він звільнився і повернувся на Батьківщину. Понад три десятки років працював на різних підприємствах — то технологом, то майстром, — і всі директори та інші начальники віддавали належне його знанням та вмінню працювати. Але ніхто не зацікавився можливостями такого фахівця, який тій же їхній державі міг дати надзвичайно багато. Отож, він був тільки технологом та майстром і так поступово згас зі своєю ерудицією та розмахом.

Бездарній владі нічого не потрібно було, крім рабської лояльності. Про пожвавлення промисловості, — навіть в державних інтересах, — яке несли такі люди, як Віктор, ніхто не думав...

Думаючи про нього, згадую Пушкіна:

*Он силой вышней с небес
Рожден в оковах службы царской.
Он в Риме был бы Брут, в Афинах—Периклес,
А здесь он офицер гусарской.*

Віктор же міг бути головним інженером найскладнішого, найвідповідальнішого заводу, а був лиш майстром на другорядних підприємствах.

Понад десять років минуло після його смерті. Тривалий час мені доводилось проїжджати електричкою мимо Боярки, і тут я завжди відкладав книжку і дивився у вікно. Мені згадується брудна кочегарка, за двадцять метрів від якої у сніжних завалах височіє облетений колючим дротом паркан з передзонниками і вишками... Я згадую наші блукання боярськими лісами, безконечні спогади, суперечки, дружні розмови... З недавнього часу поруч з ним спить вічним сном його багаторічна дружина Ніна Якимівна, яка була абсолютною україркою і до певної міри врівноважувала український баланс у їхній сім'ї.

Серед близьких моїх знайомих не можна не згадати Василя Федоровича Сладкова, донського козака з Новочеркаська, витонченого інтелігента і різнобічно обдарованого чоловіка. Скільки я знав його, він працював нормувальником в різних бригадах — і на цегельному заводі, і на шахті, і ще десь. Прекрасно орієнтуючись у виробничих процесах, він добре знав театр і вільно орієнтувався в колосальному масиві театральної драматургічної літератури. Не гірше він розбирався і в церковних справах, та й з церквою практично було пов'язане все його життя.

Багатьом він здавався диваком — мабуть, через свою екстравагантність. Наприклад, у бараці або на загально-таборовій перевірці, де повно народу, звідкись донеслась весела танцюристська мелодія. Василь Федорович тут же починає пританцьовувати, до того ж дуже майстерно. Дивлячись на нього, одні сміються, інші крутять пальцем біля скроні — придуркуватий. У нього був сплав міцного донського патріотизму, осмисленого на російському ґрунті, правда, без надмірного шовінізму, з високою загальною культурою.

Мої погляди він знав, і ми обидва намагалися обійти гострі кути. Колись він дуже вірив у Бога, але тепер в душі його була пуста, яка часто проривалася болем або, навпаки, блюзнірством. Замолоду він був близьким до новочеркаського єпископа, який для нього був і назавжди лишився втіленням найвищих людських чеснот. Цей єпископ був людиною найвищої проби, який самовіддано служив Богові і людям, але в 30-х роках його замордувало — саме замордувало — ЧК.

Під час війни він теж був близьким чоловіком до якогось донського єпископа, якого спіткала подібна доля — і все це наклало тяжкий відбиток на його світогляд.

У своїх висловлюваннях, часто дуже суперечливих, він досить легко переходив від елегійної розповіді про давню Новочеркаську церковну громаду, яку добре пам'ятав, до богозневаги.

Відкидаючи мої заперечення, своє блюзнірство він аргументував досить своєрідно: „Він (тобто Христос) не є Богом відданих йому людей, бо віддає їх, цих людей, на поталу негідникам”. Він не міг забути, що в свій час у ЧК служило багато євреїв і ототожнював їх з цією зловісною установою, тому був лютим антисемітом. Тому, часто звинувачуючи Бога, він вигукував: „Это — жидовский Бог!”, — а далі йшли нецензурні вислови.

Одного разу я настільки жажнувся, що не стримався і вибухнув, і, наскільки міг, присоромив його. Я, крім іншого, сказав йому, точніше прокричав, що він сам у глибині душі вірить, і що така хула на Бога ще нікого не прикрасила. Видно, я влучив у дуже болічу точку, бо він промовчав, а на обличчі відбився біль.

Часто розмова проходила в іншому напрямі і в іншій тональності. Іноді згадую, як ми говорили на звичні для нас церковні теми, і я налітав на митрополита, пізніше

патріарха Сергія з набором загальновідомих обвинувачень у служінні Дияволу. Він помовчав, а потім сказав, уважно придивляючись до мене: „Он именем своим пожертвовал, чтобы хоть что-то спасти. Не забывайте, перед ним был противник, который не остановился бы ни перед чем — вплоть до последнего убитого верующего и последней уничтоженной церкви. Представьте все это и не торопитесь его обвинять!” Ці слова з уст безкомпромісного антисоветчика дуже вплинули на мене, і я більше не суджу про ті події і людей так однозначно, як раніше. Хоч при цьому добре усвідомив, що в українських питаннях і Тихони, і Сергії, і Олексії, і ЧК, і ГПУ, і КГБ однакові.

Якось один час так вийшло, що я бачив Василя Федоровича тільки здалеку на розводах і перевірках. Зайти до нього не міг — або був дуже перетомлений, або перевірки й шмони заважали, але здалеку звернув увагу на дуже змарнілий його вигляд. За своєї тодішньої легковажності я не відразу надав цьому значення, але через якийсь час задумався і тут же побіг до нього. Він жив за пару бараків від нашого, і я застав його після щойно проведеної перевірки, яка, на щастя, не затягнулася. Стояло літо, круглодобовий день, і майже всі вийшли надвір перед відбоєм і закриттям дверей. Він лежав на своєму місці на нижніх нарах з заплющеними очима, і біля нього нікого не було. Я тихенько покликав його. Він підхопився і сів. Я вибачився, що втручаюсь у його внутрішнє життя, але ж я бачу його тяжкий душевний стан. Чи не можу хоч чимось допомогти? Він потиснув мені руку і сказав: „Вы имеете право. Да, ужасно мучаюсь”. І розповів, що в повній мірі усвідомив непотрібність і безглуздя свого життя, що йому — за 50, а ні позаду, ні попереду нічого нема. Сім’ї нема, а люди, які хоч якось її заміняли, перебиті. В першу хвилину я розгубився, потім взяв себе в руки і почав його заспокоювати. В бараці біля його місця працював маленький радіорепродуктор, і саме в цю хвилину передавали сцену божевілья Германа з „Пікової дами”. Коли після романсу графині і речитативу Германа почувся страшний церковний спів, Василь Федорович занімів, а потім сказав: „А может, это Он меня зовет?” Хвильку помовчавши, я почав його заспокоювати, апелюючи до банальних понять, — що в світі багато прекрасного поруч з мерзотою, що в нього є друзі і він не зовсім самотній, що не все ще в нього втрачене, і що він хоч на старості зустріне свою долю і зазнає щастя. Це говорив я широко і, наскільки міг, переконливо, хоч не міг не розуміти ірреальності своїх слів. Та видно я добився позитивного зламу в його настрої, бо при прощанні він вже усміхався і здавався трохи бадьорішим.

Зовні він здавався екстравагантним диваком, але той, хто знав його ближче, бачив, скільки страждань таїлося у цій прихованій за удаваною веселістю змученій і щедро обдарованій душі.

Як і всім зекам, мені часом доводилось бувати в медпункті. Тут я познайомився і подружився з фельдшером Всеволодом Пшепюрським, українцем з польським прізвищем і польським підданством. Практичний, але вдумливий і інтелігентний чоловік, він належав до українців, яких польська комуністична влада за підказки з Півночі вислала з рідної землі до Пруссії. Засуджений він був польським судом у 47-му році за участь в ОУН і люб’язно переданий до Союзу на розтерзання. Справді, в ГУЛАГу, принаймні, у його строго-режимному відсіку, було багато іноземних підданих — в першу чергу представників держав „народної демократії”. Я особисто найбільше бачив угорців, поляків та німців. Чимало ще було китайців та корейців. З несоціалістичного світу зустрічались японці. Кількох із них я зустрів саме на Колімі, засуджених за справжні чи уявні воєнні злочини. Так було до 53-го року.

Незабаром після смерті Сталіна всіх їх вивезли, в тому числі і Всеволода. Через кілька десятиліть ми знайшли один одного, і звістки, якими ми обмінялись, були для нас радісними. Та, на великий жаль, він недавно помер.

До цього жалю додається й біль, що, як видно, його повністю розчинило в собі польське середовище, і, очевидно, нащадки його вже не будуть українцями. Не знаю, навіть, до якого — мельниківського чи бандерівського — руху він належав.

Для мене завжди найважливішим був патріотизм, і сваритись з однодумцем з-за партійності здається диким. Та й у таборах, принаймні тих, де я був, не мали значення партійні розбіжності, мало значення тільки одне — відданість українству. Боляче бачити досі живі самоїдні чвари. І давно пора обнятися і належно вшанувати великого Андрія і великого Степана — і одним, і другим.

Закінчуючи про Всеволода, скажу, що я часто згадую цього високого, худого і розумного чоловіка, до якого я іноді приходив за добрим словом, а іноді за практичною допомогою — і завжди знаходив їх.

Тепер повертаюсь до цегельно-заводського бараку і розповідатиму далі, не відриваючись від нього.

В цьому бараку деякий час проживав чоловік, не згадати якого ніяк не можна, — це Єфим Співаковський, культурний і високоосвічений єврей з Харкова. Я свідомо не перекладаю Єфим на Юхим, щоб уникнути будь-якої штучності, — адже він знав тільки російський варіант свого імені. Син колишнього чекіста, він відкинув марксистську жуйку і почав шукати інших цінностей, — в першу чергу тих, які виробив його народ. Це привело його до сіоністського гуртка, який після війни виник у Харкові серед єврейської інтелігенції.

Не пам'ятаю, хто він був за фахом, але пам'ятаю, що він прекрасно орієнтувався у філософії та мистецтві, в літературі й політиці. Маленького зросту, емоційний, непрактичний у побуті, він справляв сильне враження, коли щось доводив чи розповідав, виявляючи великий дар слова та ерудицію. Ми мали багато спільного, але, безумовно, аж ніяк не були у всьому однодумцями. Він, наприклад, був дуже здивований, коли дізнався про мою українську спрямованість, навіть сказав, що не уявляє, щоб я мислив по-українськи.

Взагалі в українському питанні, зокрема в потрактуванні подій 1917-1920 рр. над ним повністю тяжіли більшовицькі штампи. Звичайно, це повністю стосується і пострілів Шварцбарта у 26-му році. Але що можна закинути євреєві, до того ж синові чекіста, якщо в багатьох українців з походження теж міцно засіли такі тупі штампи. Маю надію, що, як людина мисляча, він пізніше повністю піднявся над дешевими стереотипами, убогість яких помітна неозброєним оком. Тим більше, що більшовизм він повністю відкинув і піднявся до осуду багатьох його діячів, хоч вони й були євреями з походження. Він був великим захисником інтелігенції і часто твердив, що інтелігенція повинна стояти над будь-якими національними пристрастями. Твердження, звичайно, суперечливе і сумнівне. Словом, це був найчистішої води інтелігент, дуже емоційний і аж трохи розпорошений у своїх шуканнях, розумний і по-справжньому освічений, здатний, коли треба, зібратись в кулак і бути дієвим та рішучим.

Часом з усмішкою згадую його розповідь про його близького харківського товариша, великого меломана, який часто ставив на своє підвіконня патефон і прокручував платівки з записами різних видатних класичних творів і виконавців. Вулиця була досить тиха, і музика розносилась далеко, і чули її всі перехожі і мешканці. Коли Фіма запитав, для чого він це робить, той відповів, що вважає це хорошим методом антирадянської агітації, бо людина, яка полюбить класичну музику, не зможе вже любити радянської влади.

У бойлерній Віктора Савича у вільні від роботи, від шмонів і перевірок хвилини збиралися декілька інтелігентів різних національностей, дуже різнобарвних і різноспрямованих, — але все ж часом збиралися, сперечалися, доводили і вирішували всі світові проблеми. Крім самого Віктора Савича, я повторююсь, тут бували Фіма, Леонід Дирдовський, Женька Брожек і інші. Звичайно, там бував і я. Безумовно, тут без кінця звучала крамола, і учасники розмови іноді полохливо поглядали один на одного — адже сексот могли бути і були скрізь. Бо все в тій державі трималося на доносах і страху. Та не завжди цей страх спрацьовував і, повторю, сексотство часто давало холості оберти навіть ще за життя Сталіна. Хоч, безумовно, страх у людських душах посіяно на багато наступних поколінь.

Таборове життя тим часом мчалось давно накатаною колією. Так же видавала на гора вугілля шахта, так же випалював цеглу наш завод. Як і раніше, КВЧ вивішувало плакати про виконання і невиконання плану — це означало додаткові або зрізані норми каші.

Невиконання дуже боляче било зека — давали урізаний хлібний пайок. (Я вже зазначав, що цей штрафний пайок огульно називався „пятисотка”). Так же щоденно відчинялися таборові ворота — „первая, вторая” — і колони зеків по п’ятірках ішли на роботу і поверталися з неї, пройшовши шмон і виклики по картотеці.

В їдальні, як завжди, найбільш опущені доходяги ходили вздовж столів і хапали миски з недоїденою, точніше, недопитою кимось баландою. А деякі стояли біля хліборізки з химерною надією пожитись якоюсь крихтою. Тут, мабуть, до речі навести варіант російської пісні „Тонкая рябина”:

*Что стоишь, качаясь,
Возле хлебрезки?
Головой склоняясь,
Смотришь на довески.
Там через дорогу
За зоной широкой
Там стоит пекарня
Под трубой высокой.
Трудно доходяге
К хлебу подобраться,
Знать судьба такая—
В-век мне не нажраться.*

Звичайно, ця пісня, як і всі інші, мала різні варіанти, але такого ж змісту.

Мені ж хочеться сказати кілька слів про зеківську пайку, саме пайку, а не пайок, бо для зека це слово мало містичний, магічний, філософський зміст. Мабуть для більш-менш повного висвітлення цієї теми повинна б з’явитися не одна монографія. Я ж просто коротко скажу, що пайка вважалася повноцінною тільки тоді, коли на ній був довісок. Ці довіски, щоб не злетіли, пришпилювались дерев’яними кілками. Крім того, всі намагалися захопити горбушку — вона здавалась більшою. До речі, пайку здебільшого так і називали „горбушка”. І от ті, які дістали горбушку та ще й з довіском, могли вважати і вважали себе щасливими.

Зеківський фольклор відобразив цей культ горбушки з властивим йому чорним гумором: „всю ночь не спал — горбушку ждал, твой рот ..., — серединку дал”.

Спогад про зеківську їдальню та хліборізку пробуджує багато спогадів, частина яких, так або інакше пов’язана з таборовим фольклором, наприклад, слово „человек” обігрувалося в різних значеннях, несучи позитивний зміст. Скажімо, голодніший за вовка зек доїдає голодну свою пайку і задумливо-замріяно каже: „да, хлеб — человек”. Або задубілий, ошаленілий від холоду зек (часто доходяга) лізе до вогню зі словами: „У-у, человек, человек”.

Дуже ходовою була поговорка: „Лучше маленький Ташкент, чем большая Колыма”. Як правило, це примовляли зеки, тягнучись до пічки або до вогнища десь у лісі чи біля траншеї у вічній мерзлоті. ГУЛАГ або сильніше затягував зашморг, або трохи відпускав, як видно, залежно від поточних проблем — „текущего момента”. Якщо в його побутовому, ітеелівському відсіку це все ж таки вряди-годи траплялося, то в строго-режимному секторі ніяких послаблень до літа 1952-го року не було. Звичайно, мова тільки про економічне послаблення, про послаблення режиму і мови нема.

Не знаю, як було у інших частинах строго-режимної карти ГУЛАГу (Озерлаг, Карлаг, Дубровлаг і інших), але в Берлагу влітку 52-го року ввели т. зв. господарчий розрахунок, який трохи полегшив становище в’язнів, — дав можливість трохи заробити.

Протримався він недовго — три, від сили чотири місяці, але за цей час значна частина в'язнів трохи від'їлася, дехто навіть відіслав якісь гроші своїм близьким, і зеки стали більш схожими на людей. На виробництві це теж позначилось і виконання плану стало ближчим до реального. Правда, план і т. зв. технічні норми тут же вирости і стали ще більш фантастичними. Відповідно збільшились приписки.

Не знаю, як в іншому світі, але радянське виробництво, зокрема зеківське, чекає серйозного і сумлінного дослідника, — хоч би для якогось розуміння феномену приписок. Звичайно, вони не були чимось принципово новим в людській історії, але розмах приписок радянського часу, зокрема, сталінського, дуже вдало вмістився в місткий зеківський афоризм на цю тему:

*Если б не туфта и не амонал,
Не построили бы Беломорканал.*

Приписки були скрізь — і не тільки в ГУЛАГу — і стали частиною всіх переможних трудових звітів, таких поширених у Союзі. Звичайно ж, вони відіграли дуже видатну роль в розвалі Союзу.

Підчас господарчого розрахунку почали завозити продукти — якісь консерви (переважно рибні), хліб, маргарин, якесь повидло. Постоявши у черзі щось можна було купити і, звичайно, це вже було щастям, нехай і з обмовками. Також у зону почали завозити кінофільми, як правило, платні, і стали крутити їх у приміщенні їдальні. Таким чином, активніше запульсувало культурницьке життя. Фільми привозили різні — і погані, і непогані, а часом шедеври, але, на жаль, нормально жодного подивитись не пощастило, — без кінця лунали вигуки типу „сучка” (як схвалення красивої жінки) або „паadlo, сука” (засудження когось) і т. д. Далеко не всі, звичайно, вигукували, але чули всі і сприймати все, що на екрані, доводилось опошленим і запльованим.

Гаряче бажання заробити охопило багатьох зеків, зокрема згаданого вже Ільєса. Часто згадую пов'язаний з цим смішний випадок. Приблизно у жовтні 52-го року мені довелось попрацювати з ним у нічній зміні на розвантажених напольної печі. Як і у всіх печах, коли піч завантажена, її замурують зверху і при вході її закладають цеглою і замазують глиною. Коли цегла вже відпалилась, і її треба розвантажувати, перегородки ламають, поступово охолоджують і розвантажують піч. Потім — все спочатку. Все, як і в не напольних печах, тільки це робота на дворі, а взимку тут дуже контрастна температура — надворі мороз і вітер, а всередині гаряче.

Сценка, яку я хочу переповісти, не тільки смішна, а й характерна — вона у великій мірі відображує можливості того заробітку. В цих можливостях — основна ставка на мускульну енергію плюс обов'язкове переборювання природних і штучних труднощів. Робота особливо важка, бо в лице тобі дихає ще дуже гаряча піч, а в спину давить мороз і дує крижаний вітер, хоч мороз за колимськими мірками невеликий — не більше 20°. Ми почали розбирати ряди ще дуже гарячої цегли, вдихаючи гаряче повітря з цегельною пилюгою, щоб тут же на тачках цю цеглу відвозити метрів за 15 і складати в штабелі. Через пару хвилин Ільєс, одержимий заробітком, щоб відіслати дружині гроші, запропонував мені: „Ты грузи, а я буду возить и укладывать. Тысяча штук—перекур”. Він давав мені легшу роботу, собі брав важчу. Заробити щось за нормами, які там були, ми могли тільки вивізиши і уклавши не менш, як кілька тисяч штук, так що з цього погляду починати з тисячі штук було правильно. У нас були дві тачки, одну він відвозив, другу я завантажував, розбираючи ряди і, таким чином, робота повинна була йти безперервно. Вітер був дуже сильний і поривчастий, він вривався у піч і нещадно порошив очі, піднімаючи куряву з цегляного шамоту. Та все ж таки я стінами був захищений, а Ільєс — ні. Після першої тачки він сказав „да, хреново”. Після другої — нецензурна лайка, після третьої — ще лютіша, після п'ятої — „бросай к 100 штук есть. Перекур”. Я довго ржав, потім і він зареготав. Після цього ми нормально працювали, тільки витираючи

запорошені очі. До ранку, долаючи вітер, вивезли 600 штук. Потім я довго його підшпилював, згадуючи тих 1000 штук. Цей випадок відбувся за кілька днів до відміни зарплати. Кажучи коротко, відмінили так же несподівано, як і ввели, і все блискавично стало на місце: гарантійна пайка — 800 г, а за ударну працю — ще 100 г і черпачок каші. Не виконав норми — одержуй 500 г хліба разом зі своїм голодним арештантським приварком і ні міліграма більше.

На початку 53-го року я сам „летів десять днів на п'ятисотці” і за цей час став особливо струнким та прозорим. Початок 53-го року означився для всього табору вбивством блатними нарядчика Сергія Готовцева. Я пам'ятаю, як це сталося. Ми прийшли з нічної зміни і з'їли у їдальні свій необтяжливий сніданок, а поруч же з їдальнею були вахта і таборові ворота. Якраз там, у суцільній темряві, освітленій ліхтарями, проходив розвод на роботу. Коли я сидів за столом, побачив, як з морозу зайшов Готовцев, обмінявся якимись словами з Росошанським, засміявся і вийшов. Чомусь я затримався довше, бо не поспішав, і ніхто не підганяв. Вранці, коли ще дуже темно, ніхто не примушував ходити в строю, і відчуття малесенької свободи плюс тяжка втома, доповнена голодним шлунком, розварили мене, і я не поспішав.

Я допив свій чай і вийшов з їдальні, не звернувши увагу на вахту і розвод біля неї. Коли піднімався вгору до бараку, мене наздогнав Ільяс і гукнув: „Игорь, нарядчика убили”. Ми разом збігли вниз, але вже нічого не побачили, крім буденної картини — через відкриті ворота виходили п'ятірки і чулося „первая, вторая, третья!”, а по той бік воріт конвой викликав кожного по картотеці, а потім ще раз перераховував. Зовні ніби нічого й не нагадувало про вбивство, яке тільки-що відбулося — моментально прибрали труп і засипали снігом кров. Щоб ніщо не порушило трудового ритму і, в підсумку, виконання плану. Потім забрали Яшку Плешко, безпосереднього вбивцю і ще деяких блатарів. Через деякий час після слідства всіх їх засудили на 25 років.

Серед зеків це вбивство мало велике відлуння і, навіть не тому, що Готовцева любили — він вмів здаватися „рубахою-парнем” і явно чогось поганого не робив, хоч не робив і явно хорошого — до нього ставились по-різному, часто вороже. Але сам факт вбивства обурило більшу частину таборового народу — я вже говорив, що в Берлазі більшість людей не схвалювала ножів та сокир, а схилилась до більш поміркованої розправи — мордобою.

Це вбивство призвело до того, що багато зеків всерйоз почали обговорювати, як вдертися до буру, де сиділи тепер вбивці, і розправитись з ними — самосудом. Полегшувалось це тим, що бур не був відгороджений вогневою зоною, а тільки колючим дротом. Але за кілька днів запал помалу згас, і такі розмови потроху стихли. Та була і інша, менш помітна група в'язнів, яка розцінила це вбивство інакше.

Названий мною Ігор Бянкін розмову повів так: на моє питання, що він скаже про цю подію, він озирнувся і запитав: „А ты знаешь, кем он был и вообще, кто он?” Питання, поставлене так, було несподіване, і я сказав, що, мабуть, ні. Тоді він чомусь помовчав і витяг з кишені обгортку пачки махорки і огризком олівця щось написав і віддав мені. Я прочитав: „старший лейтенант МГБ”. Я зрозумів його думку, хоч і не розумів такої таємничості.

Віктор Савич розповів, що його викликали до кума, в якого сиділа ще пара незнайомих офіцерів. Вони щось намагалися від нього дізнатись, не уточнюючи, що саме їм потрібно. Само собою, він теж був дуже лаконічний, поки один з оперів не втратив терпіння і не запитав, чи не пов'язаний він з блатними. Його відповідь була сама собою зрозумілою, але це питання і вся розмова навели його на думку, що вбито було їхнього, саме дуже їхнього чоловіка, на якому концентрувалися якісь кумівські інтереси. В той же час по зоні ходили чутки, що блатними було заплановано багато вбивств, серед яких далеко не всі, однаке, тягнули на „їхніх”, тобто емгебешних. Одним словом, вбивство Готовцева збурило багато неоднакових пристрастей.

Тим часом основні блатні лишалися в зоні, хоч до розправи лишалось мало. Вона прийшла і пройшла так, як я вже розповів. Щодо учасників вбивства Готовцева, то після слідства і суду вони опинились в інших таборах і почували себе, як видно, непогано. Про зустріч з ними розповідали наші хлопці, зокрема Михайло Адамів.

На початку 55-го року Михайла з іншими хлопцями вивезли у штрафний табір на приїск Широкий, а потім перекидали з табору в табір, де його шляхи одного разу перетнулися з Яшкиними, і не тільки Яшкиними. Звичайно, ці зустрічі не були мирними...

З Михайлом ми довго листувалися і про все це він писав. Але я знову забіг наперед і повертаюся до початку 53-го року. В імперії відбулись серйозні події — арешти лікарів-шкідників (врачей-вредителей) і горласта радянська преса з властивою їй істерією завилала і засвистіла на цю тему. Досить згадати передову статтю в „Правде” „Ротозейство в наших рядах”, а це ж було тільки вершиною велетенського айсберга. Все це газетне висвистування зранку й до ночі озвучувалось басом Левітана по радіо та сотень інших радіодияконів та дячків. Арешт і блискавичний розстріл майже всього чехословацького уряду на чолі з генсеком Рудольфом Сланським доповнювали атмосферу психозу, а даному разі цей психоз був антиєврейський. Це відчули навіть давно арештовані і засуджені євреї — їх на Аркагалі було мало — Фіма Співаковський, Борис Рафаєвич з Ленінграду та ще двоє чи троє чоловік. Тепер вони ходили, втягнувши голови в плечі, боячись нагадати про себе.

Розповідали, що в Кадикчан, де містилося керівництво ОЛПу, приїхав якийсь полковник з Магадану, який, обходячи бараки, питає: „А как у вас себя жидаы чувствуют?” Так що можна було всього чекати і ховати голову були підстави.

Смерть Сталіна, яка настала в розпалі тих подій, і багато на що вплинула, у кожного, мабуть, пройшла по-своєму. У мене особисто вона пройшла дуже своєрідно і могла б бути готовим художнім твором. Суть у тому, що однією з деталей нашого одягу був френчик (мабуть, це вважалося якоюсь заміною сорочки). Навесні його здавали і одержували новий. Я працював у ньому, як і інші, і він був наскрізь просякнутий порохом, хоч я й витрушував його після роботи. Гудзиків на ньому я не пришивав, а зашпилював м'яким дротом, після роботи того дроту не розплутував, а розривав. І от чомусь на початку березня 53-го року, коли лишилася пара місяців до здачі, я вирішив його випрати — раніше ніколи цього не робив. На нічній зміні я між роботою нагрів відро води і, улучивши вільну хвилинку, почав прання.

Василь Романишин стояв неподалік і вручну формував цеглу, махаючи важким „праником”. Раз-у-раз він поглядав на мене, а потім голосно сказав до інших формувальників, які працювали навколо: „Ну, хлопці, згадаєте моє слово — буде світова подія”. Всі здивовано подивились на нього, а він урочисто подивився на мене і пояснив: „Ви бачите — Ігор пере френчик та ще й перед здачею”. Всі засміялись і продовжили роботу, вранці повернулись у житлову зону, поснідали і лягли спати. В обід сходили до їдальні і з'їли належну нам ложку перлової каші, потім повернулись і знову полягали. Все, як завжди.

Та раптом, коли я вже засинав, щось прошелестіло — ніби кондрашка, параліч і щось іще. Ще не розуміючи у чому справа, я запитав у днювального Сашки Рябих, про що мова. Він відповів, що Ус (так в ГУЛАГу називали Сталіна) скоро дуба вріже. Стримуючи радісне хвилювання, я запитав, наскільки це серйозно. Сашка заспокоїв мене словами „Уже все”. Я підхопився і глянув на Василя (його місце було поруч з моїм), який сидів і багатозначно поглядав на мене. Він наблизив свою голову до моєї і сказав: я що тобі казав про світову подію? Оце, якщо гудзики ще пришиєш, — точно подохне”. Я оббігав кілька знайомих, в тому числі і в інших бараках і, нарешті, дістав гудзики і тут же їх пришив...

А потім була ще пара днів тривожного і радісного чекання. І от 5-го березня перед виходом на нічну зміну вся бригада згрудилась навколо блаженного репродуктора, з якого доносився патетичний, зі стримуваним риданням бас Левітана. Коли в тому „Медицинском заключении”, яке він зачитував, почулося таке дороге й жадане слово

„скончался”, всі полегшено видихнули і заусміхались. Я особисто боявся якоїсь помилки і тільки через кілька хвилин повірив нашому щастю.

А щастя й справді було загальним, і кілька днів в'язні вітали один одного. А в побутовому таборі на Аркагалі-транспортній в'язні хором кричали „Ура!” — про це розповідали всі „вольняшки” (так на арештантському жаргоні називають вільних). У нашій бригаді Федя Цілоسانی викроїв з цієї події цілком конкретну вигоду: він відмовився від роботи, пояснюючи це тим, що помер „такой чалвек” і працювати він просто не може. І його не покарали, навіть поставились із співчуттям. Таким чином, Федя дістав два, якщо не три дні „канту”. Мені він тихенько прокоментував цю подію: „Такой зэмляк подох! Сам знаешь, с паршивый собаки хоть шерсть кусок!”

Я, як і багато інших, був ще досить наївним і вважав, що ця радість воістину всенародна, бо протиприродною здавалась будь-яка журба за подохлим катом. Хіба можна було забути багатомільйонну загибель, страждання і приниження людей? Виявляється, можна. Пізніше я був вражений, коли дізнався, як багато навіжених плакало, як багато осатанілих людей затоптало один одного на тих сатанинських похоронах. Все ж таки є над чим працювати історикам, психологам і психіатрам, особливо якщо врахувати, що тужать за тими залізними обіймами часто ті, яким згадати нічого, крім знущань і принижень. Та все ж багато було щасливих людей по обидві сторони ґрат від смерті катюги. Пізніше я дізнався, що моя мама танцювала по кімнаті, а я особисто переживав найщасливіші хвилини у житті. В моїй уяві вимальовувався величезний фурункул, який прорвав і з якого витікають кров з гноєм...

Слід все ж таки зауважити, що серед зеків знайшлися й такі, які відчули деяку дискомфортність від смерті Сталіна. Гаранін, мій бригадир, як я вже говорив, не любив Сталіна, але все ж говорив у ті дні Ільясу, а я був недалеко і чув: „Вот какой он ни был, а когда о нем вот так говорят, трогает”. Очевидно, це було відлунням колишньої компартійної віри. Але він був розумною людиною, і це було просто хвилинною слабкістю.

Та були окремі люди серед різних національностей, які жаліли всерйоз. Дуже їм подобалась давно запущена в табори побрехенька про те, що ніби-то колись десь Сталін сказав: „У нас будет такая амнистия, какой еще ныккогда нэ было”. Цю дурничку я час від часу чув, починаючи ще з 48-го року, і її походження і поширення легко прочитувалось. Тепер же де в кого віра в цю нісенітницю лопалась і, виходить, надії на звільнення не лишалось. Але, повторюю, таких було мало і більшість раділа і з радісним чеканням стежила за подіями.

На цегельному заводі працювало декілька чоловік вільних з числа т. зв. „ссылно поселенцев”, тобто колишніх зеків, яким було заборонено виїзд з Колими. Серед них є люди, достойні згадки і доброї пам'яті. Майстер, а пізніше й начальник заводу, Іван Андрієвич Залізник був багатодітним чоловіком, хорошим батьком своїм дітям і чоловіком своїй дружині. Це був українець з походження, на жаль зросійщений, який після багатолітнього ув'язнення доживав віку на становищі „ссылно поселенца”, і якому післясталінський перегляд справ приніс повну реабілітацію, як і іншим жертвам 30-х років. З робітників-„вольняшек” „ссылно поселенцев” я згадую колишнього москвича Павла Прокоф'євича, друга Івана Андрієвича. Працював він кочегаром, проте і лице, і поведження видавали в ньому інтелігента. Своє минуле, вірніше свою долю, найповніше і найлаконічніше висловив він сам в розмові з Гараніним: „Отсидел 16 лет, и не знаю, за что”. Він теж, як і інші жертви 30-х років був реабілітований. На жаль, життя, а також лінощі не дали йому реалізувати себе — він був далеко не бездарним поетом. Писав він непросто мало, бо боявся, що в його творах знайдуть крамолу, та й лінувався. Вдавалися йому епіграмні колючі вірші, наскільки я можу судити. От початок одного вірша: „Как пошел осенний дождик, / как он льется и откуда? / Ничего не понимаю, / Капнул на нос мне, паскуда”. А от вже закінчена епіграма, в якій, по-моєму, є заявка на

справжній талант: „Человек рожден для радости, / Своего колы счастья нет, / Он, творя другому гадости, / Чувством радости согрет”.

Страх був дуже великий і ніхто з „вольняшок” не висловлювався одверто взагалі і з приводу смерті Сталіна, зокрема. Та згодом хрущовське потепління принесло серйозні зміни в їхнє життя і в їхній життєвий статус.

Деякий час все лишалося без змін, але все ж непомітно почалось деяке підтаювання: зрідка почали доноситись чутки про перегляд чиєїсь справи і про чиєсь звільнення. Потім такі випадки почастишали. Але із самого початку всі з інтересом, хоч і скептично, почули про амністію, яку провели Берія з Ворошиловим. У нас вона не зачепила жодного чоловіка, але на Аркагалі-транспортній — багатьох.

Вся Колима, і без того надзвичайно кримінальна, тепер буквально забила в тенетах злочинців, яких масово звільняли. Часом згадую сценку з 53-го року, досить невинну, але, очевидно досить таки характерну.

Отже приблизно кінець травня 1953-го року. Надворі вже тепло, ми завантажуємо сирю цеглою напольну піч, яка міститься поруч із передзонником, возимо її тачками, укладаємо всередині печі, нас підганяють, та й сама робота підганяє, а мимо виробничої зони, яка обгороджена не високим штакетником, а просто високими рядами колнучого дроту, проходить з десяток щойно звільнених зеків із сусіднього табору (процес звільнення по амністії з кінця березня розтягнувся на кілька місяців. Не міг же він пройти моментально). Звільнені хлопці всі напідпитку, веселі і балакучі, гукають нам через дріт: „Ребята, пора и вам на волю! — Нас не пускают. — А нас Климентий Ефремович отпустил. Но мы скоро вернемся. Мы попали по глупости, теперь попадем по тупости”. Хтось із наших гукає услід: „Когда мы выйдем, вам на воле делать нечего (звичайно, „нечего” у нецензурній редакції)”.

Зміни поступово наставали, хоч в основному все зберігалось. Знову ввели господарчий розрахунок, але режим намагалися зберегти колишній, хоч тепер це було важче...

Чекісти відчували небажані для них зміни і прагнули довести свою незамінність. Все частіше зеківський телеграф доносив чутки про нічим не виправдане застосування зброї то там, то там та й у нас незабаром стався інцидент, який мав великий резонанс. Це, наскільки я пам’ятаю, було вже навесні 1954-го року. Під час обшуку біля вахти колони, яка повернулася з роботи, солдати спровокували сутичку з зеками і почали стріляти просто в натовп. Одного зека вбили, другого поранили. Це на всіх справило тяжке враження, але переляку вже не було, і наступного дня весь табір відмовився від роботи. Начальству був пред’явлений ультиматум про безстороннє розслідування і обов’язкове покарання винних. Або — безстроковий страйк.

Хоч як витійствовало начальство, але страйк тривав три дні, поки приїхало високе берлагівське начальство в особі двох полковників — заступника начальника Берлагу і начальника політвідділу. Зеки вимагали міністра, але тим часом вирішили задовольнитися полковниками. Прізвище одного з них я запам’ятав — Племянников, він скоро став начальником Берлагу замість померлого полковника Васильєва. Полковники самі обійшли бараки і особисто запросили всіх зеків прийти на збори.

Збори відбулись і полковники виступили дуже самокритично й розумно. Навіть не вірилось, що в надрах цієї собачої системи можуть бути такі розумні люди з добре підвішеними язиками. До цього часу здавалось, що тут є тільки істоти з органчиком всередині, який, як у персонажа Салтикова-Щедрина, видавав тільки гарчання: „Не потерплю! Разорю!” Також не вірилось, що ці цілком начебто нормальні люди до останнього часу були зовсім іншими.

Зеки теж сказали на зборах багато розумного і різкого. Полковники пообіцяли, майже поклялись провести серйозне розслідування і покарати винних, а також у міру своїх сил і можливостей пом’якшити режим. Треба віддати їм належне, вони зуміли умовити нас відновити роботу.

Розслідування виявилось тільки в тому, що кудись відправили безпосередніх вбивць, і тут же заглохло. Пом'якшення режиму ніби намітилось, але тут же змінилось черговою спробою закрутити гайки. Але ситуація була вже іншою, і не було вже колишньої безсловесної маси. Майже щодня у нас були сутички з начальством. Фіма Співаковський тепер перебував у сусідньому Кадикчані, і у нього стався конфлікт з начальством. Його посадили в ізолятор, але на другий день весь табір оголосив страйк і його звільнили. Це було блискавично передано по зеківському телеграфу, крім того, він прислав мені записку, в якій коротко розповів про все, вживши вираз „под давлением широких народных масс”.

Такі ж події, часом ще гучніші, відбувалися на Аресі, з яким наші хлопці постійно підтримували зв'язок. Таке відбувалося у більшості таборів Берлагу. На жаль, все ж не скрізь.

Михайло Адамів трохи пізніше писав, що коли його з іншими хлопцями закидали в інші табори, в тому числі в один каторжний, вони бачили там давні, ще сталінські порядки і, до речі, повне панування блатних. Приблизно в середині літа 54-го року начальство офіційно попередило нас, що прибуває етап відспіваних кримінальників і щоб всі були готові до будь-яких несподіванок.

Начальство не могло не розуміти, що всяким кримінальникам тут буде непереливки, та, що б там не було, до кінця йому ніхто не вірив. Брехливість і підступність наших опікунів були всім відомі. Тим не менше, всі були готові до бійки, тому, коли машини з етапниками зупинились біля воріт, всі, хто в цей час був у зоні, стояли біля своїх бараків і придивлялись до вахти.

Я теж стояв поруч із нашим бригадником Іллею Бардиним і чекав, що буде далі. Їх шмонали і впускали не через ворота, а по одному через двері вахти. І от увійшов перший, сутулий і високий. Ілля, придивившись, сказав: „На вигляд звичайнісінький трудяга”. Увійшов другий, третій... Почалось активне знайомство і з перших же секунд виявилось, що це ніякі не кримінальники, а учасники великого повстання в'язнів у Норильську, частина яких була перевезена на Колиму і розселена по Берлагу. Багато тут було росіян і прибалтів, але найбільше українців, переважно західних.

А вже надвечір, через кілька годин після першого знайомства, на верхній терасі зони, звідки відкривався краєвид на селище і його околицю, біля одного з бараків стояв великий гурт хлопців, місцевих і прибулих, і співав пісню з приспівом:

*...Добрий день Мати, Україно рідна моя,
добрий день, дівчино, та й напій коня!*

Через декілька років я почув цю пісню по радіо, вже перероблену Георгієм Майбородою, як пісню ковпаківців. Наче вони могли таку пісню співати!

Чого ж начальство так підло і тупо брехало? Очевидно, сподівалось, що зеки, не розібравшись, кинуться і перетовчуть один одного і таким способом будуть упокорені. Цей задум виявився дуже примітивним і повністю провалився.

З росіян, які прибули, я б виділив Анатолія Івановича Шульца, який належав до росіян-маньчжурців. Судячи з прізвища, хтось з його предків був німцем, сам же він підкреслював свою російськість, до того ж монархічної орієнтації, і горе було тому, хто в його присутності нешанобливо відгукнеться про російського монарха та й не тільки російського.

Віктор Савич з ним дуже здружився і якимось розповідав, що Шульц був одним з найбагатших капіталістів Маньчжурії та Китаю. Їх, Віктора і Шульца, пов'язали спільні, звичайно, „общерусские” інтереси та й взагалі, спільні погляди. Правда, вони часом не погоджувались один з одним і сперечались. В бойлерній у Віктора Анатолій Іванович був частим гостем, і я з цікавістю до нього приглядався. Він був міцно збудований з інтелігентним, але різко окресленим лицем, з безапеляційними судженнями і

самовпевненими манерами. Говорив завжди із знанням предмета бездоганно інтелігентною російською мовою, але помноженою на рішучість тону і досвід старого таборовика. Люто ненавидів більшовизм і найневинніше пом'якшення оцінок цього явища сприймав як особисту образу.

Парадоксально, але західних українців поважав, принаймні тих, яких знав і з якими спілкувався. Очевидно, за їхнє послідовне несприйняття більшовизму і радянської влади взагалі.

Пізніше, вже влітку 56-го року, коли я в Магадані працював на копанні траншей, він, вже вільний, підійшов до мене з дозволу конвоїрів і дуже тепло і людяно зі мною поговорив. Пізніше він багато років листувався з Віктором Савичем. Ставитись до нього можна було по-різному, але, безумовно, це була яскрава особистість.

Норильчани принесли ще більшу непокірність і створили додатковий імпульс у відстоюванні своїх прав. Цьому сприяла і загальна обстановка в імперії. Дійсно, кожен день приносив новини, які давали надію на звільнення, а начальство виглядало дедалі розгубленішим, хоч позицій намагалось не здавати. Та, що б там не було, а голів нам вже не голили, барак більш не замикали, номери ми познімали і голодними здебільшого не ходили.

Ми отримували якісь — нехай і невеликі, гроші, і на них, хоч і не густо, але щось можна було купити. Принаймні, на рівні рибних консервів, якогось повідла та тютюну. Часто за плату дивились фільми, які тепер досить часто завозили. Зокрема, пам'ятаю, на мене і багатьох інших справив сильне враження „Фанфан-Тюльпан” своєю веселістю і глибиною.

Досі підсміююсь, коли згадую, як тоді мене підшпилили Брожек з Дирдовським. Суть у тому, що я довгий час був дуже незіпсованим і навіть наївним з питань відносин чоловіків з жінками і не виносив похабщини на адресу жінок, — а там же тільки похабщину й говорили (тобто переважно). Знаючи мою реакцію, при мені спеціально заводили розмови на відповідні теми і реготали, коли я заводився.

Вже трохи пізніше, у віці 25-26 років, я зовні перестав реагувати на ці провокації і, таким чином, перестав привертати до себе увагу. Але після „Фанфану” мене ще пам'ятали з цього боку, тому до мене підійшов Женька Брожек і солодким голосочком запитав: „Игорек, интересно, что же ты делал, когда на экране увидел голую задницу?” (там є сцена у сні на початку фільму). Льонька Дирдовський, який тут стояв, громовим своїм голосом сказав: „Он отворачивался”. Навколо було чимало народу і всі, звичайно, засміялись.

Тут був веселий і недурний латиш, Анатолій Скапс, колишній льотчик, великий amator сміху. Він, мабуть, і сміявся найголосніше. Нарівні з іншими реготався і я.

Гумористичних сцен, як я вже сказав, там теж вистарчало.

Згадую іноді, як в нашій бригаді під час чергового тютюнового голоду до мене підійшов один досить інтелігентний чоловік і сказав своїм лагідним тенорком: „Игорек, хотите покурить? Такой мягкий приятный табачок!” — і подав самокрутку, яку тримав у руці і ніби сам курив. Я затягнувся — і мені перехопило подих, настільки був міцний тютюн. Навколо зареготали, а коли я, нарешті, прокашлявся, я знову почув (тільки віддалено) той же лагідний тенорок: „Коленька, хотите покурить? Такой мягкий приятный табачок!” — і знову вибух реготу.

Часом згадую сумну і трохи комічну сцену в день, коли дізнався про смерть матері.

Був рідкісний вихідний день, холодний і вітряний березня 55-го року. Мені принесли листа від батька, в якому він сповіщав про смерть матері. В бараку було повно людей і, щоб побути хоч трохи на самоті, я вдягнув бушлат і шапку і пішов надвір. Там я міг хоч трохи дати волю своїм почуттям. Довго ходив на крижаному вітрі, ковтаючи сльози і не помічаючи холоду, аж поки не відчув, що наскрізь промерз. До мене повернулося відчуття реальності, і я зайшов у барак трохи відігрітися. Стоячи біля пічки, зустрівся очима з

Льясом, який дивився на мене з другого поверху нар з глибоким співчуттям. Він зрозумів, що сталося, бо знав, що моя мати хворіє.

Я швидко вийшов надвір, бо неспроможний був у цю хвилину сприймати чиєсь співчуття. Але він наздогнав мене і почав втішати, і при цьому так розчулився, що сам заплакав, просто розридався. Я розгубився, але відчуваючи абсурдність цієї ситуації, подякував йому і, потиснувши йому руку, рішуче попрямував убік, щоб лишитись на самоті. На щастя, він не переслідував мене.

В таборах доводилось розлучатись з людьми, до яких звик. В-весь час проходили етапи, і, або тебе кудись забирають, або забирають когось із близьких людей. Попав на етап і Брожек, і більше ми не побачились, хоч довго листувались (за хрущовських часів зеки могли листуватись між собою з різних таборів).

Запам'яталось, крім іншого, місце в одному його листі про те, як на магаданській пересилці мимо нього проходила група звільнених зеків, серед яких був і згаданий вже мною Анатолій Скапс. Він пройшов, не кивнувши, не сказавши нічого, не усміхнувшись, — боявся бути скомпрометованим.

У моїй пам'яті Женька лишився на почесному місці людини, яка за всієї різниці, яка була між нами, була мені близькою.

Спогад про тих, з ким ти розлучився і потім зустрівся за вже зовсім інших обставин, не такий сумний, як про тих, з ким розлучився назавжди. Так, мабуть, повинно бути.

Помер він у 83-му році від раку, наскільки я знаю. Жив і помер в одному невеличкому селищі в Іркутській області.

Влітку 55-го року табори в Аркагалі і Кадикчані розформували, а в'язнів перевели частково на Арес, частково в інші місця (зокрема на „Д-2”), а покинуті зони лишились порожніми і незайнятими, принаймні, на деякий час. Звичайно, заповнити і переповнити їх знову зеками мріяла не одна чекістська душа.

У пам'яті висвічуються, проносяться і зникають, а потім знову з'являються найрізноманітніші колимські силуети, а найбільше серед них, мабуть, аркагалинців: ось пробіг загорнутий у зеківський бушлат галичанин Мішка Гаврилук, з яким я навіть не був знайомий, але про якого чув багато поганого від його земляків, а ось у бараці цегельного заводу з другого поверху нар злазить худий та високий Степан Спирьков, який одного разу насмілювався сказати мені: „Будь моя воля, я запертил бы само слово Украина, а сделал бы Малоросию и малоросийское наречие”.

Згадується таборовий придурок Андрій Мохначов, давній в'язень, колишній партійний функціонер, якого кудись відправили. Працював він, наскільки пам'ятаю, таборовим економістом. В нього, як і в Гараніна, відчувався постійний життєвий надлом, який я помічав у багатьох колишніх ідейних комуністів, хоч вони зберігали життєздатність. Але глибока душевна тріщина була помітна. Правда, це у розумних. Про тупих ортодоксів я нічого не кажу, а їх було немало. Не пам'ятаю як, але з Мохначовим ми познайомились і чомусь він захотів поговорити зі мною. В процесі розмови він розпитував про Київ і культурницьке життя в імперії, і я, наскільки пам'ятав, розповідав, не забуваючи про обережність. Розповів, зокрема, і про літературно-мистецькі погроми 46-48-х років, не приховуючи вже свого ставлення до них. Про щось він чув, про щось — ні, і слухав мене з інтересом. Прийшлося до слова і я запитав: „Значит, вы в прошлом, а может быть и в настоящем идейный коммунист?” Згадую, як він, зітхнувши, відповів: „В прошлом”, — та ще й махнув рукою. Потім хвильку помовчав і додав: „В прошлом, прошлом”. Так і запам'ятався він мені з сумною усмішкою і з надломом у всьому облику.

Згадується досить оригінальний випадок, коли солдат вбив наглядача. Був цей наглядач дуже злим і колючим, ненависним всім зекам. І сталося ж так, що він, будучи п'яним, захотів полізти на вишку до одного вартового, хоч це строго заборонено. Солдат дав попереджувальні постріли в повітря, а потім в нього — і вбив.

А ось Іван Веселовський, мій ровесник, хлопчина зі Львівщини. Старший брат його, розповідали, був видним командиром УПА, сам він розумний і кмітливий хлопчина, який

серйозно цікавився музикою, зокрема скрипкою. Він звільнився у 53-му чи в 54-му році. Не хочеться вірити, але поширились чутки про його самогубство. Свідомість відмовляється у це повірити, і я свідомо не відкидаю надії, що це страшна вигадка.

Згадую лазню, в якій кочегарив Віктор Савич. Тут поруч із ним працював пралею старий китайський комуніст, звичайно, колишній, нещасний чоловік, який ще на початку 30-х років нелегально перейшов радянський кордон і практично з того часу безперервно сидів. За його розповідями сталося так, що він в силу якоїсь своєї юридичної помилки автоматично перейшов у радянське підданство і тому назавжди втратив право на захист з боку китайської держави, навіть червоної. Це був явний інтелігент, якому було дуже важко взагалі і зокрема, бо на нього вже насунулась старість.

Російською мовою він досі говорив дуже погано, хоч намагався її вчити. Він, наскільки міг, читав, а незрозумілі слова записував і вивчав... І, згадується, як відчиняються двері бойлерної і заходить старий зморщений китаєць з папірцем, на якому виписані окремі слова або, навіть, просто одне слово. „Что за слово по-русску «синьегласый»”, — звертається він до Віктора. Віктор пояснює, потім ідуть інші слова. Пам'ятаю, одного разу ми розговорилися. Це було навесні 55-го року, і він запам'ятався мені загорнутим в арештантський бушлат і в зеківському літньому кашкету, а не в шапці. Було ще дуже холодно, все ще дув крижаний вітер, але він досить докладно розповів про своє життя, і з окремих його слів, з окремих ноток у голосі можна було відчувати захований у глибині біль за близькими людьми на Батьківщині і за власним змарнованим життям.

Колись дорогий його серцю комунізм — і у китайській, і у російській редакції, — він схарактеризував досить своєрідно — „максизм-енинизм — осень хойосая идея, тойко ети свойочи сделили ис нее догма. Потому так плохо получилось”. До кінця я його думки не зрозумів, а точніше висловитись він не міг. З жалем і співчуттям я згадую цього маленького самотнього чоловіка, зігнутого на холодному вітрі, і біль проймає мене.

А ось у пам'яті знову й знову постає Михайло Адамів, великодушний і мужній мій одноліток, галичанин зі Станіславщини, він мислив масштабами всієї України, і все українське йому боліло, разом з тим він був чоловіком дуже конкретним і, коли треба, крутим, суворим і грізним. І з постійним пошуком справедливості. Мені згадується, крім іншого, один випадок, в якому відобразився весь Михайло, самовідданий і безкомпромісний.

Випадок незначний, але характерний. Михайло одержав якомсь посилку і тут же всю її розділив між всім українським активом, щоб і натяку не було на напруження, яке могло виникнути. Адже часто виникали недомовки й образи, непорозуміння і, в підсумку, сварки на подібному ґрунті. Він же в корені обрубав навіть зародки подібних непорозумінь. Як же не вистарчає нам тепер таких, як він, і Дейнеко Сашко, або Степан Кузьма!

А от слова Михайла, звернені колись до хлопців, прості, але дуже мудрі: „Хлопці, хоч як ми можемо сперечатись і не погоджуватись один з одним, але в тому, що стосується української справи, ми повинні бути єдиними. А якщо в чомусь одне з одним не узгодимо, то вирішити між собою полюбовно — і тільки на користь справі, тільки в тому наша сила і перемога”.

А от згадується епізод влітку 53-го року, недавно прибулий киянин, з яким я не встиг познайомитись, Олег Дроздовський, якомсь зумів заскочити на вахту шахти „2-біс” в той час, коли солдати сиділи за вахтою на сонці і загорали. Він схопив автомат і зробив кілька пострілів, які ні в кого не влучили. Потім кинувся бігти по дорозі і був вбитим солдатом з вишки. Потім розповідали, що до цього відчайдушного і нерозсудливого вчинку його спровокував сумнівний людець на прізвище Мисливченко, в якого було прізвисько Трубка, бо він куричав люльку. Я з ним також не був знайомий, бо мав до нього глибоку відразу — це був типовий хохол, малорос, з претензіями і сумнівною суттю. Говорив гепаною російською мовою, бо української і знати не хотів. Розповідали, що своїми

підковирками він довів Олега до розпачу і, практично, до самогубства. Трубку спершу поважали, потім розгадали. Потім його кудись етапували.

Але в моїх спогадах горезвісні „трубки” зникають, а з’являються чисті й світлі образи дорогих мені людей, які врешті-решт склали добру славу Аркагали. І я бачу знову й знову наших хлопців — тут і Михайло Адамів, і Сашко Дейнеко, і Микола Синиця, і Василь Єлечко, і Михайло Жабчик і інші, прізвищ яких не пам’ятаю — співають, і пісня ця лунає до нашого часу і йде далі й далі:

*„Хлопці, підемо,
боротися будемо
за Україну...”*

Звичайно, тут і Микола Панасюк, і Федя Іщенко, і інші.

Згадую, що вже пізніше Михайло Адамів писав, що в одному з таборів (здається, вже навіть не на Колимі, а на Далекому Сході чи в Сибіру) Сашко Дейнеко був несподівано звільнений і тут же в селищі, де був табір, одружився.

Про долю ж Михайла нічого не знаю, хоч досить довго листувався з ним і часто намагався довідатись щось про нього.

Згадується шок, в якому деякий час перебувало тоді ЧК і його намагання навести потрібну йому дисципліну.

Відправили пару етапів, один з яких був у штрафний табір. Відібрали тих для етапів, хто, на їхню думку, найбільше каламутив воду, але за давньою своєю традицією загребли і ні в чому не замішаних людей, серед яких був і мій приятель Леонід. Але нічого не вийшло з того задуму: Аркагала не стала покірною після вивезення найнепокірніших і так же успішно протистояла церберам. Зокрема, український блок очолив розумний і скромний хлопець по імені Євген, який успішно продовжував традиції Адаміва та Дейнеки.

Згадуючи Аркагалу, я бачу серед безпросвітнього мороку вогники людяності, щирої дружби та надії, чую українську пісню, повну віри у все найкраще.

До моїх спогадів про Аркагалу додається легкий ліричний момент з комедійним присмаком. Я зазнав там почуття близького до кохання — і навіть не платонічного, а чисто дистанційного: одна жінка з числа вільних договірників, які працювали на виробництві, з деякою симпатією ставилась до мене. Втім, я навіть і не знав, як вона до мене ставилась, — просто вона зі мною приязно віталась. Все інше я сам домислив і через кілька років розрядився віршем. Написав я його у 58-му році в Магадані, про який розмова у наступному розділі.

Написане собою я поціную дуже скептично, і все ж дещо мені подобається. Подобаються, зокрема, три останні строфи названого вірша, і ними я й хочу завершити свої записки про Аркагалу. Тим більше, що ці рядки переростають з чисто інтимної площини у щось більше і набирають більш узагальненого звучання.

Отже, три останні строфи з вірша, в якому мова про критично осмислене почуття і в якому — спогад про Аркагалу.

*Не скнариться на зими Колима.
За давніми — метуть нові хурделі...
Та холоду немає, бо нема
Ні тліну, ні розтрат в моїй оселі.*

*Чуттів нероздарованих розмай
Несу, як талісмани, я крізь роки,
І живить мене спогадом високим
Стара Аркагала — шахтарський край.*

*Кохання там, звичайно, не було.
Захоплення — ім'я жаги тієї,
Але вона, як чисте джерело,
Живить мене — і я черпаю з неї.*

Знову 4-й кілометр.

Цю назву я запам'ятав ще з 49-го року як назву пересильного табору, в якому я з іншими мордовськими етапниками пробув деякий час. Влітку 56-го року я знову опинився тут, тільки не на пересилці, а в стаціонарному таборі, який містився поруч і теж називався „4-й кілометр”.

Був цей табір давно обжитий і непогано впорядкований — з великою їдальнею, клубом, бібліотекою, з непогано доглянутими бараками, з амбулаторією і маленьким стаціонаром. Лазні, правда, не було, і раз на десять днів зеків возили до центральної лазні (тієї самої, в якій ми милися, коли прибули на Колиму).

Тут же, в таборовій зоні стояв будинок штабу, у якому по своїх кабінетах возідало начальство і звідти керувало своїм господарством.

Табір був радіофікований, і з радіорубки, що містилася у штабі, розносились по всіх таборових радіоточках накази начальника табору або лунали виклики окремим в'язням зайти до такого чи такого кабінету. Якщо радіо чомусь не працювало, до бараку приходив днювальний штабу і виклик передавав безпосередньо.

Це був табір загального режиму і, хоч тут майже всі були підконвойні (тобто майже не було тих, хто мав право ходити без конвою), і на вишках так же, як і в Берлагу, стояли вартові, все ж порядки тут були набагато м'якші.

В цей час Берлагу в колишньому розумінні вже не було. Частину в'язнів було переведено в табори іншого типу, частину — вивезено в закриті тюрми на материк або просто вивезено в табори на материку; але найбільшу частину було звільнено із зняттям судимості, і саме тепер, влітку 56-го року проходив цей процес.

Тут деякий час працювала комісія Верховної Ради на чолі з відомим державним діячем Пospelовим, яка виносила відповідні ухвали. Тільки в глибинці лишався ще табір берлагівського типу та в Магадані перебувала команда розконвойованих зеків, підпорядкованих тому відомству. І тому в залишеному і діючому таборі Берлагу, як і в згаданій розконвойованій команді, декому просто вкоротили строк ув'язнення, а декому й ні.

Названа команда розконвойованих берлагівських зеків обслуговувала різні об'єкти в Магадані, зокрема центральну зеківську лазню.

Починався цікавий період, який дістав назву „хрущовська відлига” і тривав недовго. Звичайно, це було потепління „там”. Похолодання почалося ще за часів Хрущова, але ті, хто пам'ятає 56-й рік, можуть сказати, що цей рік був особливий. Справді, тоді під впливом листа Хрущова і постанови ЦК, в яких було засуджено практику Сталіна (далеко не всю), під впливом значних пом'якшень у всьому житті імперії, багато зачерствілих сердець розтануло, і у відносинах між людьми з'явилась давно забута теплота.

Навіть у відносинах між кримінальниками проглянуло щось людське і як своєрідна ілюстрація прозвучало нове гасло: „Нож не в моде”. Справді, я, принаймні у той час, не чув про випадки різанини, хоч, звичайно, іншої дикості й мерзоти не бракувало.

Я вже зазначив, що таке прояснення душ і голів тривало недовго і незабаром все повернулося на свої місця, хоч, правда, в іншій формі і в іншому масштабі. Але я глибоко певний (і не тільки я), що феномен 56-го року ще жде свого дослідника, точніше дослідників — істориків та психологів. Вже у 57-58-му роках була дещо інша моральна атмосфера, у 56-му ж — найм'якша (звичайно, все пізнається в порівнянні, і я оперую зеківськими, часто навіть кримінальними критеріями).

Цікаво у зв'язку з цим, що серед зеків авторитет Хрущова у 56-му році був надзвичайно високий, а в 57-му — вже впав. Навіть восени 56-го — після угорських подій — його образ почав тьмяніти. Цікаво, до речі, що зеки, зокрема кримінальники, у своїй основній масі співчували угорцям.

Особисто для мене 56-й рік склався не дуже вдало, але згадую його з деякою теплотою. Мабуть, тому що побачив дещо несподівано хороше, ніби настала несподівана весна з теплом і зеленню після безконечної зими. Приступаючи до спогадів цього періоду, я, як і завжди, не вільний від емоцій, але правдивість, об'єктивність будуть моїми головними орієнтирами.

Отже, табір цей був чисто кримінальний, і сиділа тут здебільшого публіка, засуджена вдруге, втретє і більше — тобто рецидивісти.

Більшу половину складали звільнені по амністії 53-го року, які знову попалися за ті самі злочини, зрідка — за інші.

Табір цей вважався блатним, „воровским”, хоч групу блатних, т. зв. „законників”, від яких і пішла ця назва, вивезли досить скоро після мого прибуття, — у кінці 56-го та початку 57-го року. Основна же частина зеків, яка тут перебувала, не належала до злочинних каст, хоч і була злочинною за психологією та світоглядом. Тут були і вбивці, і гвалтівники, і грабіжники та крадії (часто професійні). Як і скрізь, були тут гірші й кращі, дурні й розумні, злі і навіть добрі. Були тут, хоч і небагато, абсолютно порядні люди, які сиділи за т. зв. „білокомірцеві” злочини або й без злочинів. Панувало тут схиляння перед блатними, перед кримінальними авторитетами, хоч не так і мало було тверезих людей, які до цієї публіки ставились скептично і дуже критично, тобто знали ціну їй.

Українців з походження тут було чимало, але тільки з походження. У всьому іншому це були хохли, як вони самі себе називали, та й ніхто їх інакше не називав. Українців же в серйозному значенні цього слова не було, точніше майже не було, бо окремі випадки все ж траплялися. Про це я розповім далі. Було чимало грузин, вірмен, були середньоазійці, але найбільше все ж було росіян.

Якщо цей табір порівнювати з табором берлагівського типу, звичайно, було дещо спільне, але була й серйозна різниця. Так, наприклад, у Берлазі траплялися крадіжки — і все ж таки, навіть у дуже голодні роки це траплялося зрідка. Тут же це траплялося досить часто навіть у неголодні часи. Правда, коли ловили, били нещадно і надовго або й назавжди відбивали охоту до цього ганебного промислу.

Часто в таких випадках звучало обґрунтування — „воруешь — воруй, только не попадайся, а попался — получи!” Траплялося і більш піднесене — „у кого воруешь, падло? У таких, как сам!” На місцевому жаргоні такий злодій, який крав у своїх, називався „крестятник”.

Зеківська говірка тут була більш криміналізована, ніж в Берлагу, фольклор був наскрізь кримінальним, хоч декілька раз я чув кілька цілком зеківських, але не блатних, не споганених похабщиною пісень.

В Берлагу для визначення конвоїрів, наглядачів, начальства існували вирази „пес”, „псарня”, тут — „мусор”, „мусора”. Тут, до речі, я вперше й почув це, тепер дуже поширене, слівце.

У Берлазі у свій час існував гомосексуалізм, потім йому покляли край. Тут же він досі процвітав.

У Берлазі з послабленням режиму з'явилася пиятика, хоч за це й карали. Тут це було явищем повальним, хоч за це карали, часом навіть дуже.

Але тут я побачив дещо й принципово нове — наркоманію, до того ж майже неприховану і масову. В Берлагу я тільки чув про окремі її випадки. Тут вона процвітала, майже не ховаючись.

Самим поширеним її різновидом було куріння т. зв. плану (очевидно, назва анаші). Самих курців плану називали „планокеші”. Дуже поширеним було ковтання різних таблеток, або, як тут говорили „каликов-моргаликов”. Це означало приймати водночас по

10-20 таблеток кодеїну, кодтерпіну, люміналу чи ще чогось. Тих, хто це приймав, п'янило або, на блатному жаргоні, „хорошило”. Тоді такі таблетки ще вільно продавались в аптеках, і через „вольняшек” їх легко діставали навіть по багато упаковок.

Прийнявши потрібну порцію, споживачі такого добра п'янили і, як це називалось на жаргоні, діставали „кайф”. Тепер це слівце дуже широко відоме і стало цілком літературним.

Найменш численною, хоч зовсім немалою, групою були морфїністи, тобто ті, які кололися морфїєм або, якщо його не було, чим могли. На місцевому жаргоні їх називали „широкеші” — від слова „ширяться”.

Деякі з них ховали свої шприці просто під підлогою, де бігали щури, ніколи їх не стерилізуючи. А були й такі, що робили при кожній нагоді все назване мною, тобто курили план (не забуваючи і про тютюн), ковтали „калики-моргалики”, ширялись морфїєм, а коли траплялася нагода ще й випивали, що знайдеться, — від спирту до антифризу. Щодо антифризу — рідини для охолодження авіаmotorів, — то такий випадок справді був, який закінчився трагічно. Так що я вжив це слово не для підсилення враження, а тому що це було.

До теми наркоманії я часом буду повертатись, а поки для повного узагальнення скажу, що в бригаді, з якої я у 58-му році звільнився, тобто вийшов на волю, нараховувалось чоловік 120-130, то наркотики у тій чи в іншій формі приймало не менше 70-80 чоловік. Якщо в таборі перебувало 4-5 тисяч чоловік, то, без перебільшення, наркотики приймало не менше половини, думаю, що значно більше. Я дуже придивлявся і, хоч і огрублено, але підраховував і міг уявити масштаби цього явища.

Находили сюди наркотики з волі, а що стосується саме плану, то його присилали в посылках з Середньої Азії та Закавказзя. Отримували ці посылки „вольняшки”, на яких ці посылки були адресовані, і вони вже передавали цей дурман зекам на виробництві. До речі, між зеками вживали слово „дурь” для означення плану. „У тебе нет дури?” або „ух, я только что насосался дури”, — такі розмови часто можна було почути.

В зоні були торговці наркотиками, про декого всі знали. Споживачів отрути часто ловили на гарячому і карали. За це могли побити, посадити до ізолятору, позбавити заліків робочих днів. Заліки робочих днів, які існували на Колимі, тепер стали реальними, бо їх, хоч і тяжко працюючи, можна було заробити, тому втрата їх була дуже відчутною — адже це означало продовження неволі. Тим не менше багато зеків ризикувало для задоволення тупих своїх потреб. З другого боку я не знав жодного випадку розслідування, яке б хоч раз розмотало злочинний клубок. Навіть ніколи не чув, щоб таке розслідування десь колись проводилось...

Другим принципово новим моментом тут було масове — в повному значенні цього слова — картярство — і дикі пристрасті, які довкола нього розгулювались.

Такою була загальна картина, на якій я спробую прорізьбити власну дорогу і дорогу знайомих людей за час, що там я пробув. Почалося моє перебування з того, що воронки зі мною підкотили під вахту, і мої конвоїри сказали черговому офіцерові, який вийшов: „Принимайте!” Він запитав: „А у вас есть основание?” Вони вручили йому документи на мене, і він зайшов з ними всередину, лишивши нас надворі — мене і двох конвоїрів. Інші зеки, пасажери воронка, з якими я тільки що попрощався, повинні були їхати в інше місце, і були вже відгороджені зачиненими ззовні дверима воронка.

Був гарячий літній день, і всяка згадка про мороз тонула у гарячому повітрі, навіть здавалася неприродною. Біля вахти стояв тільки-що звільнений зек і почав мене розпитувати, хто я. Пізніше я часто бачив людей, які звільнюються, і тут це було постійним нормальним процесом.

У Берлазі до 53-54-го року я звільнення бачив надзвичайно мало, потім це траплялося частіше, але все ж звичним не стало. Тут це було звичайним і звичним. Але конвоїри були невдоволені затримкою з моєю прийомкою, і один з них, рудий старшина,

голосно гукнув у віконце вахти: „Давай, приймай мусор!” А виждавши хвилинку і глянувши на мене, ще голосніше закричав: „Приймай українського націоналіста!”

Мене завели на вахту, конвоїри розписалися і поїхали, а мене злегка обшукали і наказали йти в барак такий-то. Там мене знайде нарядчик і помістить в бригаду, яку вважатиме підходящою.

Я пішов через велику зону, насторожено поглядаючи навколо і тримаючи в руці торбу з убогими зеківськими пожитками — зміна білизни, кілька книжок і цигарки.

Ця зона з її насельниками були мені чужими і незнайомими, тому підстав для настороженості було багато. Перший зек, якого я зустрів, пильно придивився до мене, потім привітно усміхнувся і подав руку. В нього була типово блатна фізіономія, і вже друге його питання підтвердило перше моє враження: після питання, звідки я прибув, він спитав чи є там блатні — „Воры есть?” Я відповів, що ні, і запитав, де той барак. Він показав і ще раз доброзичливо потиснув мені руку. Потім я дізнався, що це, справді, один з „законних” блатарів, які тут були.

В бараці було 2-3 чоловіка з днювальним — всі інші були на роботі. Вони досить доброзичливо зустріли мене і через деякий час навіть запропонували пообідати з ними супом і кашею, які тільки-но принесли з їдальні. Я подякував і відмовився, бо трохи нервувався і їсти зараз не міг. Хтось із них трохи зверхньо запитав, чи давно я на Колимі. Коли я відповів, що з 49-го, всі вони почали поглядати на мене без всякої зверхності.

Потім я зрозумів, що і в цьому бараці, і у всьому тому таборі я належу до найстаріших колимчан, які тут були. Більшість же тутешніх зеків була з пізнішого заводу, а дехто — зовсім недавнього.

Старі колимчани поглядали на них з погордою, бо, на думку старих колимчан, ці новоприбульці не знають, що таке Колима. Це, справді, так і є. Та повертаюсь до бараку.

Через деякий час я оговтався і спокійніше почав роздивлятися навколо.

У цьому бараці жили 2 бригади, обидві працювали на будівництві та, власне, весь цей табір працював на будівництві Магадану, вулиці й будинки якого, як і раніше, зводились зеками. Тільки раніше все було похмуріше і страшніше, тепер це носило більш олюднений характер. Через годинку я вийшов з бараку покурити і роздивитись навколо.

З-за високого з колючим дротом паркану доносилося приглушене безупинне гуркотіння автотранспорту з недалекої центральної траси, що з Магадану тягнеться аж до Аляскитово і на всьому своєму тисячкілометровому розгоні перерізається окремими поперечними трасами.

Сама Колима з 53-го року називалась Магаданською областю, і це впливало на її адміністративне впорядкування, але, як і раніше, все сполучення тут трималось на автотранспорті. До речі, на роботу і з роботи у цьому таборі теж возили на машинах, бо робочі об'єкти були далеченько, і ганяти пішки було б занадто не вигідно. Центральна (чи головна) траса проходила мимо летовища, того, до щему знайомого з 49-го року аеродрому — і часто, вдивляючись у літаки в магаданському небі пізніше, я хотів уподібнитись до Івасика-Телесика, щоб хоч трохи наблизитись до Батьківщини.

Туга за нею дедалі більше наростала і відчувалася просто фізично. Та, коли я жадібно затягувався цигаркою і роздивлявся навколо, до мене підійшов якийсь зек і запитав, звідки я прибув — я ще не злився з основною масою, і в мені був помітний прибулець. Ми розговорились і, крім іншого, він з гордістю сказав мені: „Здесь есть воры”, а хвилику помовчавши, з іще більшою гордістю додав: „центровые!” Я відповів, що я „мужик” і цими питаннями не цікавлюсь. Він погодився і скоро пішов.

Проте, я сказав неправду, бо якраз ці питання не були мені байдужими. Прокрутивши у пам'яті, вірніше, в свідомості, деякі реальні, а деякі уявлені сюжети, а відчув, що мені сумно від цього.

Таким чином у розмовах і розгляданнях пройшов час, настав вечір, і роботяги повернулися з роботи. Поки вони вмивалися і йшли до їдальні, я пильно приглядався до них, та й вони дивились на мене з неприхованим інтересом. Один з бригадирів, Костя

Ісаков, виявився лєнінградцем, колишнім лєотчиком і поставився до мене з симпатією. З іншими хлопцями я теж розговорився, і вони теж поставились до мене добре, хоч пильно приглядались. Врешті вони з Костею запропонували увійти в їхню бригаду — і це на пару місяців вирішило мою долю.

Ця бригада прямо на вулицях Магадану рила траншеї і проклала труби. Звичайно, це було під конвоєм, але ж зблизька можна було бачити вільних людей і мати ілюзію близької — на відстані руки — волі.

Недавно в одному ларку я мав можливість отоварити свої гроші — купив з десяток пачок „Біломору”. Зараз дві чи три я віддав на загальне частування, і це теж спрацювало на мою користь. Принаймні, це сприяло репутації „нежмота”. Моє частування виявилось дуже доречним, тому що затримувалась зарплата, і купити тютюну хлопці не могли.

За тодішніми законами зекам, як, очевидно, і в інші часи, платили значно менше, звичайно, враховуючи всі видатки і відкладаючи певну суму (найменшу) у т. зв. фонд звільнення. Так що одержувати доводилось небагато — 100-200 карбованців, часом і того менше. Це на гроші ще сталінської вартости, до хрущовської грошової реформи 60-го року. І все ж таки зарплати чекали з нетерпінням, бо у таборівій крамниці можна було накупити якоїсь їжі і курева, і просто відчутти себе людиною.

Відчутти себе людиною можна було і в широкому тутешньому розумінні — спробувати себе в картах. Саме це було основою світогляду багатьох тутешніх в'язнів.

До цієї теми я, звичайно, повернувся, а тим часом Костя сховався до нарядчика і без всяких перепон оформив мене до своєї бригади. На другий день я вже вийшов на роботу і поступово став занурюватись у тутешній стиль та ритм, безумовно, залишаючись самим собою.

Останні дні у мене були дуже насичені враженнями, які нагромаджувались одне на одне і заважали мислити тверезо. Тепер я почав заспокоюватись, намагаючись осмислити все, що бачу навколо.

Костина бригада працювала по т. зв. благоустрою міста, і було в ній чоловік 30-35. Ми рили траншеї, кайлами і ломачами пробиваючи вічну мерзлоту і прокладаючи труби. Біля нас була невелика переносна зона, яку ми переносили за собою по мірі просування наших траншей. По вулиці ходило багато людей, серед яких траплялися і знайомі. Конвой здебільшого був досить поблажливий (з числа червонопогонників) і здебільшого дозволяв поговорити, якщо, звичайно, попросити дозволу. Інакше — нізащо.

Саме в той час з колимської глибоки їхали і їхали звільнені зеки, яких недавно звільнила згадана комісія Верховної ради. Вони чекали на пароплав, вони ходили групами і поодиночі вулицями Магадану і злякано поглядали на зеків та конвоїрів. Пізнавши мене, багато знайомих підходило до мене, а дехто на відстані махав рукою і вигукував привітання.

Підійшов, зокрема, Віктор Савич, який їхав з Аресу, і коротко розповів про свої справи. Крім іншого, він розповів про формулювання причини звільнення — свого і інших (принаймні дуже багатьох). Виглядало це так: „В зв'язи з нецелесообразностью дальнейшего содержания в местах лишения свободы освободить со снятием судимости”.

Отже, це було, треба вважати, вимушеною акцією, яку назвали „нецелесообразностью”. Втім, нехай такими розгадками займаються дослідники.

Також підійшов Фіма Співаковський і побажав удачі, підійшов і Анатолій Іванович Шульц з якимсь своїм товаришем. Він не збирався від'їжджати і лишався в Магадані, де вже жило чимало його земляків — росіян-маньчжурців.

Підійшли також Василь Романишин і ще кілька хлопців, але особливо запам'яталася одна подружня пара галичан.

Цього хлопця я знав тільки в лице, але він з дружиною, вчорашньою зечкою, знайшов потрібним сказати щось хороше. В їхніх, а особливо в її словах було стільки патріотизму і невідомої віри в нашу перемогу, що я і досі згадую їх із вдячністю і захватом.

Були такі, які не підійшли, навіть не привітались, зокрема Єфімов з Аляскитово. Ці всі зустрічі пройшли не відразу, а протягом кількох днів, а сама ця робота, яка дала всі ці можливості продовжилась не більше двох місяців.

Само собою, з перших хвилин я приглядався до бригадників і, наскільки зможу, розповім про тих, хто, на мою думку, цього заслуговує — і негативних, і позитивних.

Сам Костя був непоганим чоловіком. За що він сидів, не пам'ятаю, але кримінальником явно не був. Був військовим льотчиком, але кар'єру його перервав арешт.

До мене ставився добре і часто любив поговорити, переважно щось розповідаючи із свого життя. На жаль, були в нього деякі елементи опущеності, які становили для нього потенційну загрозу. Досить сказати, що він ніколи не пропускав нагоди випити — а такі нагоди тут досить часто з'являлися — не дуже перебираючи тим, що він п'є. Наркотиків він, на щастя, не вживав і засуджував їхнє вживання.

Духовного життя в нього практично не було. Досить сказати, що я ніколи в його руках не бачив книги. Читав він і часто перечитував листи від бабів з усього Союзу, які він отримував і підшивав.

В Ленінграді, наскільки пам'ятаю, в нього були батьки, а сам він ще був молодою людиною — на два чи три роки старшим від мене. Він зовсім недавно був завезений на Колиму і був одним з небагатьох у цьому таборі, хто мав одну судимість.

Пам'ятаю, коли він розповів мені про свою судимість, він казав, що у звинуваченні був вираз „с учетом личности подсудимого”. Мене це вразило, хоч пізніше я вже десь не раз бачив відповідні формулювання. Але в перший раз трохи вражало — яке має значення особи до складу злочину?

Був там хлопчина Орська, Юрка Тарасов, з яким ми міцно подружили і були нерозлучними аж до мого звільнення. Він був на шість років молодшим за мене, але в нього було вже дві чи три судимості, в нього було кримінальне минуле, і оточення його було кримінальне. І все ж він привернув мою увагу і симпатію своєю доброзичливістю і розумом, і своєю, хоч як це дивно, незіпсованістю. До цього в нього доплюсовувалось бажання розібратись у багатьох питаннях.

Незіпсованість його виявлялася в бажанні відокремити добро від зла і стати на сторону добра, іноді в ущерб собі. Ще була в нього цінна риса, якої люди здебільшого позбавлені, — уміння критично подивитись на самого себе.

Він намагався розібратись у складних процесах людського життя взагалі і радянського зокрема — і шукав відповіді. У міру своїх знань я багато розповідав йому про ті чи інші культурницькі явища, зокрема про класичну музику і, здається, трохи його зацікавив. Наркотиків він, на щастя, не вживав, хоч траплялося, заради цікавості іноді зтягувався планом. Та все ж таки він відійшов від плану, від всіх тих „каликів-моргаликів”, які, по-моєму, він теж попробував заради цікавості, і я маю надію, що відійшов назавжди.

По-батькові він називався „Лукич”, і всі жартома так і звали його „Лукичем”. Як склалося його життя пізніше, не знаю, бо на мої листи після мого звільнення він чомусь не відповідав. Згадую його тепло і часто.

Був у цій бригаді молодий злодій Саньок Самоваров, в якого було вже на рахунок кілька судимостей. Був він дуже недурний, але з холеричною вдачею, до того ж запеклий картяр. Під час гри він здатний був до нитки роздягнути суперника і зняти з себе труси, щоб відігратися. З ним мені довелося побувати і в інших бригадах, і я мав можливість добре його роздивитись. На мій власний подив він не був аморальним чоловіком — в нього було відчуття сорому і відчувався неспотворений погляд на ряд питань. Досить сказати, що він засуджував наркотики. Правда, пару раз я бачив, що він зтягується планом, але коли я при нагоді дорікнув йому цим, він довго виправдовувався і запевняв, що це „дурість” і „баловство”, і серйозно цього не слід приймати. Я, звичайно, обґрунтовано сказав йому, що гра з наркотиками подібна до гри з вогнем, бо він і не зчується, як стане їхнім рабом. Але одне те, що він соромився, свідчило на його користь.

Його дружки знали про його колишній зв'язок з жінкою, у якої була вже чимала дочка. Пам'ятаю, одного разу під час роботи його почали підначувати, що він, мовляв, діяв на два фронти. Він побілів, а потім після паузи сказав: „Вы что, ... , думаете, я совсем уже совесть потерял? Тьфу, и слушать муторно”.

Ще одного злодія-рецидивіста по імені Санька Жуков згадую я. З ним я побував і в іншій бригаді, і теж непогано його вивчив. Був він з 34-го року народження і у своїх 22 роки мав дві чи три судимості. Був досить контактний і ніби недурний, тим не менше це вже був серйозний і, очевидно, безнадійний наркоман. Досить сказати, що крім куріння плану і ковтання таблеток, він ще ширявся морфієм. Можна сказати і навпаки, що він ширявся морфієм і добирав іншим — це не міняє суті. Коли ми вже були в різних бригадах, одного разу зустрівшись, ми довго говорили, і він з гіркотою розповів, що без морфію вже не може, а морфій дістати важко, і він вимушений шукати заміників. Серед цих заміників були, зокрема, геморойні свічки, які він діставав і перетоплював, щоб ввести собі у вену (там є спирт). Ще він з боєм розповів, що на робочому місці у нього є можливість согрішити з дівулею, яка цього дуже хоче, але він нездатний. Не просто невдача, скажімо, на нервовому ґрунті, а просто нездатний, бо ширяється, а це вбиває потенцію. Свою скорботну розповідь він ілюстрував спусканням униз вказівного пальця.

У той час до Магадану прибув якийсь черговий комсомольський набір — один з багатьох хрущовських спалахопускань — і багато комсомолок з цього набору пішло по руках. Однією з них була ця невдаха — пасія Саньки, яка кимось працювала на тому виробництві і мала можливість до нього приходити. Пізніше він навіть став бригадиром, хоч ясно було, що він завів себе у безвихідь.

Ще згадується один татарин, імені якого не пригадую. Це був злодій, не раз судимий, якого не любили в бригаді за непривітну вдачу. В той же час це був сумлінний роботяга, який, справді, добре працював і дуже дорожив заліками робочих днів — термін ув'язнення він закінчував і рахував вже дні і місяці, які лишилися.

Наркотиків він не вживав і навіть не курих тютюну, але був запеклим картярем, настільки запеклим, що забував про безпеку. Ця безпека підстерігала всіх картярів — і з боку наглядачів, яка на них усіх полювали, і з боку, звичайно, противників по грі. При мені цей татарин попався за грою — його противник зумів вчасно сховатись, а він — ні, і став жертвою. Наглядач вдарив його ребром долоні по шиї і вирвав карти, потім схопив за комір і потягнув за собою. Його позбавили заліків — це означало, що звільниться він не через 3 місяці, а через пару років. Але він ходив до начальства — до замполіта і начальника табору — і благав їх, падаючи на коліна і показуючи мозолі на руках, — а він, я повторюю, працював тяжко і добре. Костя теж ходив за нього просити і, врешті, вони, прийшовши від начальства, яке спільно засідало в кабінеті начальника, розповіли: після чергових волянь і благань татарина і після чергового звернення Кості замполіт сказав: „Ладно, лично я прощаю”. Начальник повагався, але після паузи теж сказав: „Ладно, коль ты такой хороший работяга, и я прощаю. Но если еще раз попадешься — ни на что не надейся!”

Я вже розповідав про собакоїдство, яке процвітало в ГУЛАГу у всі часи — і в дуже голодні, і в більш чи менш терпимі. Не був винятком і цей табір, і це означало, що собака, який необачно забіг у зону — приречений (як правило, це була виробнича зона). Так от, цей татарин був один з найлютіших собакоїдів, яких я бачив.

Ми працювали на міських вулицях, по яких часто пробігали собаки, часом необережно забігаючи в нашу зону, і ніхто їх так майстерно не ловив, як він.

Запам'ятався випадок, коли вранці ми встановлювали зону і опускались у траншею. Мимо зони пробігав якийсь пес і тут же був схоплений накинутим на шию арканом і підтягнутий до умовного паркану. Пес устигнув завити і піднявся дибки, але ніщо б його не врятувало, якби якась войовнича жінка, що тут проходила, не закричала на всю вулицю: „А ну, брось собаку! Сейчас же брось собаку!” На крик зупинились інші перехожі, і тут же з іншого кінця траншеї прибіг зляканий начальник конвою. Він ще

здалеку гаркнув на нашого татарина, і цей собакоїд повинен був відпустити бідного пса. Вигляд його в цю хвилину випромінював біль.

Якось він за щось посварився з Костею і, коли Кості не було, обурювався його „аморальністю”. При його мовчазності це здавалось цілим монологом. „Никогда не пропустит выпить. И все, что попадает, пьет. Да если бы в бригаде еще пара человек ширялась, он бы тоже ширялся”. Тут, у цій бригаді ширявся тільки Жуков, отже, за такою міркою, Кості не вистарчало ще двох чоловік, щоб самому почати цим займатись.

Був тут досить авторитетний хлопець по імені Аркашка, веселий і недурний, тільки дуже зіпсований і цинічний. За що сидів, не знаю, але думаю, що за злочинство, до того ж не вперше. Готувався до близького вже звільнення. Пам’ятаю, як поруч з нами опинився хлопчик років 8-9, який кудись проходив і повинен був чомусь постояти тут. Аркашка з ним заговорив і через хвилинку запропонував йому навчитись майстерній лайці. Хлопчик промовчав. Тоді Аркашка сказав: „А ты скажи...” — і тут розгонисто і закрутисто матюкнувся. Хлопчик твердо і рішуче сказав: „Не говорите гадости! Мне слушать противно”. Аркашка знічено, але все ж загнув ще, але хлопчик пішов і не слухав більше. Я сказав Аркашці, що він гнилий чоловік, що псувати дитину може тільки остання мразь. Аркашка не дуже й образився, а всі, що були поруч, дуже здивувались, адже в їхніх очах це було просто дотепним жартом (хоч серед них були й батьки).

У перевернутому світі — все навпаки.

Тільки пізніше підійшов Костя і тихо сказав: „Что ты от них хочешь? Не обращай внимания”. Я досі згадую того хлопчика і досі захоплююся його дитячою незіпсованістю і рішучістю.

Був там кишеньковий злодій з кількома судимостями Мішка Попов, рудий і маленький, який, навіть чисто візуально, вкладався у свою професію. Пригадую, як він розповідав про відвідини якоїсь забігайлівки на волі в Магадані, де він зачепив офіціантку, а вона визвірилась. „Посмотрел, а она бандеровка, а кругом их сидит человек десять. Бля...! Я сам не рад и смотрю, как ноги унести”. Співрозмовник перебиває його: „Да ты что! Ты знаешь, как они друг за дружку стоят! Подальше от них!” Такі речі мені не раз доводилось чути і наповнюватись радістю і гордістю.

Теми української громади на Колимі я ще торкнуся, а поки продовжу розповідь про бригаду.

Був там ще досить своєрідний тип по імені Вітька, на прізвисько Печора. Чому Печора? Не від ріки Печори, як було б логічно припустити, а від лермонтовського Печоріна. Колись він щось почув чи навіть прочитав про нього, і у розмові з кимось згадав. І тут же це прізвисько до нього пристало, тільки у кримінальній транскрипції — Печора. Це був типовий кримінальник з кількома судимостями і з типово кримінальним мисленням, запеклий картяр, тільки обережніший за інших і не наркоман. (Він та інші, кого я тут описую і далі буду описувати, не належав, я повторюю, до якихось злочинських каст, але за своїм мисленням і психікою належав до справжніх кримінальників. Ті з „блатних”, кого я тут назву, будуть мною виділені і названі).

Так от про Печору.

Цікаво, що іноді він був навіть здатен сприймати щось високе і навіть розчулюватись. Я пам’ятаю два таких випадки.

Одного разу пізно вечері, коли більшість народу вже спала, по репродуктору транслювалась літературна передача — читали вірші Шевченка у російському перекладі. Печора у цей час тихо перемовлявся з якимсь своїм товаришем, прислухаючись до передачі і тасуючи карти, та озираючись на двері. Коли актор прочитав переклад „Мені однаково”, Печора аж підстрибнув і вигукнув „Ну, молодец, ну, молодец”.

Ще пригадую, як Гуар Гаспарян, яку в той час часто транслювали, проспівала „Аве, Марія”. Печора мовчки прослухав, також тасуючи карти і озираючись на двері, і фізіономія його була замислена. Потім через хвилину сказав: „Да, Аве Мария” Такі хвилини розчулення і просвітлення не перешкоджали йому бути тим, ким він був. Ще був

один вартий уваги чоловік по імені Сергій на пару років старший за мене. Це був колишній „законник” (у блатному розумінні), який покинув блатний світ і став „мужиком”. За звірячими законами того світу його повинні були вбити, але не вбили. Можливо, спрацювало пом’якшення нравів того часу, про яке я вище згадав.

Головний пахан табору по імені Женька Колесо (я подаю його прізвище, як говорили, тобто „Колесо” було псевдонімом) шанобливо з ним вітався, а відповідно й інші. Видно, серйозним авторитетом був Сергій. Правда, одного разу сталася пригода, свідком і учасником якої я був. Сергій в одного хлопця купив костюм (на блатному жаргоні „лєпіп”). За кілька місяців він повинен був звільнитися і готувався вже до вільного життя. Одного разу я побачив, як до Сергія пішов один блатар, а з ним ще „шестёрка”. Цей другий був мужичої масті (з мужиків), які крутилися біля блатних, ловлячи крихти. Вони відійшли в закуток і після 10-хвилинної розмови вони пішли, і той посіпака поніс щось загорнуте.

Відчуваючи щось недобре, я підійшов до Сергія, — а в нас встановились прекрасні відносини, — і запитав, чи не сталося чогось. Він відповів: „Случилось, костюм отмели”. Я запропонував наздогнати і відібрати, дорікнувши, що він не покликав мене. Сергій був явно розстроений, але усміхнувся і зробив заспокійливий жест рукою, сказавши „сами принесут”. Я сказав, що можуть і не принести, що він сам знає, з ким справу має. Він відповів лаконічно: „Кишка тонка”. На наступний день в барак прийшов Женька Колесо, і через кілька хвилин близький друг Сергія, який був його повноважним представником у всьому і якого теж називали Сергій, покликав мене розповісти Женьці все, що я знаю про цю справу. Представляючи мене, він сказав: „Он фашист, диверсант, заливать не будет”. Женька привітно посміхнувся і сказав: „Будем знакомы”, подавши зігнуту калачиком руку. Я коротко розповів про справу від моменту придбання до експропріації. Женька хитнув головою і ще раз потис мені руку, а потім так же спитав інших, хто щось бачив по цій справі. Потім пішов.

На другий день той самий тип, який відібрав костюм, приніс його все з тим самим своїм шестіркою і вибачився перед Сергієм.

Прямах поборів у цьому таборі з боку блатних я не бачив, тому не знаю, як було б якби замість Сергія був би хтось інший. Але як могли вони ні в кого нічого не відніматися! Це ж протиприродно!

Можливо вони відігравались під час картярської гри, можливо існували якісь інші побори, про які я не знав.

Про картярство я розповім нижче, а поки що трохи про бригаду. Насамперед, ще кілька слів про Сергія. Про нього розповідали, що в час свого блатновства він був людяніший за інших блатарів. Він довго перебував на Чукотці і це оповідали зеки, які колись прибули звідти. Тепер це був небагатослівний і недурний чоловік, який любив заглядати в книгу і намагався мислити. Одного разу я мимоволі став свідком його розмови, в якій він захищав греко-католиків — розмов на політичні теми в той час було багато, хоч часом це виглядало карикатурно. Часом він питав у мене, що означає по-українськи те чи інше слово, а одного разу навіть попросив навчити його української мови. Це було нечувано, і я запитав, звідки в нього такий інтерес до України. Він відповів, що з Україною трохи знайомий, бо колись — ще зеленим блатарем — їздив із злочинським промислом по Західній Україні. Одного разу на Станіславщині він потрапив під самосуд, коли забіг в якусь хату, і тільки заступництво якогось священика врятувало його від каліцтва або від смерті. Минуло багато років, але згадуючи той випадок, він переймався все більшою вдячністю до того священика і часом питав, чи там греко-католики, чи ні. Якось навіть попросив розповісти все, що я знаю про цю церкву. Звичайно, я розповів, що міг, роблячи відповідні позитивні акценти. Скоро він звільнився і перебував у Магадані. Боюсь, щоб не спився, бо випивку полюбляв.

Згадуючи Сергія, бачу, як він споруджує огорожу — зону навколо наших траншей. Блатним така робота була їхнім уставом заборонена і робив він це, щоб підкреслити повний розрив з ними, хоч багато „мужиків” теж уникали такої роботи.

Прибивши останнього гвіздка чи зав'язавши останній вузол неколючого дроту в цій маленькій переносній зоні, він оглядав творіння рук своїх і говорив: „Ну и зона, посмотришь — душа радуется”. Всі сміялись, він же тільки всміхався.

Згадую ще одного хлопця з цієї бригади по імені Льова Захаров. Це був росіянин з Єревану, недурний і непоганий чоловік, який сидів, одначе, за бандитизм. Походив з інтелігентної сім'ї і почував себе дуже самотнім, тому часто шукав мого товариства. Вже пізніше, коли ми були в різних бригадах, часто приходив до мене. Я теж бував в нього, ми багато сперечались, але відносини між нами завжди були дружніми і приятними. Міркував, як цілком нормальна, до того ж розумна людина, і важко вірилось в його кримінальні діяння. Часто говорив, що дуже стомився. І справді, сидів вже скільки років, а попереду лишалось багато. Він познайомив мене з дуже цікавим чоловіком, про якого розповідь трохи нижче.

Останній чоловік з цієї бригади, про якого я повинен розповісти, був колишній ковпаківець Феофан Феофанович Коноваленко, якого скорочено називали „Фан”. І за прізвищем, і чисто антропологічно це був типовий українець, і я зробив було спробу заговорити до нього по-українськи. Він, трохи дивуючись таким спробам (це легко прочитувалось на обличчі), відповідав по-російськи, і я цілком обгрунтовано зарахував його до хохлів-малоросів, проте, виявилось, не все було так однозначно, як мені здалося.

Було йому в той час приблизно 40 років і, звичайно, здавався він мені і багатьом іншим дуже старим. Сидів він давненько і все по одній судимості, за що — не знаю, але кримінальником явно не був. Навпаки, він справляв враження цілком порядної людини, до того ж солідної і розсудливої. До нього ставилися по-різному, але, здебільшого з добродушною іронією, часто зверталися з добродушними підначками, але цілком доброзичливо. В його тумбочці було багато книг і зошитів з різними виписками. Ще були різні газети (крім книг), в яких було багато слів і речень, які він підкреслив. Хоч, правду кажучи, я проглядав підкреслені ним місця і не розумів, для чого вони підкреслені. Те саме, до речі, сказав мені Юрка Тарасов. У вільний час він або читав щось, без кінця підкреслюючи, або, ще більше, щось писав. Я розумів, що він робить художні спроби і не питав — це було нетактовно. Крім того, я схилився до думки, що це звичайна графоманія і навіть з острахом думав, що він запропонує мені прочитати написане.

Тим часом наші відносини розвивались у позитивному плані. Ми часто розмовляли і на роботі, і після роботи. Ми часто ділилися враженнями про того чи іншого чоловіка, або про ту чи іншу подію. Був він людиною розумною і практичною і викликав у мене симпатію і повагу. Він теж приглядався до мене і, як видно, теж відчував до мене приятність. Не знаю, хто він за фахом, бо він не розповідав, а запитати було незручно, та, власне, і непотрібно. Схилиюсь до думки, що був він будівельником, бо дуже часто вступав у розмови на будівельні теми і говорив із знанням справи. Він багато курих і з осудом поглядав на картярів і наркоманів, часто читаючи їм нотації. Звичайно, нічого від цього не змінювалося, але в мене це викликало ще більшу повагу і симпатію, незважаючи на його малоросійство. Але одного разу в обідню перерву він витяг з кишені нотатника, якого в-весь час носив із собою, і запропонував мені ознайомитись. В цьому блокноті він занотовував все, що привернуло його увагу. І от, перебираючи очима виписки з газет та книжок, я несподівано для себе наткнувся на рядки з пісні на слова Андрія Малишка:

*Люблю я свого милого,
Івана чорнобривого (чи жартівливого)
За серце молоде,
Яке народу рідному
В його житті похідному*

Не зрадило ніде.

Очевидно, він почув цю пісню в якійсь радіопередачі і тут же записав те, що запам'ятав. Значить, ті слова „дістали” його. В той час я скептично поглядав на Малишка, але мене теж „дістали” ті слова. Також я зрозумів, що у глибині Феофана Феофановича пульсує національна джерельце, і я в-весь час намагався це джерельце розчистити і поглибити. Ще в цьому плані згадується, як одного разу ввечері зайшла загальна розмова про Ковпака і „бандер”. Кожен говорив по своєму, але всі говорили в межах загальновідомих радянських штампів. Феофан Феофанович довго мовчки прислухався, обмежуючись тільки окремими репліками, і раптом гаркнув так, що всі замовкли. „И что вы все трепетесь? Да к вашему сведению без разрешения УПА, т.е. „бандер”, Ковпаку и Сабурову в Западной Украине делать было нечего. Понятно! Потому что положение там полностью контролировалось бандеровцами”. Звичайно, він висловився сильніше, зокрема слова „трепетесь” і „нечого” він проголосив в абсолютно нецензурній редакції, але тому, що це сказав саме він, тему було вичерпано, і всі замовкли, бо знали, що він сам пройшов через всі ті події.

Щодо літературної його творчості, то вона невпинно продовжувалась і, підозрюючи графоманію, я з острахом поглядав на грубі його зошити, які він щоденно поповнював новими записами. Я дуже не хотів, щоб він запропонував мені все це прочитати. Але одного разу він простягнув мені один із своїх зошитів і попросив прочитати і дати абсолютно об'єктивну оцінку написаному. Він кілька разів повторив про обов'язковість об'єктивної і суворой оцінки. Відмовитись я не міг і сумлінно почав читати, дуже бажаючи знайти хоч щось, за що я міг би похвалити його. Але учепитись не було за що, бо переді мною була графоманія — найчистішої води. Тут було нагромадження безглузких красивостей і неприродних зворотів: «Он сидел за столом, пиша письмо» і т. п.

Незабаром сам по собі я перестав читати, а почав тільки пробігати написане, вихоплюючи окремі речення. Все було ясно і сказати щось хороше я не міг, крім того, що із знанням справи описуються виробничі процеси. Але як сказати гірку правду людині, яку ти поважаєш, яка значно старша за тебе і для якої твоє слово — своєрідний вирок. А він же дивився на мене з якоюсь надією і моє слово, як видно, багато важило для його морального стану.

Мабуть вперше тоді я зрозумів, наскільки страшно буває сказати за таких обставин правду. Але коли настав час розмови, я, викручуючись, як вуж, і розсипаючи компліменти, пом'якшено, але щиро висловив свою думку.

Він мовчки слухав і курих свою самокрутку, гамуючи біль, якого я мимоволі завдавав йому. На щастя він, як розумний чоловік, не образився, і наші дружні відносини не затьмарились. А були ж інші люди, які на цьому ґрунті перестали зі мною вітатись.

Яка подальша доля Феофана Феофановича, не знаю. Нашу бригаду скоро розформували і він випав з мого поля зору — чи його відправили кудись, чи звільнили, не пам'ятаю.

По ходу розповіді я розповім про деяких, на мій погляд, цікавих людей, а поки розкажу про тутешнє картярство.

Я вже зазначив, що побачене тут картярство було для мене принципово новим явищем — своєю масовістю і брутальністю. Звичайно, про гру в карти я знав давно з літератури, зокрема з класичної російської літератури. Та й у житті доводилось бачити це заняття, але на невинному рівні. Але те, що я побачив тут, було сильнішим і масштабнішим за прочитане, почуте і побачене. Невеликі гроші, отримвані зеками, ставали ставками у такій азартній та масовій грі, що бліднуть і здаються наївними всякі літературні аналоги.

Пристрасті, не стримувані ніякими умовностями, досягали свого zenіту і в-весь час проривались лютою лайкою, погрозами і мордобоем, а в окремих випадках і поножовщиною.

Я ніколи не цікавився картами і досі не вмію їх навіть розрізняти, тим більше тасувати, а тоді вперше почув про ціле явище в картярстві, яке називалося „фуфло”, тобто туфта, липа. „Фуфло” значить програти і не заплатити, бо нема чим. Це поняття вийшло за межі картярства і в ширшому значенні означало не виконати того, що обов’язково повинен виконати. Той, хто не заплатив, називався „фуфлыжником”. Так, між іншим, в зеківському середовищі називали і керівників держав (королів, президентів, генсеків), які не виконали своїх обіцянок. Зокрема, Ленін, Сталін, а потім і Хрущов теж були „фуфлыжниками”, бо не виконали того, що обіцяли. Та це просто до слова.

Але, повертаючись до грубої дійсності, залізні закони картярів змушують платити і часом бувало, що „фуфлыжник” тікав за захистом під вишку, а той, що виграв і не дістав у руки виграшу, гнався за ним з ножем. Утікач застрибував у „заборонку” (передзонник) біля вишки, а переслідувач туди застрибнути не наважувався, бо міг склопотати кулю. Часом такий банкрут утікав на вахту або до ізолятору.

Словом, все проходило відповідно до обставин. Такі картини я застав тут. „Фуфлыжника” часом переводили в інший табір, часом випускали через деякий час і в цю саму зону. Тут його могли побити (або й зарізати), але в описуваний час, наскільки знаю, обходились просто побоями. (Звичайно, в ту саму зону випускали, коли вже згорали перші пристрасті, тобто, коли вже проходив час). З часом все поступово затихало, але репутація „фуфлыжника” лишалась надовго або й назавжди.

Трохи нижче я подам деяку ілюстрацію цього явища, а поки продовжу загальний його опис. Так от, у дні зарплати більш помірковані зеки, тобто ті, що зовсім не грали або грали розсудливо, купували продукти і курево. Більш-менш помірковані картярі знали, що сьогодні-завтра вони можуть позбутися всього і тому, на всякий випадок, запасалися хоча б тютюном.

Що ж стосується найшаленіших, — а таких було дуже багато — вони з ходу кидалися в гру і, або збагачувались і на другий день були веселими і добрими, або програвались — і були похмурими і злими. Пам’ятаю стіл посередині бараку, за яким одноразово грало з десятеро чоловік (а ще більше спостерігало), а по кутках, ховаючись за нарами, грали інші гравці парами, які без кінця сигналі і визвірювались один на одного. Таких була більшість і, при всій їхній азартності, вони були обережнішими, бо схватись їм було легше, ніж тим, хто грав за столом, або навіть просто спостерігав.

На шухер виставлялись пости, яким потроху скинувшись, щось платили. Коли чулося „Атаз”, всі розсипались і падали на нари, удаючи, що сплять.

Наглядачі вбігали і часто когось хапали, саджали до карцеру, позбавляли заліків робочих днів. Якщо знаходили карти, забирали і нищили. (Чомусь картярі, позичаючи один одному карти, остерігали „Смотри, не спали”. Це означало — не попадись).

Потім наглядачі йшли, і все починалось спочатку. Пам’ятаю випадок, коли вигук „Атаз” пролунав здавлено і тут же захлинувся. Виявилось, що наглядачі непомітно підкралися і заткнули атазникові рота. Та все ж він на мить вирвався і крикнув, стукнувши у вікно. Його трохи пом’яли і потягнули до ізолятору, але багато картярів встигло схватись, правда, не всі. Пізніше над тим атазником довго піджартувували, — як він здавлено гукнув і осікся, як недокручений патефон.

Під час такої масової гри звідусіль чулося — і з загального столу, і з нар — приглушене або й не приглушене: „Я тебе что сдавал, падло? Давай, ложи десятку, сучара!” і т. п.

Згаданий мною Саньок Самоваров із зміїним сичанням накидався на своїх противників: „Я тебе чего говорю, бля...”

У картярському запалі він забував про будь-яку небезпеку, навіть коли перед ним був противник, який міг його прибити або й зарізати.

Так, одного разу він визвірився на „законника”, з яким грав того разу. „Законник” визвірився ще більше, а потім схопив із сусідніх нар утиральника, накинув його на горло Санька і почав душити. На щастя, вчасно відпустив.

Згадуючи Санька, не можу не згадати, що у блатної і приблатненої публіки велика схильність до подвоєних шиплячих, зокрема до літери „р”. Саньок був типовим кримінальником, хоч не блатним, і літера „р” у його виконанні мені особливо запам’яталась, хоч подібних виконавців було навалом. Цікаво, що я найкраще запам’ятав не його лайку, а навпаки, його подяку, бо говорив він не по людськи „спасибо” чи „благодарю”, а вимовляв „благодаррррю” (з трьома „р”).

Завершуючи тему картярства, хочу знову торкнутись „фуфлыжництва” у досить своєрідній варіації. Тепер це стало літературним виразом, перекочувавши у широкий світ. Мені запам’ятався епізод, в якому відобразилось цінування цього явища різними категоріями в’язнів, зокрема „законниками”, тобто блатними, як „гарантів” неписаної зеківської конституції.

Сам епізод був такий.

Під час чергової картярської вакханалії один з гравців без всякої видимої причини почав бити другого, мотивуючи тим, що той, кого він б’є, — „фуфлыжник” — і вже не має права грати. Той, хто бив, був здоровий хлопець з широким монгольським лицем. Той, кого він бив, був теж здоровий хлопець, не відповідав ударами на удар, а тільки закривав лице і закликав одуматися, бо він ні в чому не винний. Монголовидний нападник не зважав ні на що і бив, намагаючись попасти в лице. Котрийсь із картярів втрутився і сказав, що бити немає чого, бо, якщо той хлопець зробив колись погано, це ще не причина все життя його переслідувати. Монголоїдний заревів і на цього чоловіка, і він замовк, видно, остерігаючись агресивності монголоїдного. Тим часом побитий хлопець кудись зник і гра закипіла з новою силою, так що недавня сцена тут же забулась.

Знову посипались перервані було вигуки „что я тебе сдавал, сука!”, „хули ты лыбишься, проподлина?” — і ніхто не пам’ятав розбитої чужої фізіономії і несміливих закликів до справедливості.

Та несподівано рвучко відчинились двері, і на порозі з’явився тільки-що побитий хлопець у супроводі Женьки Колеса, заспаного і в накинутому на спідню сорочку бушлаті.

Монголоїдний підняв голову від карт і, не побачивши Женьки, побачив побитого хлопця, який дивився тепер на нього з переможним глумом на лиці.

„А”, — заревів монголоїдний, але тут же осікся, бо побачив Женьку. Тепер недавно битий схопив свого кривдника за барки і почав його бити, гупаючи його спиною і головою об стіну, а Женька озвучував цю розправу хрипким своїм голосом: „Ты что же, падло, выкомариваешь. Я спал уже, а должен ходить сюда. По р-роже его, по р-роже!”

Монголоїдний і не писнув, і мовчки терпів побої, хоч морда в нього була начисто розквашена.

Такою була тут влада блатних, а пахан Женька був гарантом неписаної зеківської конституції.

Я лежав на своєму місці на верхніх нарах з книгою і бачив все це від початку до кінця. Багато хто знав справжню ціну блатним, але для багатьох вони були авторитетом, і для підтримки цього авторитету треба було часом робити красиві жести на захист справедливості. Коли Женька пішов, перервана гра почалася з іще більшим азартом...

Через кілька місяців блатних кудись повезли, а гроші зекам перестали виплачувати. Замість них почали давати бони чи купони (не пам’ятаю їхньої назви), які отоварити можна було тільки в зоні, і картярські оргії припинилися. Тобто про припинення картярства навіть мови нема — воно нікуди не зникало і активно жило між нарами, на нарах — з погрозами, сичанням та хапанням за горло і т. п., але таких відкритих шабашів все ж не стало.

Щодо наркоманії, вона, як завжди, була і залишалась трошки прихованою, але абсолютно явною. Всі знали, що вона є, що вона поруч, бо всі її бачили — і зеки, і начальство. Винних, я повторюю, часто ловили і карали, але розслідування я не бачив жодного. Забігаючи наперед, щоб вичерпати тему, хочу сказати, що востаннє про Женьку

Колесо я почув приблизно через рік — вже у 57-му році. У таборі з'явилися плакати, які створювали враження, що радянська влада всерйоз почала розуміти небезпеку криміналу і, відповідно, почала з ним боротися.

На одному плакаті було зображено розгублену жінку, яка сиділа на підлозі своєї квартири, розгромленої злодіями, і з жахом дивилася навколо. Напис був такий: „Вор приносить горе трудящим ся”. На другому плакаті був зображений кримінальник, розписаний наколками типу „Люблю тебе, люби мене”, „Годи идут, а щасья нет” — у супроводі віршика „Весь он исколот с шеи до пят, всем дикарям завидно” і т. д.

Приблизно у той же час було введено нову адміністративну посаду, т. зв. „отрядного”. Це означало, що якусь певну бригаду або навіть 2-3 бригади опікає-курирує офіцер, який стає самим безпосереднім представником адміністрації для цих бригад, і всі питання, які можуть виникати у зеків до начальства, у першу чергу повинні бути розв'язані з ним.

І от в бригаду, в якій я був тоді, прийшов новопризначений „отрядний”. Не пам'ятаю його звання, але видно було, що він далеко не новачок у цій системі. Своє звернення, дуже емоційне і голосне, щоб не сказати крикливе, він почав з того, що ці плакати не випадковість, що натиск на злочинність взагалі і на порушників таборового режиму зокрема, буде дедалі посилюватись. Потім він почав говорити спокійніше і на мене особисто справив враження розумного і навіть доброго чоловіка (хоч розум і доброту цієї публіки я завжди сприймаю з дуже серйозними обмовками).

Крім іншого, він розповів і про одного з тутешніх блатних, якого знали всі.

Його на клопотання якихось місцевих (магаданських) партійних організацій звільнили (в той період деякої розгубленості центральної влади в окремих випадках таке могло статися щодо окремих кримінальників через місцевий суд), надавши йому право виїзду з Колими. І от він поїхав, але через два тижні попався на ганебній справі — обікрав студентку, з якою їхав у поїзді і до якої успішно залицявся. А там же і красти не було чого, крім якоїсь часточки убогої студентської стипендії. І от він послав з нового ув'язнення листа до Женьки Колеса (Женька був вже в іншому місці), в якому розповідав, як він, неначе в сні, пробув два тижні на волі, але не втримався, обікрав студентку і попав знову. Закінчив листа філософською сентенцією, що, видно, їм призначено долею не розлучатись з тюрмою. (Їм — це значить „законникам”). Передаю так, як розповів цей офіцер, нічого не додаючи і не віднімаючи.

Від себе додаю, що сам Женька не справляв враження такого, який міг би позаритись на студентські копійки.

Щодо багатьох учасників його команди, це припустити дуже легко.

Незабаром я тоді перейшов в іншу команду, в якій був інший „отрядний”, і якого я пару раз тільки бачив здалеку. Познайомився ж тільки, коли підписував обхідну при звільненні.

Але повертаюся до перерваної розповіді про бригаду Кості, яку було врешті розформовано, а всі ми були розсіпані по різних бригадах. Цю розповідь я закінчу одним епізодом, який, при всій своїй пошлості, вартий уваги, бо вписується в той час (при всьому тому, що він не новий).

Ми, як я розповідав, рили траншеї і прокладали труби, і по ходу роботи опинились в горішній частині якоїсь малолюдної вулиці. І от одного разу під час обіду, коли вся бригада вилізла з траншеї, з бокової вулиці вийшла п'яна жінка — весь її облик говорив про недавню зечку, до того ж жучку — і сіла на якийсь камінь метрів за десять від нас. Спочатку всі мовчали, потім хтось жартома до неї озвався, потім ще хтось, а вона мовчала.

Але зненацька після мовчанки заволатала на всю вулицю — „ай-я-яй, ... хочу!” Всі на кілька секунд зацікавилися, потім отямився і зареготали. Вона, тим часом, знову завилала те саме. З'явився міліціонер, який, як видно, добре знав її, потім інший, і кудись її потягнули.

Чути було, як вони лаялись: „у, ... старая”. Певна розгубленість всієї бригади відчувалася, хоч і прикривалася реготом.

Один бригадник з кількома судимостями сказав і, мабуть, висловив загальну думку: „Дело прошлое, сам проходимец, видал проходимцев, а такого еще не видал”.

Словесна конструкція з двох слів „дело прошлое” була дуже популярною частиною гулагівського фольклору. Була вона дуже популярною і в таборах берлагівського типу, і тут, в ІТЛ. Навіть незбагненно, чому вона так прижилася, що її вживали при нагоді і зовсім не до речі.

Після розформування Костиної бригади я опинився в бригаді Бориса Васильовича Калини, яка займалася будівництвом житлових будинків. Але перед тим, як розповісти про нового бригадира і ще декого, я розповім про таборове начальство — і золотопогонне, і зеківське.

Начальником табору був старший лейтенант Катков.

Це був старий енкаведист, про якого говорили як про колишнього полковника, розжалуваного до старшого лейтенанта за сваволю. Справді, його вже немолодий вік і впевнена постава, його владний голос, який знав тільки зверхницькі інтонації, підтверджували цю чутку. Заступником його був ст. лейтенант Тютіков, який справляв враження людини розсудливої і схильної до справедливості. Один час обов'язки начальника виконував майор Жирков, якого я повинен би знати найкраще, бо пару місяців був днювальним у штабі під час його начальствування, — але не знаю, бо це був службист, в якого за межі офіційності нічого не виступало. Оперуповноваженим був майор Колодежников, з яким я мимоволі познайомився, коли працював днювальним у штабі. Я вже говорив, що від цієї публіки треба бути якнайдалі, але в глибині душі враження було саме таким.

Він був освіченішим і розумнішим за своїх колег. Пару раз, коли я працював у штабі, він заводив зі мною розмови на культурницькі теми і виявив деякі знання в музиці і в літературі — неймовірна рідкість для тієї братії. Але від будь-яких висновків я утримаюсь, бо у цих хлопців за привітною усмішкою може таїтися зміїне жало, хоч, ніде правди діти, рідко, але трапляються і серед них люди.

Незабаром Колодежников пішов працювати в управління, а на його місце прийшов колишній аляскитовський кум Орлов, тепер вже капітан. Тут все було ясно і двох думок бути не могло. Розмовляв з ним тільки, коли підписував обхідну при звільненні. Правда, мій бригадир Микола Богатирьов, з бригади якого я вийшов на волю, розповідав, що Орлов дуже цікавився мною і пропонував йому кидати на мене оком. Така вже собача служба.

Начальником Гісу був ст. лейтенант Голуб, з яким я пару раз розговорився, коли був днювальним у штабі, і мені здалось, що в глибині душі цього повністю зросійщеного українця є якесь глибоко заховане національне почуття.

Втім, можливо я прийняв бажане за дійсне. Начальницею медпункту була лікарка з офіцерським званням, про яку всі говорили як про морфіністку.

Всі розповідали, що коли приходить час уколу, вона зла і непоступлива з хворими, а коли, нарешті, уколеться, стає доброю і поблажливою.

Це я переповідаю, а не розповідаю, бо мені не довелось, чи майже не довелось бути в неї на прийомі. Але її вигляд, її лице справді наводили на думку, що чутки не безпідставні. При ній фельдшером працював зек, узбек, прізвища якого не пам'ятаю. Пам'ятаю тільки, що це був розумний, привітний чоловік, до того ж хороший фахівець.

Нарядчиком був колишній морячок, а тепер зек Віктор (за очі Вітька). Це був чоловік досить нормальний, але можу швидше сказати про нього щось смішне. Справа в тому, що він часто по таборовому радіо читав накази начальника, копіюючи при цьому Левітана. Звичайно, це нерозумно, але коли він з притиском читав підпис „Катков”, було смішно, але зносно. Тільки у вухах відлунював левітанівський бас „Генаралиссимус Сталин”. Але коли він читав накази, підписані Тютіковим, враження було просто абсурдним. „Тютіков”

— не припечатаяш, не приб'єш і левітанівського псевдоефекту зовсім не виходило. Всі над цією його слабкістю підсміювались.

Другим нарядчиком, заступником Віктора, був сибіряк Женька, колишній студент, непоганий чоловік, який при мені звільнився.

Мій новий бригадир, Борис Васильович Калина, був чоловіком хорошим і розумним, хоч багато в чому дуже чужим мені.

Це був білорус з походження, який стояв на абсолютно російських позиціях і з подивом поглядав на мене, бо я, хоч не розкривав своїх карт, ніколи не приховував, що почувую себе українцем.

Часом він кидав скептичні репліки, але в явну полеміку не вступав. Тільки раз ми про щось розговорились і по ходу розмови він мені сказав: „Смекалку русскую проявить надо!” Я відповів: „Дак я ведь не русский!” І тут в нього вихопилось: „От националист хохляцкий!” Але це не заважало нам мати хороші відносини і тоді, коли він був моїм бригадиром, і пізніше. Хоч, звичайно, невисловленими лишались деякі думки. Пізніше з ним, на жаль, сталося нещастя, в наслідок якого він осліп на одне око. Згодом він став таборовим культургом і, між іншим, опікав і таборову бібліотеку, в якій я постійно пасся.

В-весь час ми були близькими знайомими, а коли я звільнився, деякий час листувалися. Ми були дуже різними людьми, але багато що зближувало нас. Мене дивувала його практичність і знання справи, зокрема будівельної. За що сидів, не знаю. Під час війни він воював, був офіцером, мав багато нагород. Ким працював до арешту, не уточнював, але, наскільки я розуміюся на людях, у минулому він був керівником явно не середнього рівня, який став жертвою сваволі або непорозуміння, а не свого злочину. Сталіна він, до речі, не любив, а любив, швидше, Хрущова. Я бачив і бачу тепер в ньому бездоганно порядного чоловіка, якого згадую із сумом та співчуттям.

В бригаді Бориса Васильовича публіка була найрізноманітніша, хоч, звичайно, переважали кримінальники. З некримінальників була тут пара солідних російських мужичків, один з яких сидів за вбивство колгоспного коня. Питати якось не випадало, але і досі хочу зрозуміти, як можна було вбити того бідного коня.

Ці мужички явно не були кримінальниками. Ще тут був колишній військовий курсант, Володька Щукін, який сидів за те, що сп'яну почав стріляти на посту. Якби не щаслива випадковість, міг би вбити кількох чоловік. Це був веселий шалопай, але теж не кримінальник.

Решта була не раз судимою публікою, і картярство та наркоманія були тут звичним заняттям.

Я вже згадував про угорські події восени 56-го року, до яких ставлення зеків в основній своїй масі було однозначним — співчуття угорцям. Саме в цей час я перебував у бригаді Калини і не знаю жодного протилежного випадку тут чи взагалі в тому таборі. Можливо, так виявлялося багаторічне озлоблення більшості тутешнього народу, можливо щось інше.

Через багато років більшість народу (тут вже мова не про зеків), задурманена і теж по-своєму озлоблена, раділа вторгненню до Чехословаччини.

Правда, багато хто (і я з ними) зазнали шоку, з якого довго тоді не виходили. Мабуть, ці явища чекають дослідників — істориків, соціологів, психологів, щоб зрозуміти всі повороти людської думки.

До весни я пробув у бригаді Бориса Васильовича — копав траншеї, носив колоди та цеглу і виконував багато інших робіт, пов'язаних з будівництвом. Виробнича територія була оточена колючим дротом і вишками, так що охоронялася цілком надійно. В середині зони поруч з воротами і вахтою стояв чималий тимчасовий барак, в якому містилася невелика майстерня для заправки ломів та кайл. Також тут містилася кухня, де бригадний кухар варив обід: справа в тому, що будівельні бригади, які були розкидані на значній території, самі варили собі обіди. Тобто, бригадир призначав кухарем зека, якого

звільняли від основних робіт, але його проводили, як і інших робітників, і платили, як і всім.

Він одержував продукти для супу, який постійно варив на виробництві. Як правило, це був круп'яний суп, зрідка — борошняна затируха. Цей суп не був такий відчайдушно-голодний („крупинка за крупинкой гоняется с дубинкой”), як колись, але й ситним зовсім не був. Мабуть, його можна назвати цинготним, бо ні разу не мав у собі навіть сушеної картоплі, не кажучи про цибулю.

Взагалі картоплі — хоча б сушеної — в таборовій їдальні на Колимі я не бачив ні разу. Цинга в цьому таборі теж процвітала, хоч, на відміну від попередніх років, тут можна було купити якісь вітаміни. Тут теж стояли хвоя і стланник, але їх мало хто пив — ні адміністрація, ні становище не примушували до цього. Отже, цинга не так гостро відчувалася, хоч була. Спілкувався з Юркою, з Льовою і іншими, про яких мова нижче.

Навесні у мене з'явилась можливість влаштуватись днювальним у штабі. Ця робота мене привабила тим, що, як мені здавалося, в мене з'явиться час для читання. Крім читання, дуже привабливою виглядала можливість якийсь час пожити не в переповненому людьми бараці, з криком та бійкою, а в окремій кімнаті, де можна знайти хоч невеликий спокій. Днювального штабу в той час проводили по виробничій бригаді і, таким чином, питання оплати здавалося вирішеним. Через пару місяців я повернувся, вірніше, перейшов у бригаду, бо робота днювальним мені остогидла.

Тут роботи в мене менше не стало і спокою аж ніяк не додалося. Працював я нічним днювальним — мив і прибирав майже всю ніч, а вдень спати не міг, бо за дверима кімнати, в якій я жив із старшим днювальним, Яшкою Новосельцевим, був постійний гамір. Адже ці двері виходили в коридор, в якому вдень завжди було людно. Так що в підсумку я нічого не вигадав. До того ж у мене з'явився страх — а чи не будуть мене вважати за стукача? На щастя, цей страх виявився безпідставним. Але щодо інших прикрощів, названих мною, вони реально існували.

Але про все по порядку.

Штаб цей, як я вже розповів, містився всередині таборової території, і в ньому перебувало начальство. Старшим днювальним був Яшка Новосельцев, в активі якого було 8 чи 9 судимостей за кишенькове злодійство. За його розповідями, він був колишнім офіцером, старшим лейтенантом. Не берусь судити, наскільки це правда, але фотокартку свою в офіцерській формі він мені показував. Був він досить недурним, тільки якимсь слизьким. Мабуть, характеризуючи його, найкраще обмежитись цим словом. Слизький. Безумовними в ньому були тільки його судимості. Ще багато хто про нього говорив, що він торгує планом під носом у начальства. І справді, на це дуже скидалося, але я цього не бачив, тому розповісти нічого не можу. До нього часто приходили різні зеки і таємничо про щось перемовлялись, часто його відкликали набік — все це підтверджувало його похмуру репутацію.

Тим не менше ненавиділи його люто. У мене з ним були можливості робити собі добро, тільки кожен з нас робив це по-своєму. В кабінеті начальника, куди я мав доступ для прибирання, все було закрите, як у інших кабінетах, тільки телефон лишався відкритим. (В кабінеті опера прибирати міг тільки Яшка — тільки вдень і в присутності господаря).

В цьому таборі було чимало зеків, які могли подзвонити комусь в Магадані, і часто, коли не було начальства, Яшка пускав їх за плату. До мене теж звертались і я, у мій час, теж пускав, але ні разу нічого не взяв, навіть цигарки. Це, очевидно, в очах інших зеків дуже розділяло мене з Яшкою.

Відношення до нього і до мене проявилось в одному своєрідному випадку. Одного разу мені доручили під час мого чергування підбити пошкоджену штукатурку на стелі з тим, що вранці прийдуть штукатурки і залагодять це місце. Я не так зрозумів і здуру відбив штукатурку у всьому коридорі, — а він був чималий. І, здається, продовжив би далі, якби лишився б час, і були б іще сили. А виносити відбите вже сил не було. Вранці підмів,

умився і ліг спати, а Яшка пішов на своє чергування. Через деякий час я прокинувся від страшного крику під дверима — і все зрозумів. Вступив у валянки, накинув тілогрійку і вискочив у коридор. Бачу, Яшка, блідий, як смерть, стоїть біля стінки, а четверо штукатурі розмахують кулаками перед його носом. Серед них особливою голосистістю і експансивністю виділявся невисокого зросту азербайджанець. Я підскочив і сказав: „Братцы, он ни при чем, виноват только я. Сдуру не так понял и наделал делов”.

Хвилиenne замішання, німа сцена, а потім нова атака на Яшку: „Почему, падло, не объяснил человеку?” Закінчилось тим, що я затулив Яшку, а їх почав відштовхувати. Тут з’явилося якесь начальство і інцидент вичерпався. Таким чином, моя провина стала Яшкиною, а мені ніхто нічого не сказав, хоч винен був тільки я.

Штукатурі заштукатурили ту чортову стелю, продовжуючи лаяти Яшку, правда не так вже люто, як раніше, а я кілька днів почував себе винним перед ними і перед Яшкою. Незабаром я домовився з бригадиром Ніколаєм Богатирьовим, і він охоче взяв мене в свою бригаду.

Ми давно знали один одного, і в нас завжди, до самої розлуки зберігались прекрасні відносини. Цікаво, що ми дуже мало розмовляли, але завжди зберігали симпатію один до одного і готовність прийти на допомогу.

Так от, коли я вже був у бригаді Богатирьова, Яшка звільнився. Через кілька днів він відлетів до Хабаровська — і знову заліз у чужу кишеню і знову піймався.

Розповідали, що, торгуючи планом, він зумів зібрати і передати на волю для зберігання 17 тисяч. З цими грошима він і поліз в чужу кишеню. Всьому цьому я схильний вірити, знаючи Яшку. Може, в чомусь тут були й перебільшення, але суть події була саме такою. Мимоволі думалось, що такими людьми повинна б займатися психіатрія.

В бригаді Богатирьова я пробув найдовше, здебільшого працюючи на будівництві кінотеатру по вулиці Леніна, і звідси звільнився навесні 1958 року. Про цю бригаду і все пов’язане з нею, я розповім, а поки кілька слів про деяких знайомих, — у мене вже їх було багато.

Ці знайомі були з бригад, в яких я побував або поруч з якими жив чи працював. Але для того, щоб вичерпати тему 56 року, — а це був рік, як я вже зазначав, особливий — я повернувся до події, яка сталась у цьому концтаборі, приблизно через місяць після мого прибуття туди. Розповідаю, щоб додатково проілюструвати своєрідну і раніше незнайому в ГУЛАГу і в Союзі атмосферу потепління сердець, яка на дуже короткий час тут запанувала.

Суть події така.

В тому таборі був колишній матрос кадрової служби на прізвище Ушаков, родом з Уралу. Мені розповіли, що сидить він за те, що брав участь у розправі над стукачем на кораблі, на якому служив. Цього стукача вони повісили і, звичайно, були покарані. Не знаю, як інші, але Ушаков дістав 25 років. Якийсь час він просидів, але у 56-му році на Колимі кілька місяців працювала Комісія Верховної Ради на чолі з відомим у той час партійним і державним діячем Пospelовим. Це те, що я вже говорив. Ця комісія переглянула, очевидно, справи всіх в’язнів з 58-ю статтею, бо це було найактуальнішим у той час. Але справи побутовців вона розглядала дуже вибірково і, в значній мірі, випадково, хоч, безумовно, тут перегляд теж був потрібен. Справа Ушакова була, звичайно, після Сталіна, і носила, звичайно, ознаки неполітичного, а чисто побутового злочину.

Так от, мати Ушакова, випадково чи не випадково, приїхала в той час у Магадан і добилася в цієї комісії перегляду справи сина. Її переглянули і скинули йому 15 років — лишили 10. Це було дуже відчутною подією. Таборове начальство вирішило використати це з виховною метою і запросило цю жінку прийти в таборовий клуб на загальні збори. Справді, народу прийшло багато і вільних місць не було.

Я теж там був і сидів поруч з бригадниками, яких я вже назвав: тут були Юрка, Сергій, Мішка Попов і інші. Мати Ушакова була старою вчителькою, в ній відчувалася

інтелігентність і людяність. Вона почала з того, що дуже хвилюється, і їй важко говорити, тому просить вибачити, якщо щось скаже не так. Потім сказала, що, на її думку, уряд став на інший шлях і керується тепер гуманними принципами. Закінчила тим, що закликала начальство скрізь, за будь-чим все ж таки бачити людину.

Потім виступив її син, який сказав, що, хоч в його справі були елементи творчості слідчого, але, в основному, засуджений він був за діло, а тепер з ним повелись великодушно. Коли говорила його мати, відчувалося зворушення в залі, а Мішка Попов навіть просльозився.

Мабуть, згадуючи Попова, варто пригадати, як він, кілька раз суджений і звільнений по амністії 53-го року, з обуренням розповідав, як його в тому ж 53-му році знову посадили.

„Вот, посмотри, советская власть, ..., как дело мотает: я моечкой (бритвою) карман разрезал, а они, суки, грабеж мне пришили! Я кричу, какой грабеж, ..., ведь это же воровство и все. Нет, намотали грабеж?”

І от він розчулився настільки, що просльозився, і потім сам собі довго дивувався. Цією розповіддю я ще раз підкреслюю особливість 56-го року і повторюю, що цей час чекає своїх дослідників.

Додам тільки, що не всі, звичайно, просльозились, але розчулення було загальне. А сиділи ж там дуже далекі від сентиментів люди.

А тепер — продовження розповіді про знайомих у тому таборі.

В хороших я був стосунках з Миколою Бекетовим, що походив з Кубані. Це був розумний і непоганий чоловік, правда, з деяким зовнішнім кримінальним забарвленням. Це могло бути від тривалого перебування у кримінальному чи хоча б у напівкримінальному оточенні. А він же був старим колимчанином, де все в той час було криміналізованим. На місцевій говірці це називалось „отрицаловка” („да здесь одна отрицаловка”). За його розповідями він (принаймні, в одній із судимостей) постраждав за т. зв. „превышение меры необходимой обороны”. Тобто, в перекладі на людську мову, тяжко побив нападника.

Коля Бекетов був взагалі далекий від українських проблем, але ставився до них з деяким розумінням і, навіть, з симпатією. При всьому цьому була в нього одна дуже цікава риса. Коли б він не зустрівся зі мною чи з будь-яким з інших знайомих, він обов’язково розповідав, як він комусь побив морду або, як мінімум, послав когось якнайдалі. „И что ты думаешь? Он разворачивается — и меня по роже. Но у меня же р-рожа не заезжий двор-р. Я р-разворачиваюсь — как дам по зубам, — дак он с копыт долой”.

Це, мабуть, найхарактерніший уривок з його розповідей мені і всім іншим. Іноді я себе навіть ніяково почував, що нічим подібним не можу похвалитись, бо нікого не послав і нікому морди не побив. Так що, як правило, мовчки вислуховував його бравати і переводив розмову на іншу тему.

Серед інших зеків мою увагу з певного часу привернув один, лице якого я відразу впізнав. Це був колишній аляскитовський бригадир Миколай Мальцев, про якого я згадав вище. На Аляскитово це був зухвалий і цинічний чоловік, який „працював” під блатного. Тут він поводився досить скромно, тільки в моїй уяві все поставав аляскитовський зухвалець, якого я добре пам’ятав. Пізніше я дізнався, що в його бригаді на Аляскитово побував Микола Мамус і добре потріпав йому нерви. Дійшло до того, що Мальцев вимагав у начальства забрати від нього Миколу: „Или Мамус, или я”.

Тут, я повторюю, він поводився досить скромно. Коли я працював днювальним у штабі, мені довелося його викликати до опера Колодежникова. Радіо чомусь не працювало, і я прийшов до бараку, в якому він жив. Увійшовши, я підійшов і запитав: „Ты Мальцев?—Я. —К Колодежникову”.

У штабі в коридорі я щось робив, і відчував на собі його погляд, коли він чекав запрошення увійти до кабінету. Врешті він підійшов і запитав: „Скажи, где я тебя

видел?—На Аляскитово, — А, ну здоров”. Ми розговорились, і через кілька хвилин я з подивом побачив, що переді мною зовсім інший чоловік: замість брутальної бравади, властивої йому раніше, я почув розсудливі міркування. Більш того, кримінальна публіка навколо його дратувала, хоч за колишніми його мірками повинна була б імпонувати. Між нами встановились хороші відносини і лишались такими аж до мого звільнення.

В цьому таборі він теж став бригадиром і кликав мене до своєї бригади. Я, звичайно, відмовився.

Пізніше сталося так, що підлеглі бригадники його побили, так що скривджені ним на Аляскитово люди можуть себе вважати до певної міри відомщеними. Це між іншим. Спочатку я хотів висловити йому те погане, що думав про нього, але пожалів, побачивши, що йому важко й без мене і сподіваючись, що дещо він усвідомив сам.

Сюди він попав, тому що після звільнення по 58-й статті в одному місці бурхливо повів себе, і за це був засуджений на кілька років. В нього ще був живий старий батько, який його дуже чекав, а він приховував від батька правду про своє теперішнє становище — „не могу же я написать, что сижу за хулиганство”. І писав додому, що затримався в Магадані для заробітку, даючи зворотню адресу своїх знайомих на волі, і в-весь час відчуваючи хиткість і ненадійність цього обману.

Практично єдиним чоловіком у таборі, з яким я міг розмовляти українською мовою, був виходець з Вінничини, але довголітній мешканець Донбасу на ім'я Василь.

З ним я познайомився ще в бригаді Кості — він приходив у той барак і привернув мою увагу.

За розвитком і світоглядом це був повний примітив — досить сказати, що слово „енциклопедія” в нього було лайливим. В той же час це був чоловік з тверезим селянським розумом, якого не приваблювала кримінальна екзотика і який взагалі кримінальщину ненавидів.

Не знаю, чи не пам'ятаю, за що він сидів, але сидів він довго. До того ж був одним з небагатьох з однією судимістю. Він часто приходив до мене і я часто намагався чим міг допомогти йому, хоч ми часто сварилися на культурницькому ґрунті. Досить сказати, що він ненавидів інтелігенцію і був страшним богохульником. Я час від часу зривався і досить різко ставив його на місце. Він огризався і йшов, але пізніше сам приходив і вибачався.

В нього було багато суперечностей — наприклад, у нього билась поетична жилка і взагалі він любив поезію, але при цьому лаяв поетів і письменників.

Більш того, він počував себе українцем і всюди говорив українською мовою, хоч терпів багато неприємностей з-за цього. Розпрощались ми дуже тепло і деякий час листувались.

Він прислав мені фотокартку з теплим, навіть розчуленим написом. Характерна риса багатьох українців все ж таки писати російською мовою не обминула і його — а говорив же тільки по-українськи.

Варто згадати ще одного чоловіка, з яким, на жаль, я не встиг познайомитись. Це був Микола Москаленко, якого я бачив здалеку і про якого чув. Зацікавився ним, коли було пізно: він пішов у побіг, але на 6-й чи 7-й день був упійманий. Під час втечі про нього заговорили всі, і всі гадали, чи пощастить йому втекти „з кінцями”. На жаль, не пощастило.

Микола Бекетов добре його знав і розповідав все, що про нього знав. Пам'ятаю, він кілька раз сказав: „Да, это парень с прошлым”. Так я дізнався розрізнені, але цікаві уривки з біографії Москаленка.

Це був українець, батьки якого під час колективізації були вивезені до Сибіру і зуміли якось вижити. Там Микола і народився. Армійську службу проходив у Західній Україні, де зв'язався з бандерівцями. Не знаю, наскільки був серйозним цей зв'язок, але сидів, виявилось, давно і за що конкретно — Бекетов не знав.

В той час я працював днювальним у штабі і часто прибирав у кабінеті начальника. Там, як я зазначив вище, все було закрите, крім телефону. На 2-й чи 3-й день після втечі Москаленка я побачив на столі записку, яка, мабуть, була випискою з якогось документа. Наводжу, наскільки пам'ятаю.

„...Москаленко (ім'я та по-батькові), ...год рожденія (не пам'ятаю), судим 5 раз”. Потім, я знаю, він сидів один час на пересилці поруч з нашим табором. За новими правилами (з 53 р.) він, мабуть, одержав 3 роки, якщо не зробив більше нічого. Звичайно, це плюс до тих років, яких не відбув. Так і лишився цей хлопець загадкою для мене.

Льова Захаров, з яким ми часто бачились, познайомив мене з цікавим чоловіком, який зайняв почесне місце в моїй пам'яті. Це був таборовий художник Кость Сергійович Ставинський, одесит і інтелігент з великої літери, хоч, правда, неймовірно суперечливий у своїх поглядах та міркуваннях. Його обов'язком було писати різні оголошення і гасла на зразок „На свободу с чистой совестью!” і інші такі ж.

За сумісництвом він обслуговував і охорону, і у солдатській казармі висіли його плакати „Не допустим ни одного случая побега заключенных” і тому подібне. Саме цей момент я знаю тільки з його розповіді і, як завжди, розповідав він це майстерно. Крім того, він був завалений замовленнями від начальства всіх рівнів — портрети з фотокарток і т. п. Становище посідав досить стабільне і почесне за місцевими мірками.

В його розпорядженні було окреме приміщення — майстерня і кімнатка, в якій він спав, з'єднані досить великим коридором. Так що за таборовими поняттями він був чоловіком дуже привілейованим, і багато хто із заздрістю та антипатією до нього ставився. Я був удвічі молодшим, але ми дуже прив'язались один до одного.

Кость Сергійович дуже любив поговорити, а я для нього був вдячною аудиторією, перед якою він міг розвивати і відточувати свою думку, не боячись і відчуючи розуміння. Це був корінний одесит, який давно розлучився з Одесою, але внутрішньо завжди був з нею — про що б не говорив, що б не оповідав, — закінчував тільки Одесою.

У 30-ті роки закінчив художній інститут і, крім інших місць, працював на Мосфільмі. Під час війни воював — брав участь в документальних зйомках. Після війни працював художником-декоратором в театрі української драми у Ворошиловграді, а дружина його була актрисою цього театру. Були в нього син і дочка і туга за ними часто пропівалася в його висловлюваннях, хоч він її намагався приховувати. Приховував тому, що був чоловіком надзвичайно своєрідним і суперечливим. Досить сказати, що часто він висловлював думку, що почуття — це взагалі зайвий баласт, що єдине, що потрібне — це тверезий розум, який змітає всякі непрактичні сентименти. Що людям допомагати не варто, бо так чи інакше це обернеться злом. Але це було чисто теоретично, а насправді він був добрягою, чесним і гуманним чоловіком, який завжди приходив на допомогу іншим, особливо симпатичним йому людям.

Та й теоретично він часто заперечував самому собі і часто висловлював протилежні думки.

Його теоретичний прагматизм можна було увібгати в рядки Бориса Слуцького (написані пізніше):

*Да какого еще рожна?
Человеку нужна не елка,
Человеку печка нужна.*

Звичайно, все це у нього було нічим іншим, а тільки захисною оболонкою.

За всією цією оболонкою, за всеосяжним, здавалось би, скепсисом і легким цинізмом ховалась добра і дуже легко ранима душа, яку треба було оберегати від бруду і хамства навколишнього життя — і минулого, і нинішнього.

Був він чималого зросту і ходив, накульгуючи — наслідок поранення.

Лице, як, мабуть, у всіх одеситів, в нього було трохи євреїсте, — а може він і був євреєм з походження? , — тільки не афішував цього. В будь-якому разі був він людиною мужньою і доброю, яка прикривалася скепсисом, як щитом.

Він прекрасно знався на музиці, літературі, кіно та малярстві і мав дуже загострене відчуття гумору.

Справді, в самій тяжкій, навіть трагічній ситуації він вмів знайти смішні моменти і відтінити їх.

В той же час, мені здається, іноді він міг бажане приймати за дійсне і зрідка, але давати волю фантазії.

Про свою справу розповідав часто і, безумовно, сидів він безглуздо і невинно, але, розповідаючи про свою справу, згадував деяких слідчих і прокурорів, які йому співчували і висловлювали це. По-моєму, це було фантазією і сприйманням бажаного як реального. Хоч, звичайно, це маленькі деталі, вияв маленької слабкості, а взагалі мислив і розповідав він правдиво і тверезо.

Запам'ятався маленький, але дуже характерний момент.

Коли його у 50-му чи 51-му році посадили, до Ворошиловграда приїхав Руденко, колишній представник СРСР на Нюрнберзькому процесі і майбутній Генеральний прокурор. В той час Руденко займав високу посаду у всесоюзній прокуратурі і приїхав під час чергової політичної кампанії.

Нагадаю, що за часів Сталіна такі кампанії проходили в-весь час — досить згадати хоча б післявоєнні літературні та мистецькі розгроми, похід проти „безродних космополитов” і інше.

Приїзд Руденка був пов'язаний з черговим походом на щось і на когось. Він зібрав юридичну громадськість Ворошиловграду і, крім іншого, сказав, звернувшись і до адвокатів: „А вы, господа адвокаты, кого вы будете защищать?”

Звичайно, він не знав про справу Костя Сергійовича, але це вирішило його долю: і без того убогий захист було зламано в самому зародку і його засудили на 25 років. Тобто, захист, звичайно, був, але, насправді, він практично допомагав обвинуваченню.

Той, хто пам'ятає ті часи і бачить їх такими, якими вони були, той зрозуміє, що ніякий адвокат, і без того наляканий і вкрай обережний, і не писнув би після такого звернення, а сказав би тільки щось, щоб засудити.

Комісія Верховної Ради, про яку я згадував і яка справи побутовців майже не розглядала, його справу все ж таки розглянула.

Він добився черги в комісії і розмовляв з її членами, але був вже пізній час, і вони були перетомлені.

Тому розгляд був поверховий і швидкісний, йому зняли 15 років, але 10 лишили. Про все це він розповідав, і я цілком цьому вірю, крім розповідей про співчутливе до нього ставлення окремих (не всіх) емведешних та прокурорських чиновників на слідстві у Ворошиловграді (Луганську). Говорив він здебільшого по-російськи, але до українських проблем ставився з розумінням і симпатією, хоч, звичайно, з нальотом властивого йому скепсису. Був послідовним безбожником, хоч в чомусь і тут суперечив собі.

Так, наприклад, будучи в Югославії під час війни, він заходив в костьоли і міг розридатись від звуків органу і співів.

Часом згадую, як одного разу, коли увечері зайшов до нього, став учасником смішної сцени. Я де в чому педант і, звичайно, завжди чищу взуття, а того разу щось мені перешкодило це зробити, і тому я почував себе трохи ущемлено.

А в нас відразу розгорілася суперечка на релігійні теми, в нашому словообігу пробігали слова „рай”, „пекло”, „чистилище”, „душа”, „владарювання” і т. п.

Я, щоб почувати себе комфортніше, нарешті уловлюю паузу і прошу його дати мені ганчірку почистити чоботи. „Підождіть, — відповідає він. — Так розумієте...” і т. д.

Через деякий час я правлю своєї: „Дайте ганчірку!—Підождіть, чого вам так приспічило? Так на чому я зупинився? ...”

Так проходить чимало часу, він працює за мольбертом або готує щось, пов'язане з малюванням. Нарешті, у відповідь на моє чергове звернення, він уважно дивиться на мене очима, з яких окуляри давно сповзли на носа, і урочисто проголошує: „Нехай краще будуть брудні чоботи, ніж душа” — і урочисто піднімає палець догори. Ми обидва регочемо, він дає мені ганчірку, я за порогом змахую пилюку, і ми повертаємось до перерваної розмови.

Не пам'ятаю, в якому місяці, але в 57-му році йому виповнилося 50 років. Він запросив мене для скромної учти, яку він собі влаштував, користуючись своїми можливостями.

Він дістав трохи спирту і зробив якусь подобу лікеру, з їдальні приніс хліба і трохи перлової чи вівсяної каші, дістав і підсмажив чималий шматок риби, так що частування вийшло на славу. Я подарувати щось не міг, але все ж без подарунку (реального і широкого) не прийшов. Цей подарунок був віршем у формі сонета, який мені самому трохи подобається, і тому я наводжу його повністю:

*Коли я навітаюся до Вас,
Запрошений в народження річницю,
Вітаючись, я стисну Вам правицю,
І жити побажаю довгий час.*

*Знання, які складають Ваш запас,
Натури нерозтрачена скарбниця
Захоплюють мене — і мчить, мчить
За римами новими мій Пегас.*

*Перейдуть дні. Але від тих ночей
З дискусіями й димом тютюновим
Лишиться щось, невимовлене словом.
І Ви згадаєте, як втомлений Орфей,
Всміхався на скептичну Вашу мову
І слухав в ній і ямби, і хорей.*

Кость Сергійович був дуже задоволений і увесь вечір був веселий і балакучий.

Пам'ятаю, перед тим, як випити, він щось процитував з Ісаака Бабеля.

Про цього письменника та й не тільки про нього я вперше дізнався від Костя Сергійовича. У зв'язку з цим пригадую нашу розмову про Довженка.

Я ставився до цього режисера і письменника дужа упереджено, бо знав його тільки за фільмом „Щорс”. Вже набагато пізніше мої знання про нього розширились і ставлення пом'якшилось, хоч досі, на мій сором, я не все сприймаю у його творчості і вважаю його творчість дуже суперечливою.

Але перший, хто розширив мій погляд на Довженка, був Кость Сергійович. Він сказав, що це його улюблений кінорежисер і трохи розповів про його життя і творчість з невідомого мені боку.

Тут, до речі, був момент, коли безнадійний скептик говорить про улюбленого режисера — це по-справжньому справляло враження.

Вже значно пізніше, читаючи „Щоденник” Довженка і інші матеріали про нього, я згадував Костя Сергійовича. Часом згадую, як ми заговорили про гумор. Кость Сергійович проголосив цілий монолог (того разу російською мовою) і я дещо приблизно процитую.

„Французский юмор добродушен, хоть может задевать за живое. Английский юмор очень злой, он беспощаден. У русских, знаете, очень сильный юмор — сделать Великую Октябрьскую революцию — надо было обладать очень большим чувством юмора”.

Через деякий час Костя Сергійовича розконвоювали, а ще через деякий час він звільнився за заліками робочих днів.

Табір тим часом жив своїм життям. Вранці проходили щоденні розводи на роботу, біля воріт і вахти збирались бригади, за воротами гуркотіли машини. Зеків рахували — „первая, вторая...” — і машини розвозили роботяг в різні кінці Магадану. Увечері привозили, і зона наповнювалась гомоном, криками, лайкою, картярі по кутках різались у карти, часто визвірюючись і хапаючи один одного за горло, а наркомани так же глушили себе.

Щодня хтось звільнювався, часто хтось прибував сюди відбувати кару.

Мені запам'ятався етап з Чукотки, тому що я познайомився з деякими його учасниками, коли був у бригаді Богатирьова. Нижче я розповім про них

Голодних у традиційно-гулагівському значенні тут не було і, відповідно, доходять теж не було. Хоч, звичайно, коли затримували зарплату (ту саму у 100-200-300 крб. до хрущовської грошової реформи) або вона була занадто малою чи її взагалі в когось не було — а це було часто — тоді було сутужно, бо на одному гарантійному харчуванні живіт треба було підбирати, навіть дуже.

Те саме, звичайно, було і з куревом, і хто не мав грошей, той „стріляв” або терпів, і „вуха” в нього дуже „пухли”. Але все ж хоч щось „стрельнути” можна було, а якийсь нічийний шматок хліба в бараці теж можна було знайти. Так що аналогії з давніми часами тут поверхові і умовні.

На свята, як і раніш раціон був у їдальні кращий, жаль тільки, що свят на рік було не більше трьох.

Після 20-го з'їзду партії у 56-му році суботу зробили скороченим днем, і це правило поширилось на зеків.

Суботу тепер жартома називали „маленькое воскресенье” — і це нововведення було дуже приємним.

Крім того, для чоловіків, у яких в Магадані були жінки, була можливість побачень і їх, як правило, давали по суботам тим, хто не мав порушень режиму.

До мене не було кому приходити (і слава Богу!), і я не цікавився подібними питаннями, але довгий час навіть розмови на такі теми здавалися дивними, адже до останнього часу і уявити такого не можна було.

У таборовому клубі, принаймні раз на тиждень, демонструвалися фільми, як правило платні, зрідка безкоштовні. звичайно, подивитися їх не можна було нормально через дикі вигуки, які тут були ще лютішими і масовішими, ніж у Берлагу.

У цьому таборі я зустрівся з досі незнайомим зворотом таборового жаргону — „чешет по Чехову”. Це означало, що хтось дуже бреше, фантазує — і вираз „чешет по Чехову” означав саме вияв такої фантазії.

Коли ж брехня виходила за всякі рамки, говорили вже „чешет прямо по Горькому” або називали якогось іншого письменника. Коли виступало начальство, зеки в такий спосіб поцінювали сказане „ишь, чешет по Горькому”. Вживання такої словесної конструкції було масовим, але особливо воно запам'яталось мені під час демонстрації документального фільму якихось двох шведських інженерів про їхню подорож по Південній Америці. Там була сцена, супроводжувана гарячими словами авторського тексту: „Только здесь мы поняли, что настоящее искусство проникает всюду, независимо от уровня знаний и национальности. Посмотрите, глубоко тронутые и потрясенные индейцы слушают 5-ю симфонию Бетховена”. На екрані в цей час на галявині у джунглях сидів великий гурт індіанців і, справді, їхні лиця були зворушені і зосереджені, а з радіоприймача, що стояв біля них, котились могутні хвилі бетховенської музики. Тут же в залі стояв загальний регіт, з якого то тут, то там виринали вигуки „Ой, бля...! Ну, чешут по Чехову, ну прямо по Горькому, ой, бля! Бетховена слушают!”

За час мого перебування там сталося одне вбивство, принаймні про інші я не чув. Про це вбивство, звичайно, всі говорили, але докладно розповів згаданий мною Василь, бо це сталося в його бараці.

Під час гри в доміно один з гравців у хвилину сварки вдарив другого важкою саморобною попільницею по голові. Вбитий був українцем з походження, і це єдине, що я знаю про нього. Чому виникла сварка? Вище я в тій чи іншій формі зазначав, що гулагівський гумор і свідомість багатьох таборовиків в тій чи іншій мірі і формі були позначені брудом і викривленим світобаченням. Часто це пов'язувалось з гомосексуальними моментами.

У цьому таборі, зокрема, деякі зеки (звичайно, далеко не всі) могли, наприклад, похлопувати один одного по заду, навіть не будучи педерастами. Так і під час тієї згаданої мною гри вбивця хлопнув того чоловіка по задниці. Той же чоловік, як і повинно бути, турнув його, але вбивця схопив важку попільницю і вдарив його в скроню. Так що ніхто не встиг і оком кліпнути. Засудили вбивцю на 15 років. Що й казати — гидотний і страшний випадок.

Щодесять днів після роботи нас возили на машинах після роботи до лазні. Вона була такою ж, як і в 49-му році, тільки охоронялась не так страшно, як тоді, коли на кожному кроці стояла охорона. Тепер охорона теж була цілком надійною, хоч і без надмірностей.

Крім вахти й воріт, все було перекрите високим парканом, над яким нависав колючий дріт, з передзонниками з обох сторін і вишками. Обслуга, як правило, складалася з розконвойованих в'язнів, які часто змінювалися

Одного разу, одягаючись, я помітив на собі пильний погляд якогось чоловіка з цієї обслуги, а потім він підійшов до мене і тихо запитав: „Аркагала?”

Я впізнав одного аркагалінського знайомого, і ми, потиснувши одне одному руки, розговорились. Він не був звільнений, а перебував у берлагівській команді безконвойних в'язнів, яка обслуговувала окремі об'єкти в Магадані, серед них була і лазня.

Мене він пізнав тільки по голосу, я теж насилу його впізнав — на Аркагалі ми мало знали один одного, а от голос мій він впізнав. Це був українець, який дуже скучав за українським гуртом — а такий гурт колись був на Аркагалі. Скучав він, зокрема, і за Михайлом Адамовим.

Коли я сказав, що листуюсь з Михайлом, він дуже зрадів і передав вітання. Михайло в листі відповів, що дуже радіє нашій зустрічі і що це дуже славний хлопець, але, на жаль, цього хлопця я більше не бачив. Можливо, його зміна не співпадала з моїми відвідинами лазні, можливо, його перевели кудись.

Слід сказати, що у листуванні ми ніколи не забували про пресловуте „всевидюче око” і часто вдавались до езопівської мови, зрозумілої тільки нам. Так що навіть висловлюючи ставлення до когось, ми висловлювались завуальовано. То й оцінку того хлопця Михайло написав так, що зрозумів тільки я. На жаль, не пам'ятаю його імені.

В цьому таборі я знав одного західного українця з Волині. Він нічим не нагадував своїх земляків, яких я знав. Це був кишеньковий злодій, і зовнішність його була типова: маленький і слизький. Якщо вдаватись до образів, то, здавалося, що утримати його в руках просто неможливо, бо вислизне.

Українське в ньому виявлялось тільки в тому, що під час роботи він іноді співав „Інтернаціонал” українською мовою для власної розваги і для хохми — смотри, „Інтернаціонал” по-хохляцки поет. Ми працювали в сусідніх бригадах, і я добре придивився до цього людя.

У місцях позбавлення волі завжди в більшій чи меншій мірі були поширені т. зв. „мостирки”. Це назва самопонівчення, штучне провокування хвороби, щоб звільнитися від роботи хоч би на день-два.

В дуже тяжкі часи це було досить таки поширеним явищем, часто з непоправними наслідками — рубання пальців або й рук чи ніг, або самоотруєння чимось, яке призводило до виникнення тяжкої хвороби або й смерті. В лікарні на Аляскитово я бачив таку смерть

від мильного розчину. Звичайно, мало хто зважувався на таке, але розпука декого змушувала це робити, і їх було не так і мало.

В легші часи це, якщо й не зникало, то ставало малопомітним.

В цьому таборі мостирки існували, але на майже непомітному рівні — більшість народу була зацікавлена в заробітках (навіть таких) і заліках.

Недовго ми працювали поблизу порту Нагаєво, а потім — постійно — на спорудженні кінотеатру по вулиці Леніна. Спочатку копали котлован, потім клали фундамент і стіни. Виробнича зона була обгороджена міцним, але все ж тимчасовим парканом, крізь щілини якого виднілася вулиця. З другого боку добре проглядалася частина міського парку з чахлими колимськими деревами. Охоронялась ця зона непогано, хоч і паркан, і вахта носили відбиток тимчасовості і не були такими міцними, як на стаціонарному виробництві (завод, фабрика) — адже після закінчення будівництва все це знімалось.

Бригада жила в чималому бараку, в якому стояли вагончаті двоповерхові нари — два місця внизу, два місця вгорі, розділені невеликою перегородкою. Але в протилежному від входу кінці, біля торцевої стіни, стояла одинарна вагонка — одне місце внизу, друге — нагорі.

Через деякий час у мене з'явилась можливість зайняти те саме верхнє місце, і я поспішив його зайняти.

В іншому кутку я міг зайняти нижнє місце, але свідомо не зробив цього, бо внизу хтось в-весь час сідав на нього — чи картярі, чи „планокеші”, чи ще хтось — і спокою не було ані на хвилину. Тут же виникала хоч часом ілюзія відокремлення, майже самотності, хоч унизу збирались „широкеші” і „планокеші”,.

Я міг читати і писати, не звертаючи на них уваги.

Справді, те, що вони кололись, мене не турбувало, але коли вони курили план, мене драгувало, бо частково з ними труївся і я.

Після заштриків і особливо після плану вони пили окріп (видно, була така потреба) і реготали безглуздо і просто божевільно.

Часом я шипів на них, але це мало допомагало. Коли гармидер затягувався, на них вже сичали інші бригадники, і вони стихали. Проте я навчився не зважати на них і почував себе непогано.

Коли до мене хтось приходив, ми або сідали віддалік, або ходили за баракком по зоні (звичайно, якщо дозволяла погода).

„Широкеша”, який спав на нижньому місці і до якого збирався гурт одностудців, звався Іваном. На перший погляд він справляв враження мовчазного і недурного чоловіка — мабуть, від природи він і був таким.

Але наркотики — в першу чергу морфій — руйнували його і поступово його зовнішність ставала лише облудою в-весь час руйнованого нутра.

„Широкеші”, які збирались у нього, були різні, але всі націлені на саморуйнування люди. Іноді я мимоволі чув їхні розмови і про себе дивувався і жахався. Їх розмови крутились навколо заштриків і способів їх придбання.

Один з них, теж Іван, розповідав, як його дружина, лікар за фахом, присилає йому морфій в посилках на знайомого „вольняшку”, а той передає вже йому.

Сидів він давно і не вперше, і виродження, породжене наркотиками, в ньому вже проглядало, хоч він ще дуже бадьорився. Було йому тоді не більше 32-35 років.

В розмовах між собою ці мужики скаржились на імпотенцію при зустрічі із своїми (чи не своїми) жінками, але думали, що досить їм покинути колотись — і сила до них повернеться.

Вони наївно думали, що зможуть покинути! Цікаво, що вони (обидва Івани та інші) дуже пишалися своєю охайністю і висміювали „широкеш”, які зневажали правила гігієни під час ширяння.

Справді, в цій же бригаді був середньоазієць Агай, навколо якого збиралась інша група „широкеш”, які свої шприци ховали прямо під дошки підлоги, де бігали щури.

Розповідали про смертні випадки у них, але я не цікавився.

Публіка тут була, як і скрізь, кримінально-різноманітна — від кишенькових злодюжок до вбивць, включаючи гвалтівників, грабіжників, хуліганів і інших. Членів кримінальних каст — блатні, суки, беспредел — тут не було, принаймні, явних.

Всі, вірніше майже всі були просто кримінальниками — від явного непотрібу до відносно хороших людей.

Деякий час псував мені життя один людець з Дніпропетровська по імені Петро Кульчицький, який в-весь час знущався з усього українського — пашекував і кривлявся.

Треба тільки дивуватися, наскільки можна зневажати свою мову й культуру — адже це протиприродно.

Але це було, це є і, мабуть, кваліфіковану оцінку такому явищу можуть дати тільки психіатри.

Чи є ще народи, крім білорусів і нас, здатні на таку самозневагу?

Багато разів ми гиркались, а одного разу дійшло до бійки.

Мені говорили про можливість свідомої провокації, зрежисованої кумом, і я цього не відкидаю, хоч і не стверджую. В будь-якому разі він незабаром звільнився, і я не знаю подальшої долі цієї собачої душі.

Був тут ще один виходець з України, Жора Музикін, колишній багатолітній армійський старшина. Не знаю, за що він сидів, але був це цілком порядний і розсудливий чоловік, один з небагатьох з однією судимістю.

Ще був один виходець із Запорозької області по імені Олексій.

Антропологічно це був типовий українець, але душею чужий і ворожий. Зовні він ставився до мене добре, а насправді заохочував Кульчицького і дуже смакував наслідки. Часто, смакуючи, він розповідав про сімейне життя різних п'яниць та про походеньки наркоманів, про повій і різних забулдиг. Сам наркотиків не вживав і навіть тютюну не курив, але, розповідаючи ті патологічні історії, відчував естетичну втіху.

Був ще один землячок на прізвище Старченко, професійний шофер, не раз судимий, не знаю, за що. В нього було щось українське, принаймні, він, коли нікого поруч не було, говорив зі мною по-українськи і іноді брав у мене збірник українських пісень і тихенько наспівував їх, дивлячись у збірник. Враження від нього лишилось би кращим, якби не те, що, коли він звільнявся і один наш бригадник надав йому можливість зупинитись у своєї жінки в Магадані, він до неї поліз. Вона погнала його, і це стало широко відомим.

Це всі земляки, які тут були.

Решта складалася з різних національностей. Був неймовірно шалапутний циган, про якого один вірмен сказав: „Что от нэго хотят? Отец—цыган, мать—армянка, получился ...й”.

Був один єврей Володька, теж страшний шалапут. Ні до, ні після нього я не зустрічав євреїв настільки непутящих. Тим не менше поза картярством і прикладанням до плану в ньому все ж відчувався якийсь природний розум.

Був один монгол і 5-6 чоловік кавказців та середньоазійців, всі ж інші були росіяни.

Всього в бригаді було чоловік 120-130. З більшістю бригадників я був у хороших відносинах, з деякими — просто в прекрасних. Тоді я ще і ще раз усвідомив, наскільки складною буває людина, наскільки помилковими бувають перші враження.

Був там розумний і толковий, доброзичливий і практичний чоловік, Борис Можасєв. Він дуже тверезо міркував, в нього були золоті руки і він завжди був готовий всім допомогти. Тим більше я був вражений, коли дізнався, що в нього вже третя судимість за грабунок. Крім іншого, пам'ятаю, як колись у загальній розмові про давні часи, він сказав до слова: „А ведь когда баба—доходяга—это кошмар. Сидишь в уборной, а она приходит и рядом садится”.

Подібного легкого шоку я зазнав, коли дізнався про походеньки вірмена Міші, з яким у мене були дружні відносини.

Він був дуже доброзичливим і люб'язним чоловіком, часто ляв комуністів і багатьом людям здавався чоловіком цілком позитивним.

Мені він часто розповідав про Єреван, своє рідне місто і своїх близьких.

В той час посилено заговорили, що у нашому таборі, зокрема в нашій бригаді, багатьох людей розконвоюють у зв'язку з якимись виробничими потребами, і одним з кандидатів у безконвойні був Міша. Та, як і завжди, з чуток вийшов пшик, і розконвоювали двох чоловік на весь табір.

Тим часом до нашого бараку завітав згаданий уже заступник начальника ст. лейтенант Тютіков. Його оточили і почали задавати різні питання, в першу чергу, чому обійшли Мішу. Тютіков відповів, що він особисто теж цікавився ним, але, ознайомившись з його справою, вирішив це питання закрити, бо справа тут просто дика. Виявляється, остання судимість Міші (після амністії 53-го року) була в тому, що він із своїми друзями у якомусь єреванському дворі притис до стіни якогось хлопчика і наставивши на нього пістолет, вимагали викупу від батька, який був поруч. Звичайно, нещасний батько віддав усе, що мав, і тоді вони дитину звільнили.

Закінчив свою відповідь Тютіков словами: „Какой же отец не отдаст последнего, чтобы спасти ребенка? Это же зверский бандитизм!” Докази були переконливі, і ніхто нічого не заперечив. Варто особливо виділити ще, мабуть, одного вихідця з України, якого й земляком не назвеш, бо жив він давно і далеко від неї і не счував.

Це був колишній напівполяк, напівукраїнець, колишній митник батумського порту на прізвище „майор”. Справжнього його імені ніхто не знав, а чомусь його так називали. Сам я намагаюся пояснити це тим, що слово „майор” викликає уявлення про бравого офіцера, а цей швидше нагадував горщик з нечистотами.

Це — і у фізичному, і, головне, у моральному плані. Сидів він за звалтування, і не вперше. В той час за цей злочин засуджували багатьох чоловіків і не всі вони, по-моєму, були винні, бо багато справ вирішувалися навідмаш, без серйозного розслідування. Наскільки я знаю, досить було тільки заяви жінки, що її звалтували, і вже ніякі докази не діяли, навіть якщо жінка відмовлялася від своєї заяви. Деякі жінки цим користувались і мстили, кому хотіли помститись.

У всякому разі таке враження у мене склалося від багатьох історій, які я почув.

Вже пізніше з цим почали розбиратись і не вірили всьому, що говорили жінки. В даному випадку сам „майор” розповідав, що одночасно жив з матір'ю і дочкою, і мати, коли дізналась, помстилась.

Розповідав він ані трохи не соромлячись. Сам я вірив йому, бо важко було уявити його гвалтівником, хоч який він був гидкий. За подібну гидоту сидів він вдруге. Говорив із сильним українським акцентом і, розповідаючи про дівчаток, часто вживав вираз „з косычками”. Очевидно, йому подобались дівчатка „з косычками”. Також розповідав, якими користується прийомами для їхнього „охмиряння”. Цікаво, що зневажали його всі, і навіть у бандитів, не раз судимих за розбій, коли слухали його, пробуджувались нормальні людські почуття, і можна було почути: „Ну, ... , живет ведь такое падло”.

Я часто порівнював його з Саньком Самоваровим, злодієм і лютим картяром. Яка все ж таки була різниця на користь Самоварова.

Варто згадати монгола Володю.

Справжнє його ім'я було, звичайно, інше, але тепер це був Володя. За його словами він у 30-х роках чомусь опинився в Союзі і вперше засуджений був у 36-му році за пограбування якоїсь церкви. Важко повірити, щоб у той час могли судити за пограбування церкви, але з того часу судили його не раз.

Багато років він просидів, часом звільняючись і знову сідаючи.

Тепер він був таким, яким я його бачив: завзятий „планокеша”, здатний на доброту, але потенційно дуже несподіваний чоловік.

Загалом це був викривлений продукт часу і обставин, в яких він жив.

Він був перукарем і, хоч не значився у штаті таборових перукарів, все ж часто їм допомагав.

В лазні тут не голили, так що правило „шайка до бритья, шайка после бритья”, а між ними треба поголять, тепер не діяло, а самим голитись не дозволяли.

Правда, все ж таки дехто мав свої прилади для гоління і сам голився, але загальний вихід був у тому, що деякі позаштатні перукарі час від часу голили й стригли своїх бригадників.

До таких перукарів належав і Володя, і практично вся бригада користувалась його послугами. Іноді його піднімали вище, тобто кликали до таборової перукарні, і там він голив і підстригав наглядачів та солдат, часом навіть начальників.

Голив він, як правило, у стані наркотичного кайфу (обкурений), і колись признався мені і ще кільком чоловікам, що, коли голить начальника режиму, то бореться з бажанням полоснути його лезом по горлу.

Звичайно, я висловив йому все, що міг, щоб в зародку убити таку думку.

Зрозуміло, що всієї правди він не сказав, і таке бажання в нього виникало і в інших випадках, тому голитися у нього було страшненько. В той же час він здатний був когось пожаліти і зробити добро.

По-своєму він навіть цікавився чимось вищим. Наприклад, одного разу, коли ми працювали біля порту Ногаєво і в обідню перерву якимось були поруч, він попросив мене почитати якісь вірші, бо я, як йому здавалось, повинен їх багато знати. Він бачив, що я часто їх читаю після роботи, тому й думав так.

До певної міри він угадав, і я почав йому читати вірша, вірніше маленьку поему Мірзо Турсун-заде „Тара Чандра”, яка на той час мені дуже подобалась. Це твір про індійську танцюристку з кількох розділів, і кожен з цих розділів закінчується словами „О, Тара Чандра, Тара Чандра, плясунья всех времен” або „О, Тара Чандра, Тара Чандра, печаль и волшебство” і т. п.

Володя терпляче дослухав, а потім запитав: „Дак это он в нее влюбился, что ли?” Я так голосно реготав, що здалеку прибігли інші зеки і, бачачи мене, зареготали, хоч не знали причини. Звичайно, сміявся я — в першу чергу з себе.

Або, скажімо, була в мене власна цікава і складна книга Бурова „Эстетическая сущность искусства”.

Володя її в мене взяв і за пару тижнів прочитав, часто ворущачи губами, а потім, віддаючи, сказав „Он — вопрос” і, піднявши руку, потрусив нею. Важко збагнути, що саме він не договорив, але оцінка була явно позитивна.

Відчувалося, що його природна суть або, як тепер кажуть, менталітет, його психологія дуже відрізнялися від інших, і тут він був глибоко чужорідним тілом.

Цікаво, що він з осудом ставився до монгольських вояк, коли заходили спогади про озеро Хасан чи Халкін-гол.

Там, за його словами, монголи знімали скальпи з японців, і потрібне було втручання радянських генералів, щоб це припинити.

Цікаво, що за Монголією він, наскільки міг, дуже стежив і добре знав, хто там раніше керував, хто тепер керує і хто чого вартий.

Ще з Костиної бригади я знав такого собі Олександра Овчаренка, з яким зустрівся тут. Це був сибіряк, діди якого, однак, були вихідцями з України — цьому свідченням є його прізвище. Спочатку я ставився до нього дуже насторожено — на грудях у нього був витатуйований портрет Леніна і Сталіна.

Потім моє ставлення до нього пом'якшилось, бо я зрозумів, що той зловісний портрет не є виявом більшовицького фанатизму, а просто молодечої ще дурості. Навпаки, він виявляв схильність до якихось роздумів і часто розпитував мене про Україну — він же ніколи її не бачив.

Пам'ятаю, як колись він насмішив мене і Мазикіна. Ми втрьох розмовляли на побутові теми, і він скаржився на самого себе: „Да мне хоть платят, хоть нет, а я все равно пашу. Что говорит, у меня не все как у людей”.

Я посміявся, але останній його вираз не забув, і згодом часто почав його повторювати на свою адресу, звичайно, в українському перекладі.

Пам'ятаю, як він незадовго до мого звільнення запитав: „Значит ты, когда освободишься, не удержишься здесь ни на один день, ни на один час, ни на одну минуту, ни на одну секунду, — а сразу уедешь?”

Я відповів, що безумовно, якщо тільки силою мене не затримають.

З інших бригадників у пам'яті часто постає грузин Міто.

За що він сидів, не знаю, але був це добрий, порядний і розумний чоловік, доля якого в той час склалася погано.

Він викликав симпатію з першого погляду — і добрим відкритим лицем, і ввічливим приятним ставленням до інших.

Ми з ним симпатизували один одному і часто розмовляли.

Крім всього іншого, він часто говорив, що покладає велику надію на амністію, яка повинна бути до 40-річчя Жовтня, тобто до 7 листопада 57-го року.

Я в свою чергу, як на гріх, підтримував цю надію, хоч щодо себе ніяких ілюзій не мав. Тому те, що з ним сталося, в якійсь мірі лягло тягарем на мою совість.

Справа в тому, що амністія відбулася, але досить куцо, і в даному таборі майже нікого не зачепила. Не зачепила вона й Міто, і коли про все це стало відомо, він надзвичайно тяжко це сприйняв. Всю ніч він кидався і скрикував, заважав спати сусідам, а вранці не пішов на розвод з бригадою, а прийшов до начальника Каткова і заявив, що не розуміє, чому той думає, що він, Міто, не любить Леніна і хоче його розстріляти. Ні, він дуже любить Леніна, і не хоче, щоб за таке бути розстріляним. Начальник вирішив, що Міто обкурений і наказав відвести його до ізолятору. (В дужках зазначу, що таке припущення було там цілком реальним).

Міто посадили, але через пару днів помітили його неосудність і зрозуміли, що справа не в обкуренні. Його поки відпустили в бригаду.

Ми прийшли з роботи, а Міто сидить на своєму місці. Його оточили, почали розпитувати, але скоро помітили відхилення від норми.

Я кілька раз за вечір підходив і пропонував щось з'їсти, випити чаю. Він дякував і відмовлявся.

А вранці на розводі ми із згаданим Старченком звернули увагу на Міто. Він стояв безучасний до всього, і навіть мимолітного погляду було досить, щоб помітити психічну хворобу. Ми підійшли до здорового лейтенанта, начальника режиму і звернули його увагу на Міто — „Посмотрите, начальник, вы что-то думаете?”

Лейтенант придивився, потім підійшов до нього і сказав: „Можеш не идти на работу, отдохни”. Міто відповів: „Нэт, начальнык, я пойду”. Така пропозиція і відповідь пролунали кілька раз, а далі розчинились ворота і нас почали відраховувати, і вже сидячи в кузові, ми востаннє побачили Міто.

Біля таборових воріт він намагався вирватись від двох наглядачів, які викручували йому руки. Він кричав до нас, які сиділи на машині, і до всіх, хто слухав: „Выходы строятся по пяторкам! Пэрвая, вторая, трэтья!” Більше я не бачив його і не чув про нього.

На виробництві ми виконували різні роботи, довбали кайлами землю і перевозили її тачками, таскали цеглу й колоди, а згодом почали зводити стіни — все те, що буває на будівництві, а наші бригадні собакоїди час від часу ловили собак, які мали нещастя забігти сюди.

Пригадую, як одного разу вони піймали невелике собача.

Я саме зайшов в будку, в якій ми обідали і грілися, а вони, веселі і збуджені — адже зараз буде м'ясне частування, — гріють воду, гострять ножа, серед них дуже виділяється радісно збуджений Іван — „широкеша”, в якого жінка лікарка.

Собака прив'язали, воно тут же стоїть і махає хвостиком, підлещуючись до них і, видно, відчуваючи щось недобре.

Та все марно, бо не пом'якшують серця собакопожирателів, і жити тому собачаті лишалося зовсім мало...

Одного разу туди забіг красивий породистий пес, і долю його, здається, було вже цілком вирішено: мабуть, із чверть бригади за ним погналося, а попереду всіх біг згаданий шалапутний єврей Володька.

Я якраз виліз з котловану і стояв на його краю, за кілька кроків від якого був паркан, а внизу цього паркану була закладена каменем дірка.

Собака з витріщеними від жаху очима промчав біля мене і на якусь мить я зустрівся з цими очима.

Мені здалося, що в них, крім жаху, було благання. Я відкотив каменюку і став чекати. Коли вдруге під крик та улюлюкання пес наблизився, то побачив дірку і блискавично проліз у неї.

Собакоїди не бачили, як я відкочую камінь, але дірку помітили і закричали здалеку, щоб я її закрити. Але я затис лопату, яка тут була і ковзнув очима по викинутій землі — хоч очі комусь засиплю, якщо полізуть битись. Та все обійшлося мирно.

Ошукані собакоїди стримано дорікнули мені за те, що я не закрити дірку, побурчали і пішли. Якби вони ще побачили, як я відкочую камінь, я міг би й постраждати, хоч я й стискав лопату і був готовий до бійки.

Народ тут був взагалі розгнуданий і часто дикі його пристрасті виривалися назовні, — особливо у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння.

Скажімо, коли нас везли з роботи, багато бригадників вимагали від водія провезти „с ветерком”, тобто якнайшвидше. Був випадок, коли на трасі попереду їхала машина, і наш водій не міг її обігнати. Коли ж нарешті обігнав, то в машину, яка нас затримувала, полетіло з десяток каменів (у нашій машині їх було повно, бо тут перевозили каміння).

Я пам'ятаю перелякане лице молодого шофера, і щастя, що в нього не влучив камінь, — на капоті ж і в дверцятах, мабуть, залишилися ум'ятини.

Конвоїри ж були з числа новобранців, і вони розгубилися, і все це пройшло безслідно.

Часто в той час, бачачи подібні вияви людської вдачі, я згадував прекрасні слова Івана Франка: „Люди, люди, я ваш брат, я для вас рад жити, серця свого кров'ю рад ваше горе змити” — і вони здавались мені безнадійно наївними.

Колись один чоловік в розмові на тему гуманності сформував свою думку: „Гуманність — для гуманної людини”. По-моєму, це дуже правильні слова.

Листи більшість в'язнів відправляли не офіційно, а через вільних з вигаданими зворотними адресами. Робилося це найпростіше — пачку листів скидали з машини перехожим, і хтось тут же її підбирав. Як правило, листи доходили. Тільки раз ту пачку підбрав якийсь емведешний чиновник, і листи не дійшли. Було навіть якесь розслідування, але нічого не змінилось, просто стали обачливіше скидати листи.

Іноді до нас доносились розмови перехожих, і зрідка я чув українську мову. У кузові ж проносилось „хохлы, бандеры”, а часом можна було й почути: „их лучше не трогать”.

Неважко зрозуміти, як все це відгукувалось у мені

В моїй уяві в-весь час виринала дорога, що вела на Україну, ось вона, ще трохи і я поїду. А там же — і тільки там — можуть бути розв'язаними всі проблеми — особисті і глобальні, мої і таких, як я.

За давніших часів таке повернення на Батьківщину для таких, як ми, було нереальним, тепер же це стало досяжним, хоч і не для всіх. Очевидно, далеко не всі

хворіють ностальгією, інакше нічим не поясниш, що безліч людей добровільно покидає Батьківщину.

Але той, хто скроєний інакше, може зрозуміти жах цієї хвороби, коли ти просто відчуєш фізично її біль, її тяжкі душевні приступи.

У той час на Колимі взагалі і в Магадані зокрема поза ув'язненням жила чимала українська громада або, користуючись більш сучасним терміном, діаспора. Все це, як правило, були колишні в'язні, які після звільнення жили на становищі „ссылно-поселенцев” (а в протоколах МВД-КГБ значилось „ссылно-поселенцы из числа украинских националистов”).

Тепер, після 56-го, їхати можна було, але не всім — часто не було до кого, бо рідня або загинула, або була вивезена до Сибіру. Декого просто не пускали.

Говорячи про цю „діаспору”, я не маю на увазі всіх українців з походження, а лише тих, хто почував себе українцем.

Була ця діаспора дружною і міцною, і з нею вимушені були рахуватись всі, навіть кримінальники всіх рівнів.

Саме від кримінальників, до речі, я найбільше знаю про неї — про її зубастість і готовність до відсічі. Не довіряли їй не люблячи її і опікуни в погонах, не любляла кримінальна публіка. Часто в розмовах, які я мимоволі чув, відчувалась ненависть до українців, але часто лунало й мимовільне визнання сили і згуртованості українців. Звичайно, не все було в тій діаспорі гладко, і це треба визнати, бо ніколи і ні в кого гладко не буває.

Хлопці, які жили в Магадані, з боєм говорили про деяких наших дівчат в обіймах „чучмеків”, про перехід деяких хлопців на „общерусские” позиції, про окремих нечистих на руку земляків.

Та й сам я на другий день після звільнення розговорився з хлопцем із Львівщини, який намагався говорити зі мною по-російськи, хоч виходило це в нього потворно. Він був одружений на росіянці — вона стояла поруч — і вже на все українське, здавалось, поглядав з погордою.

Особливо вразила мене історія на Аресі в 55-му чи 56-му році, про яку мені розповіли тут, в Магадані. Суть її в тому, що був у той час досить відомий блатнячок на прізвище Волчок. Я його непогано знав, бо знав його з 5-го пункту в Мордовії. Він належав до справжніх, а не надуманих блатарів, і опинився в середовищі 58-ї статті за вбивство оперуповноваженого на Колимі, в таборі. Засудили його за це за статтею 58-8 (терор) і етапували в Мордовію.

Звідти у 49-му році його знову привезли на Колиму в складі етапу, в якому був і я. Так от, мені розповіли, що в нього закохалася хороша дівчина, колишня зв'язкова УПА, яка, вже звільнившись, опинилася на Аресі і мала можливість спілкуватися з ним на виробництві.

Ніякі заклинання, ніякі розповіді, що Волчок — покидьок, винний у найогидніших справах, не допомогли — вона нічому не хотіла вірити. Не знаю кінця цієї історії і вітає тільки те, що Волчок пару раз був добре битий. Але від подібних ситуацій не застраховане ніяке середовище — ні українське, ні мусульманське, ні єврейське — ніяке.

Українська громада на Колимі жила і працювала сумлінно і добре — і за це начальство часто дорожило робітниками-українцями, хоч недолюблювало й побоювалось їх.

Була ця громада дружною між собою і зубастою до ворогів, хоч намагалась бути справедливою з усіма.

Складалася вона переважно із західних українців, але кожен українець, який почував себе українцем, знаходив тут прихисток і захист. Ні для кого із тодішніх старожилів не секрет, як дії українців і на Аркагалі, і на Аресі, і в Мянунджі, і в Сусумані, і в багатьох місцях зупиняли кримінальні кігті, хоч часто мали неприємності за це з боку влади. Думаю, що майбутній історик має багато роботи на цьому терені.

Коли в наші дні бачиш злочинні сварки українців між собою, — а вони нас супроводять з давніх давен, коли бачиш, як освічені і навіть патріотично настроєні люди не можуть помиритися з найпростіших питань — я згадую таборіві гурти українців, я згадую українську колонію на Колимі — і це дає мені надію на все краще.

Але повертаюсь до перерваної розмови.

В кінці літа 57-го року прибув до нас чукотський етап, і кількох етапників помістили в нашої бригаді. Двох із них — Юрія і Веніаміна — я виділив серед інших, бо були вони більш розвинені і більше вдумливі.

Обидва мали по кілька судимостей і, можна сказати без перебільшення, були виховані таборами.

Обидва походили з сімей репресованих військових (може чекістів?) і мали колись добре забезпечене дитинство.

Після арешту батька все у них змінилось, і поступово вони зв'язались з кримінальним світом, а тюрма стала їхнім постійним домом. Проте обидва вони, особливо Юрій, любили заглядати в книгу, і за зовнішньою їжакуватістю в них відчувалося щось людяне. Звичайно, це викликало у мене симпатію, і ми часто розмовляли.

Насторожувало, правда, те, що вони іноді прикладались до плану — „дури” — і, якщо вони вчасно не взяли себе в руки, їх можна вважати загиблими.

Але у той час вони були ще молодими і досить непоганими людьми, хоч не раз судимими, і хочеться вірити в краще. Тим більше, що обидва вони дуже рвалися на волю, і до звільнення їм не так багато лишалося. Цікаво, що Юрій, розповідаючи про арешт батька, досі ображався на матір за те, що вона різко обмежила його (Юрія) у всьому, що він досі мав.

Я намагався довести, що вона просто не могла інакше, але він не погоджувався — ні, вона не повинна була робити цього так різко.

Чукотку, на якій вони пробули з 53-го року, згадували дуже погано. Зокрема, чукчів вважали дикунами, яких не обтеше ніяка цивілізація. Як доказ наводили приклад, як у якомусь чукотському районі для місцевих чукчів збудували сучасні будинки, але чукчі жити там не захотіли — рідні чуми були їм миліші.

Очевидно, таке питання належить до філософських і сперечатись тут марно, але мене вразила інша історія, яку вони розповіли, і про яку іноді згадували в розмовах між собою.

Я розповім так, як почув від них. Загальновідомо, що чукчів, як і інших (якутів, казахів і т. д.) заохочували ловити або відстрелювати в'язнів-втікачів. Солдат та оперативників обдаровували преміями та відпустками, і це було причиною багатьох сфальсифікованих втеч.

Посилає, наприклад, солдат зека за дровами для багаття в лісі під час лісопобалу, і той необачно виходить за лінію охорони. Солдат його вбиває і дістає обіцяні нагороди. Не всі солдати йшли на таке, але хто йшов, ті склали великий відсоток. Цивільних же місцевих мешканців, в даному разі чукчів, теж зваблювали нагородами і вони охоче йшли на таке співробітництво, тим більше, що всі вони природжені мисливці. Так от, якщо вірити розповідям Юрія і Веніаміна, то у 54-му році на Чукотці перебувала велика геологорозвідувальна партія з Ленінграду, і всю її — не менше 15 чоловік — перестріляли чукчі, прийнявши за втікачів.

Поручитись за повну достовірність цього не можу, але і не відкидаю, бо особливості того часу і місцевості дають всі підстави припустити таке. До того ж і говорили вони між собою про це, і з іншими етапниками з Чукотки теж іноді торкались цієї теми.

Бригадир мій Микола Богатирьов був цілком нормальним чоловіком, який не грав у карти і зневажав наркоманів, і навіть тютюну не курив. Сидів він довго, за що — не знаю. В Магадані в нього була дружина, яка щосуботи приходила до нього на побачення, і цим він дуже дорожив.

Ставився до мене дуже доброзичливо, хоч наші відносини завжди були дистанційовані. В будь-якому разі він знав, що в скрутну хвилину я ніколи його не підведу — ні в роботі, ні в побуті, якщо щось станеться.

В свою чергу він теж сумлінно виконував свої обов'язки і, мабуть, ніхто не мав підстав в чомусь його звинуватити. Так що відносини між нами були чисто діловими і бездоганно чесними. При цьому, відчуваючи взаємну симпатію, ми рідко розмовляли.

Тільки напередодні мого звільнення ми якось розговорились і він, несподівано розчулившись, сказав: „Вот ушли и тот, и тот (назвав прізвища звільнених своїх роботяг), теперь уходишь ты, а с кем я остаюсь? С цыганом, с Асаем, с Иваном! Веришь, во мне уже ничего живого не осталось”. Сказав він це з великим болем і дуже несподівано, і тому це справило сильне враження.

Справді, працювати з людьми, яких він назвав, було важко, і взагалі його стан можна було зрозуміти. Я, наскільки міг, заспокоїв його, апелюючи до того, що сам він недавно знав гірші часи, що те, що в нього є тепер, донедавна було неможливим, що лишаяються в нього ще люди, на яких він цілком може покластися. Нарешті сказав, що і на його вулицю свято обов'язково прийде. Під кінець розмови він сказав, що йому легше після того, як він виговорився.

Ще він розповів мені про підступи кума Орлова (я вже згадував про це).

Розлучились ми, сказавши, що збережемо один про одного хорошу згадку.

З людей, яких я згадав, найчастіше зустрічався після роботи з Юркою Тарасовим — адже ми по справжньому дружили. Згадую смішний випадок. Якось я зайшов до нього, а він сидів на верхніх нарах і писав листа. „Юрка, идем!” Ми збирались прогулятися по зоні. „Сейчас!” В цей момент з пера упала здоровенна крапля чорнила і зіпсувала написаного вже листа. Нагадаю, що стержневих ручок в той час не було, а писали всі, вмочаючи пера (в даному разі дуже розхлябані) в чорнильницю. В кращому випадку були авторучки, заправлені чорнилом, яке теж могло крапнути. Юрка сказав „всё”. Я сказав „раз всё — бросай”. Він повторив „всё, всё” і дописав пару слів, потім підписався і скомкав написаний аркуш. Потім ми вийшли, і довго сміялись з цього випадку.

В бараці, в якому він жив, був глухонімий днювальний, який уважно приглядався до мене і, здавалось, прислухається до наших розмов. Днювальних на таборовому жаргоні називали „шнырь” або „хмырь”. Це прислухання глухонімого заінтригувало мене, і я запитав Юрка, що це за тип. Він відповів, що сам толком не розуміє, але в нього враження, що цей чоловік симулює глухонімосту, що він „широкеша”, і одного разу кричав під морфієм.

А взагалі досить непоганий чоловік. В мене не було потреби ламати над цим голову, але цей днювальний сам нагадав про себе. Одного разу я розмовляв з Юркою, а надворі була сильна завірюха, і ми за день добре намерзлились на роботі. Мене почало хилити в сон, і я хотів вже розпрощатись, але побачив, що днювальний жестами запрошує мене підійти.

Коли я підійшов, він витягнув густо списаного учнівського зошита і простягнув мені. Я повинен був сісти і при ньому прочитати його вірші в цьому зошиті.

Власне, віршами в прямому розумінні їх не назвеш, бо це була графоманія, іноді близька до маячні. Тим не менше він дивився на мене з тривогою і якоюсь надією, і я, як завжди в подібних випадках, почував себе трохи розгублено. Адже сказати правду не хотілося, а сказати треба було.

Чому до мене досить часто зверталися в подібних випадках? Думаю, тому що часто бачили мене з книгою. В даному разі цей чоловік чув наші розмови, саме чув, бо його глухонімостя виявилась повною фікцією. Говорили ми з Юркою на різні теми, серед яких була й література. Адже я, як я вже згадував, багато йому розповідав. Можливо, це було наївно, але я намагався прищепити йому любов до мистецтва, до літератури і досить часто декламував вірші різних поетів, які знав і які були до слова.

Це і є поясненням, чому той днювальний дав мені свого зошита, але що було мені робити з тим зошитом? До того ж, як сказати йому, якщо він глухонімиий, принаймні грає роль глухонімого, і я повинен йому підігрувати?

На щастя, зошит був тонкий, бо читати я більше не міг, а тільки удавав, що читаю. Закривши останню сторінку, я взяв папір і написав йому, доповнюючи словами та жестами, що, якщо він пише вірші, це свідчить про його прагнення до краси і добра, але його вірші дуже недосконалі і йому треба почати з того, щоб самому якнайбільше читати.

Він ствердно хитав головою і, здається, не дуже й приховував, що чує мене. На прощання подякував мені, потиснувши руку.

Незабаром він звільнився і сталося так, що я зіткнувся з ним біля таборових воріт, коли нас привезли з роботи. Він стояв тут, видно, улаштовуючи свої справи з документами і ще з чимось. Побачивши мене, підійшов і, потиснувши мені руку, тихо сказав: „Еще не все оформил, скоро уеду”. Хоч я й підозрював його симуляцію, та все ж був здивований, і це відбилось на моїй фізіономії.

Ми обидва усміхнулись і вже на відстані помахали один одному рукою. І досі не розумію, чого він симулював. Адже днювальним він працював досить тяжко і з цього погляду нічого не виграв.

Колись я розповідав про німого днювального на Аляскитово. То, звичайно, був зовсім інший днювальний, але все ж таки він не працював на шахті, він вигравав хоча б у тому, що працював на поверхні. А тут я пояснень не бачив. А втім, це вже не моя справа, і в нього могли бути свої таємниці.

Щодо самої графоманії, ще в бригаді Бориса Васильовича один хлопець з Ленінграду, культурний рівень якого був вищий, ніж у багатьох інших, дав мені почитати зошит із своїми віршами. Вірші були нікудишні, і я процитую кілька слів, які запам'ятав: „И грудь прекрасную сжимаю я рукой”. Подібними перлинами, якими він тамував свої статеві пристрасті, був заповнений увесь його зошит і, звичайно, я висловив своє несприйняття, хоч і дуже делікатно.

Він настільки образився, що перестав вітатися. Тому, порівнюючи їх, я мимоволі віддавав перевагу цьому уявному глухонімому за його терпимість до моєї критики, тим більше, що це був явний кримінальник. Жаль тільки, що, якщо він справді коловся, то був приречений на виродження і передчасну смерть.

В нашій бригаді був дуже непоганий дядько по імені Олександр Никитич Первих, якого я називав просто „Никитич”. Родом він був, здається, з Орла і раніше сидів по 58-й статті. Потім звільнився і жив у Магадані, працюючи вантажником в порту. За що він був засуджений знову, не знаю, але це був абсолютно порядний чоловік, далеко вже не молодий, але бездітний.

Одружений був на колишній партизанці з Білорусії, недавній зечці, яка після звільнення вийшла заміж за Олександра Микитовича. Тепер вона щосуботи приходила до нього на побачення.

„Никитич”, розуміючи мій стан перед звільненням, коли кожен день здається роком, вранці кожної суботи на розводі підходив до мене і говорив: „Сегодня суббота!” Це означало, що ще один тиждень минув, і воля стала ближчою.

Було б несправедливим не згадати двох котиків, які з певного часу завелись у нашому бараці, бо вони були надзвичайними: коли тільки чули щурів, то кидались і душили їх. І досі я згадую їх, як зразок котячої сумлінності і мужності.

До цього спогаду додається й тривога — часто поговорювали про випадки поїдання зеками котів. Я не бачив цього, але чув не раз.

Та, хоч як довго тягнувся час, довгожданий день настав — навесні 58-го року. Під ногами дзвеніли крижинки, але в повітрі вже віяло весною, дуже співзвучною моєму настрою. Напередодні, ввечері з обхідним листом я обійшов усіх начальників і тепло попрощався з друзями — Борисом Васильовичем, Юркою, Василем і іншими, а вранці начальник спецчастини вивів мене за зону.

В ніч перед звільненням я довго не спав і не тому, що я думав про звільнення, хоч всією душею я вже був там, за зоною, а просто був стривожений, і різні думки володіли мною. Переважно якісь спогади.

Чомусь мені час від часу з'являється жінка, яку я побачив ще в дитинстві. Це була стара жебрачка, яку я побачив біля якоїсь церкви, не пам'ятаю навіть якої. Чомусь ми розговорилися, чомусь вона почала говорити про свою молодість, як вона співала у церковному хорі, і я запам'ятав її слова „...у миня був чудний альт”. Тоді я байдуже це сприйняв, але значно пізніше мене почав проймати великий жаль до цієї бідної людини. То зненацька згадав одного типа на Аляскитово. Це був українець з Рівненщини, який дуже лагодив з тими, хто мав силу. Пам'ятаю, в бригаді, де я дуже не лагодив з бригадиром (це було на фабриці), а він постійно ошивався біля бригадира, він став у бойову стойку проти мене разом з іншими лакузами. Хтось з його земляків розповідав, що в нього був на Рівненщині конфлікт з націоналістами, але, що б не було, а був він з тими, хто має силу. Працював один час, а може, і в-весь час старшим по завантаженню готового вольфраму у мішки. Колись я почув його репліку: „Я погано жити не вмію”. Втім, і без такого цинізму подібних типів багато.

Ще чомусь я пригадав, як уже в цьому таборі ми закінчували роботу на якомусь об'єкті, і вишикувались, щоб нас порахували по п'ятірках, і тут поруч стояла молода жінка і щось говорила з зеками. Я почав прислухатись і почув що вона вряди-годи сипала українськими словами. Я запитав у когось, хто це така. Мені відповіли, що це жінка якогось емведешного доофіцерського чина.

Я запитав у неї, чи з України вона. Вона подивилась і з усміхом сказала: „Що, побалакаєм?” Я почав питати, чи добре їй тут живеться, чи не скучає за Україною, скільки у неї дітей — і раптом з балакучої вона зробилась неговіркою і їй перехотілося говорити.

Чи від того, що я говорив несуржиком, чи була інша причина, але вона помітно прив'яла. Я встиг запитати, чи будуть її діти українцями, і вона сказала, що не знає.

Нас почали рахувати, я побажав їй всього найкращого, і вона кивнула.

Ще чомусь я згадав Аркагалу, як після від'їзду Михайла Адамова серед українців поруч з іншими почав висуватись Іван Дочинець із Закарпаття. Він за освітнім рівнем був набагато вищий за інших. На жаль, я нічого більше про нього не знаю, бо нас розділили.

Ще згадав, як у 43-му році, коли німці відступали, а ми намагались цього уникнути, бачив з іншими хлопчачками, як людей везли у телячих вагонах, в яких були відчинені загальні двері-засови, і багато людей сиділи, простягнувши ноги.

Тут, звідки не візьмись, якісь хлопці у німецьких мундирах, забавляючись, почали бити їх палками по ногах, дуже регочучи, коли ті з болю скрикували. Це були якісь поліцаї, мабуть, з евакуйованих німцями районів, судячи з їх вигляду і з мішаної російсько-української говірки.

Це, видно, було декласоване українське село з його відходами. Ми стояли збоку, і нас вони не помітили, а потім непоміченими пішли до нашого сховку.

Ще згадав типа по імені „Булганін”. Він недавно з'явився у нашому таборі і був дуже схожий на тодішнього голову Ради міністрів Булганіна. Мені розповіли, що був він слідчим МГБ (а може, вже КГБ) у Львові і вбив на допиті зека. Тут він був серед самих привілейованих — „свой ведь”. Жаль, не попав у Берлаг, а ще краще в ІТЛ за сталінських часів.

За зоною містилася інша спецчастина, яка займалася справами вже звільнених в'язнів. Чиновна баба за службовим столом довго вчитувалась у мою справу, і, видно, там було написано щось страшне, бо вона врешті покликкала якогось офіцера. Назвавши його по імені-батькові, вона подала йому папери зі словами „по-моєму, ему на Україну вообще ехать нельзя”.

Вони почали читати разом і нарешті уточнили, що не можна їхати в Західну Україну і що не можна жити в Києві.

Значення цих зловісних заборон було зрозуміле, але й вони не зіпсували мені настрою, бо психологічно я до всього був готовий.

Направлення мені дали до Василькова, і це було далеко не найгіршим варіантом, хоч, звичайно, найможливіших і найприкріших несподіванок могло бути багато.

У якоїсь служниці лишив свою саморобну валізу і пішов клопотати про паспорт та розрахунок — міліція, бухгалтерія.

Через кілька годин я отримав у міліції паспорт з т. зв. „Положенням о паспортах”. Той, хто його мав, добре розуміє, що це означало. Але це не псувало мого весняного настрою. Адже, що б там не було, а я скоро ступлю на українську землю, я скоро побачу Дніпро і київські гори, я пройду стежками і доріжками Байкового кладовища і побачу дорогі могили, я обніму живих і рідних людей.

Врешті займу своє природне місце на рідній землі, хоч поки „не своїй”.

Так я думав і почував, розглядаючи свій паспорт, на якому моя порочність і неблагоннадійність були надійно проштемпельовані.

Потім подякував за те, що приглянули мою валізу і, як п'яний, пішов з нею вулицями Магадану, не відчуваючи за спиною автоматного дула і не вірячи, невже і справді його нема?

Пішов назустріч весні і Батьківщині, назустріч новим враженням і новим спогадам.

1999.03.29. Ігор Денисенко біля могили батька на Байковому кладовищі

І.Денисенко -- доглядач Музею історії Києва. 2002 р.